1856

1916

Іван Франко

diasporiana.org.ua

Іван Франко

4

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том IV книга I-II

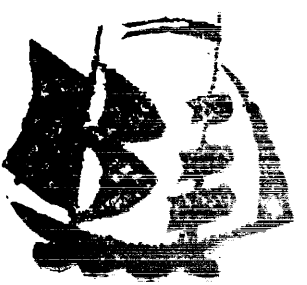

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1955.

Ivan Franko

WORKS

Volume IV

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 1956

ІВАН ФРАНКО

Портрет роботи М. Анастасієвського

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том IV книга I

БОРИСЛАВСЬКІ ОПОВІДАННЯ

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1956.

ЗМІСТ

тому четвертого, книги першої

На роботі	стор.	1
Ріпник		27
Навернений грішник		89
Яць Зелепуга		191
Задля празника		255
Полуйка		271
Вівчар		300
Уваги		309

НА РОБОТІ.

І.

При корбі.

Угу, що то такого? Тількій час до Бориславa ходжу, і ще ніколи в яму не лазив! Все лише корбою круши, глину тягай, або вітер в яму млинкуй! Та й що мені за заплапа за таке діло! Вісім шісток[1]) денно! І жий же з того, або здихай, або що хоч роби,—панові ані дуду!

А вно[2]) он Матій у ямі робитьь,—у шпольні... Ну, правда,—каже,—сопух там, задуха, таке... Ба, бабин синок! А скільки він бере! Півтора срібного на день! Не жаль, бігме, не жаль. А я ж то що таке? Хіба не хлопець? Що мені хибує? Боятися не бою, хоть до чорта в зуби, то піду! А сопух там. Ну, чень[3]) витримаю. А не мож буде, біс бери, то і вилізу. А стрібувати[4]) все треба. Бо і що ж би то було? Вісім неділь до Бориславa ходив,—а в яму і раз не лазив!

[1]) Шістка—приблизно 10 копійок.
[2]) Вно—воно.
[3]) Чень—може.
[4]) Стрібувати—попробувати.

НА РОБОТІ.

І.

При корбі.

Угу, що то такого? Тількій час до Бориславa ходжу, і ще ніколи в яму не лазив! Все лише корбою круши, глину тягай, або вітер в яму млинкуй! Та й що мені за заплата за таке діло! Вісім шісток[1]) денно! І жий же з того, або здихай, або що хоч роби,—панові ані дуду!

А вно[2]) он Матій у ямі робить,—у шпольні... Ну, правда,—каже,—сопух там, задуха, таке... Ба, бабин синок! А скільки він бере! Півпора срібного на день! Не жаль, бігме, не жаль. А я ж то що таке? Хіба не хлопець? Що мені хибує? Боятися не бою, хоть до чорта в зуби, то піду! А сопух там. Ну, чень[3]) випримаю. А не мож буде, біс бери, то і вилізу. А стрібувати[4]) все треба. Бо і що ж би то було? Вісім неділь до Бориславa ходив,—а в яму і раз не лазив!

---

[1]) Шістка—приблизно 10 копійок.
[2]) Вно—воно.
[3]) Чень—може.
[4]) Стрібувати—попробувати.

О, лиш дивішь, як тоша корба погано крутиться. І скрипить біда, і ховзається то туди, то сюди. А кібель глини заким випягнеш чі споду на п'ятдесят саженьв на верх, то аж тобі очі з голови лізуть! Крути та й крути. Дух у тобі запирає, руки мліють, гей би ти їх ножами повідсікав; ні, не пусти,—крути далі! Отже чорта з'їси, що буду крутити! Коби борзо[1]) до завтра. Завтра неділя. Бігме, що наймуся до ями, до шпольні! Та що, хіба до віку робити тут за таку капанину нужденну? А те, що там собі Федорова Марина поплаче, як дізнається,—угу,—мара бери! Що мене те обходить? До дому й так грошей треба, та й тут чоловік якось потребує жити в кумпанії,—а за тих вісім шістаків який біс видихає.

Ну, Богу дякувати, субота скінчилася. Ох, рук не чую! Такий собака, Іван, тяжкий. Христос би його побив. І то, заким біду з ями випягнеш, то на здох чоловікові приходить! Ех, чень то вже послідній раз я того колодюка[2]) тяг!

А во[3]). Панство собі тепер проходжується. Біс би вам голови поскручував! Руки, песі сини, позакладали на черева, повбиралися та й походжують собі помежи ямами, дивляться, як мир християнський мучиться та мордує, на них роблячи! Ех, правдо, правдо, де ти на світочку діваєшся? Чи ти припадком таки в тих нехристів у кишені не сидиш?...

---

[1]) Борзо—скоріше.
[2]) Колодюк—колодник, каторжник.
[3]) А во—а ось.

II.

По згоді.

— Здоров був, Матію!—Ага, Матій і не повернеться! Яка маночка[1]) горда! О, вже гадає, що по п'ятнадцять шісток денно тіщитьь, то вже и пан! Те-те! П'ятнадцять, не п'ятнадцять,—дванадцять і я дістану!

Ге, ге! Пани то, пся-юхи, мудрі голови. Вони би, бачу, потрапили чоловіка до нитки обібрати,—а він би і не постерігся! Ну, а моє ж нині яке? Хіба не те саме? Та що,—пропало,—згодився за дванадцять, стрібую за дванадцять робити. Лиш те мене лютитьь, що ось цей головей по п'ятнадцять, а я лиш по дванадцять. Та й чому? Хіба я слабший від нього? Хіба він ліпше робитьь? Бодай так!

Алеж бо-о! Приходжу до пана. „Чого хочеш, Гриню?"—„А нічо"—кажу. „Ну, а чого ж ти прийшов?" „Так і так",—кажу,—„хотів бим робити в ямі". „Ну добре!"—каже,—„роби"—каже,—„в ямі".—„А по чому дасте?"—питаю.—„Ну по тому, по чому й другим, по дванадцять шісток".—„Ігій на вас",—кажу я,—по яких дванадцять? А от же ж по п'ятнадцять, виджу, роблятьь!"—Хто роблятьь? Де роблятьь?—питає пан. „А он Матій",—кажу,—„мій краян,—кажу,—по п'ятнадцять бере".—„Який Матій? Що за Матій?"—питає пан.—„Ну, та Матій,—кажу,—із нашого села, он тут п'ята яма від вашої крайньої. Казав, по п'ятнадцять, каже, беру.—

---

[1]) Мáнок—багатство; маночка—багач, багатир.

„Я не знаю ніякого Матія!—каже пан.—„Він, мабуть, брехав! Усі по дванадцять роблять, не по п'ятнадцять. Воно, мусить, Матій хвалився перед тобою".

Ну, і дій же ж з ним, що хочеш! Як затявся, ані руш від дванадцяти шісток. Та що ж було робити? „Ну,—каже пан,—як не хочеш по дванадцять, то не йди! Я тебе не пру! Крути корбою, по вісім плачу!".

Крути корбою по вісім, або по дванадцять у яму лізь! Лишенько моє! А корбою мені страх як не хочеться крутити! За тих вісім неділь, що я нею крутив, то вже мені видиться, що мені день і ніч голова крутиться, і світ крутиться, і все. Та де ж бо, нічо лиш круги та круги, обертай та обертай.

Та що,—гадаю собі.—Робити треба, чи сюди, чи туди. Ось я й пристав і на дванадцять шісток. Най тебе тягар тяжкий укрие! Дався тими трьома шістками.

А він таки,—що то пан собака!—збрехав! Усі беруть по п'ятнадцять шісток. Одурив мене, нехрисп, дур би йому голови ймився! А я аж з полудня розпитав. Тепер уже ніколи й другого місця шукати,—позамикані канцелярії! Ну, але то останній і послідній раз ти так мене ймив!...

III.

По хапатні.

Чорт бери того брехуна! Отто мені дурника найшов! Ха! ха! ха!

„Не лізь,—каже,—Гриню, у яму, там задуха, не вилізеш живий". А як же ти живий вилазиш?—питаю його.—„Е, я що

іншого! Я привик"—каже Матій.—Ну, а заким ти ще привик, то що? „Та що,—каже він до мене,—ти питай, не питай, будеш видіти! А ще крім того! Погди[1]), як тобі страшно буде самому під землею, у такій глибині! Ех, то буде тобі, небоженьку, рідна бабуня привиджуватися!".

Ха, ха, ха! Дурисвіт, не Матій! Ніби-то,—каже,—ось нікого нема над мене! Що я витримаю, то не ваша сила! Угу на тебе, чудо чудне!

А ще мене допитує, як хлопчика якого! „А чи вмієш ти шпольню копати? А чи вмієш ти платовці[2]) класти? А чи вмієш ти це? А чи вмієш ти те? Цураха на тебе! Якби я вже й світу ніколи не видав! А я дома сам і шопу ставив і комірку пересипав,—майстрив не раз та й не десять! А воно гадає, погане, що вже крім нього ніхто більше нічого не втне!

Еге-ге! Та бо тут направду дивні звичаї у тих ріпників! А дивіть, з якою парадою вони мене нині приймали між себе! Хто би гадав, що вони, чорти, таку комедію вміють строїти?... Ха, ха, ха.

Як дізналися, що я вже в ямі роблю, так зараз мене обступили, що твоє гайвороння. „А, коли так, то треба тебе посвятити, до ріпницького кружка прийняти! Гей, до Кирницького!".

Прийшли ми,—мусів я кликати п'ять кварт горілки для всеї кумпанії. Що було робити? Випили. „Ну, тепер,—кажуть,—треба тебе охрестити, небоже!"—

---

[1]) Погди—підожди.

[2]) Платовка—куски дерева, що ним обкладають яму, щоб земля не обвалилася.

Як охрестити?—питаю я.—„Е, ти надто цікавий, посивієш, як усе пізнаєш! Давайте хустки, шмати якої!“ Подали. „Сюда ходи!“—каже Матій. Я підійшов, а він якоюсь шматою зав'язав мені очі. Фу, душно, ледве дихаю, та що вадиш? „Клякай на коліна!“ Я прикляк. „Що ти за один?“—кричить до мене Матій. Якийсь другий шепнув мені: „Говори: ріпник!“—Ріпник!—кажу я.—„Що ти за один?“—Ріпник! „Брешеш, дурню!“—гукнуло з десять їх.—„Де ж ти на ріпника подобаєш? Ось, тепер ажень, то вже яко-тако!“ Та й за тим словом якийсь драбуга жбух мені чимось густим на голову. Господи! А то що! Я зірвався, як окропом попарений. А вони всі в сміх та в регіт. Я вже лютий, хустку зриваю, ба, ба, ба,—а тут кип'ячка геть долі мною тече. І сорочка біла, і руки, і волосся,—все, все, мов з комина вийняв.

— А ви пошаліли, чи поцапіли?—кричу я олючений. А вони регочуться ще дужче.

— Ну, тепер ти вже достоту ріпник! Вже охрещений, як треба. Гей, пане Кирницький, горілки, пива сюда! Обмити нового товариша! Ха, ха, ха!

IV.

Дивний сон.

Погди но! Погди но! Що то такого мені плелося цеї ночі? А знаю; що щось дуже страшного. Тьфу, оттак мені на пам'яті мелеться, а пригадати ані руш. Чи на вікна подивився, вставочи? Ні... Ага, ага, нагадав, бігме, нагадав!

От, десь я ніби стою над ямою, та й дивлюся геть у долину, у глибінь. А глибінь же то така якась безмірна, така темна, що мені аж лячно. А тут мене вже оперізуютЬ линвою і попід пахи і в поясі, я стаю в кібель... Ну,—кличе якийсЬ голос (а хто його знає, відки він!). Корба лишенЬ гур-гур-гур! Дивлюся, а це я лечу на спід, у глибінЬ, та так поволеньки, лиш трохи колишуся у повітрю.

А надо мною і передо мною, круг мене усюди, і підо мною все ясніше, ширше, простірніше. Дихати легко, свобідно. І сопуху нафтового й капінки [1]) не чути. Нічо. Дивлюся, а я вже стою серед якоїсь луки зеленої. Запашні квіти круг мене і трава висока, мотилі літаютЬ, бджоли гудуть по квітах і сверщки цвірінькочутЬ і жовтогрудки колишутЬся на вершечках бадилля. Любо, простірно, весело. Сонечко гріє з погідного неба. Я так би рад іти кудисЬ, далеко, швидко, та не можу. Подивлюсь на себе, а на мені тота ж сама воском і кип'ячкою замурзана линва, що мене нею опутали, коли я спускався в яму. Я так силуюсь скинути її з себе, так силуюся, так мучуся, ні, не можу.

Аж тут десЬ-відкисЬ узялася при мені якасЬ жінка. Така вона здорова, розкішна, лиш чогосЬ невесела.

— Ну, що,—повідає до мене,—як тобі подобалася наша сторона?

— А як,—кажу,—ладна сторона, лука хороша, трава буйна, ладна.

---

[1]) Капінка—крапилиночка, трошки.

— А видиш,—каже вона,—а тобі тут добре?

— Та добре би було,—кажу,—кобим лиш міг рушатися. А то ось, дивіть, що мучуся, мучуюся, ані руш мотузів поганих із себе зверечи [1]).

— А знаєш ти,—питає,—що то таке на тобі, ті шнури?

— Ну,—кажу,—шнури, линви! Або хіба що?

— Дурний ти,—каже,—та й не знаєш! Сліпий ти, та й не видиш! То, небоже, панські руки, панська хитрість, що тебе обпутала. От дивися, тут тепер пусто скрізь, а перше тут людей багато бувало. А знаєш, де вони тепер?

— Ні,—кажу,—не знаю.

— Ну, то ходи за мною,—я тобі вкажу.

Я пішов за нею. Уже якось і своїх пут не чую. Іду. Дивлюся, а мені перед самими ногами яма; така глибока, темна, страшна, що мені аж мороз пройшов по цілім тілі. А з тої ями таким сопухом б'є, що Господи, і витримати годі.

— Тут вони,—сказала жінка до мене, та вже тепер якось гнівно. Я ще пуще [2]) перепудився.

— А знаєш ти, хто їх тут спакував?—питає вона.

— Ні, не знаю.

— Я.

— Ви? А хто ж ви?—Спитав я.

— То ти мене не знаєш? Ну, то знайже. Я Задуха! А знаєш ти, хто тепер піде в тоту западню?

---

[1]) Зверечи—зняти.
[2]) Пуще—гірше.

— Ні,—кажу я,—не знаю.—А тут сам дрижу, як осиновий листок.

— Ти підеш!—крикнула вона і пхнула мене з цілої сили в яму.

— Боже!—крикнув я, падучи, і збудився. Пек тобі, маро, осина тобі! І Христос його знає, що воно таке значить той сон?...

V.

У глибінь.

Ну, зав'язуй же тоту линву борше! А моцно, небоже, бо як урвуся та впаду, то безголов'я твоє!

Ну, чого ж сміешся, ти тумане якийсь? Волів бись посмотрити, чи млинок у порядку, чи добре дує? А дротяна ліхтарня де? Хіба гадаєш, що в мене котячі очі, що й без ліхтарні буду видіти в такій глибині? (А й справді,—глибінь, що Господи! Волосся їжиться, як погляну в спід! Бррру! А як темно! А який сопух відтам б'є!.. Пречиста Матінко, поможи! Коби йно раз, потім чоловік привикне!).

Ну, тумане якийсь! Пощо корбу розкручуєш? Хіба не видиш, що я ще на березі стою. Дай же мені в кібель добре стати, не квапся! Подай сюда дзюбак! А риль ось, добре! Сокиру і долото треба буде в руки взяти! Ну, тепер! А поволі розкручуй, чуєш? Поволі! А як задзвоню, то щобись витягав живо! (Хто знає, що з чоловіком може статися? Скоро що, зараз буду дзвонити! Чорт бери тоту линву! Яка пся пара тонка. А я хлопець не легкий: ану, як увірветься

до пів ями? Ех, таже Йван тяжчий, а під ним не вривалася!). Ну, з Богом! Розкручуй!

У-у-у! Як я колишуся! Де, що, як, що зо мною? Темно мені в очах, цямриння ями чого воно крутиться довкола, пощо так прудко догори летить?... А там що на горі? Чи корба зап'яла, чи що, що мене не спускають у долину?... Чому це тут вітер з ями віє, а на верха його не чути?... Господи, як темно, як страшно! А де те дно? Нічого... нічого! Лиш пітьма і сопух! А який сопух густий! Як тяжко дихати!... І чому вони не млинкують вітру сюди?... У, який вітер з долу, який вітер, як усе крутиться, летить... Правду казав Матій, страшно!... Де я? Вже так довго лечу, а дна ще нема! Та й уже й та ліхтарня світиться. Де дно? Боже мій, вони брехали, це неправда, що яма лиш на п'ятдесят сажень глибока. Таже я вже за той час з чверть милі улетів!... Ох, як серце у грудях товчеться! Що зо мною станеться? Таже як зачну душитися, то заким мене витягнуть, десять разів духа дам!... Матінко Пречиста, рятуй мене! Святий отче Николаю, не дай загибати!... Ні, ні! Я лечу! А як скоро! Дух у мені запирає!... Кров жбухає до голови... І ще дна нема. Лиш цямрини та й цямрини! А що якби віск напер на них з боків, потрощив і звалив мені згори на голову?... Адже вже не одному так сталося. Адже з нашого села Сень Яцишин так згиб. На гамуз його роздавило... Боже святий, не дай грішній душі загибати!

А це що зо мною? Лечу ще? Бачу, ні вже... Посвітити... Ні, я на дні! Ах, слава Тобі Господи! Ось і воно, дно, дно!

Йой, яка височінь надо мною! Мороз по мені проходить!... А то що? Там ніч уже? Якесь небо темне... Ба, чи то свічки, чи направду звізди на небі видно?... А воно ще рано було, як я спускався! Чому там звізди видати? А може то так мені привиджується?... Нек тобі, маро!...

VI.

У шпольні.

Як тут тісно! Як тут темно, душно, лячно!...

Моя дротянка, немов привалена піть-мою, ледве-ледве блимає. А це що за темні челюсті, ніби вхід у лисову яму?... Чи це тота шпольня?... А як тут в неї влізти, а робити в ній?... Господи, та тут прийдеться чоловікові згорбатіпти ще заким мені сопух дух запре!...

Е ні! В середині вона ширша трохи. А во, якось зачинаю привикати до тої пітьми. Бігме, у чоловіка гей би котячі очі відростають. О, тут ще, видно, Йван позавчора копав. Тут би, бачу, й мені ставати. Гм, а не знати, чи прудко то віск добудеться?...

Гм, при роботі воно не буде так лячно. Треба пильно робити, хоть, бігме, для такого собаки пана не варто би й раз оскарбом дзюбнути. Хай знає, як бідному робітникові уривати платню! Але воно, бачу, таки для мене ліпше буде рушатися. Лиш тяжко дуже, душно, ох, дуже

душно!... Та й чому вони там, тумани, ліпше згори не млинкуютьъ?...

Який той Матій дурний—а хвалько!... Чи вмію платовці в'язати? Ех, ти дураку якийсь! Цікавий я, чиї ліпше зв'язані, чи оськ тоті мої, чи твої? Ану, покажи мені таку силу, щоби те в'язання розірвала!..

А як він мене страшив! Хтось би гадав, що ось-ось напуджуся! А я тут ось, як у своїй хаті... (Лиш тяжко якось!... Гм! І мороз чогось часами поза плечі подирає. Але то байки!).

Ану, ти дзюбаку! У тебе дзюб гострий, у тебе зуб залізний, як у тої Яги-баби... (Чому вони ліпше не млинкуютьъ, мені щораз тяжче!...). Ану, небоже, покажи свою штуку! Раз-два-три! Бумм!... А це що так загуділо?... Таже перше як я дзюбав, то як у подушку. Глухо було! А тепер загуділо мов із порожньої бочки. Ану ще раз. Гудитьъ, ще дужче гудитьъ. Що це таке?... (Угу, це, бачу, мені в ухах чогось шумитьъ! Це нічо. Причулося. Але чого то серце мов молотом у груди ковть-ковть-ковть?... А кров, сам чую, як мені до голови жбухає...).

Ні, то нічо. Ось тут треба ще прокопати на лікоть, відтак буду ладити другий вінець платівок. Як дивно та сокира блищитьъ до моєї лямпи! Гей [1]) жива, нужда, ніби всміхаєтьъся, проти мене наставляє свій залізний зуб. Тьфу, маро, щезай!...

А тій делині що? Чи й вона дудниться? Чи вона стогне мов конаючий?... Як тут

[1]) Гей—неначе.

дивно у тій штольні!.. Саме так виглядала та яма, що мене в неї нині крізь сон тручала тота Задуха. Задуха!!... А що? Може це й направду така, що душить ріпників? А може я докопуюся до її підземного царства, та тому так стіна дуднить?...

Боже! Що то такого? Хтось ніби холодною рукою хопив мене за шию! Хочу обернутися: не мож! Хочу зірватися: не мож! Не мож, не мож!...

— Хто тут?... Ох, це ти? Чого хочеш від мене?... Задухо, чого хочеш... від мене?..

. . . . . .

Дзінь-дзінь-дзінь! Рятуйте! Рятуйте! Дзінь-дзінь-дзінь!... Рятуйте!

. . . . . .

VII.

Задуха і її царство.

Цілий тиждень! Боже святий, а мені бачилося, що й доби нема! А де я бував, що видав! Вік би цілий розповідав, а всього би не проповів! І що це: чи снилося мені, чи й направду я літав там туди,—того вже не скажу! Мені доконче здаєтьсся, що воно направду. Бо ось, так я мере[1] все видів, як от вас тут виджу. Ну, а ви говорипіе, що мене витягли зімлілого, неживого, то-то... А відтак, кажете, як мене відперли, то я цілий тиждень у гарячці лежав? Угу, диво дивне, та й годі. Матію, чому ти не сядеш? Сідай ось тут, а ти Марунько ближче, тут, коло мене! Так. Я вам розповім, що я бачив.

[1] Мере—майже.

Ви знаете, як я спустився в яму. Ну, страшно було з початку, трохи тяжко, але то байки. Я зачав копати, платовці поклав, коплю. Мені все тяжче, все щось ніби на груди налягає, але я й сам не знаю, що воно таке. Звиваюся, роблю, а мені пригадуються всілякі мари, байки, що я наслухався змалу, далі набилилася на гадку й Задуха, ніби така жінка, чи що... Вона мені снилася саме тої ночі. Ледве я про неї нагадав, аж тут чую, о, мере чую: мене щось лап за шию, та такою холодною рукою, такою холодною, що [1]) крига. Я одеревів увесь. Чую, що силуюся обернутись, а не можу. Якось, якось я повернув головою. Господи ласкавий, вона сама, Задуха стоїть передо мною. І така самісінька, яку я видів у сні. Повідає до мене, та так якось гнівно, уривисто:

— Чого тобі тут треба?

Я злякався до смерти. Ні слова не можу сказати.

— Чи тобі мало того, що я тобі показувала цеї ночі? Тямиш? Я тобі ще дарувала тоді, але тепер пропало! Вже пізно! Ти мій!

Я чув, як моя рука напружилася судорожно, щоби хватити шнурок від дзвінка, що тут коло мене телімбався. Але годі було, я був мов скований. Чув я також, що силуюся кричати: рятуйте! Але голос замер мені в горлі. Щось давило мене в груди, ніби камінь тяжкий, ніби щось такого.

---

[1]) Що—як.

— Ні, небоже,—каже Задуха,—ти й не силуйся. Шкода праці! Хто раз попався в мої руки, того вже не пущу ніколи! Ходи за мною.

Вона взяла мене на руки і понесла.

Мені стало якось ніби легше. Я оглянувся свобідніше довкола.

— Що за диво,—гадаю собі!—Тут, де я ось недавно йно два-три рази дзюбаком дзюбнув, тепер така широка яма, що пара волів як ніщо крізь неї пройде.

А вона простісенько несе мене в тоту яму. Темно, холодно... Летимо, летимо довгий час. Тихо всюди. Я якось зібрався на сміліть і питаю:

— Куди ви мене несете?

Вона нічо. Знов мовчимо. Далі питає:

— А багато тобі літ?

— Двадцять і три,—кажу.

— А є в тебе отець-мати?

— Є—кажу.

— А багаті вони, маючі?

— Ні,—кажу.—Тажеж я б не пішов був у те пекло, коли б не нужда та не потріб. А то, знаєте, чоловік жити хоче, будь воно, як будь, тото життя нужденне!

— Ага,—каже вона.—То тобі жити хочетьсяся?

— А кому ж би не хотілося? Хочетьсяся.

— І дуже тобі жаль за життям?

— Як же ж не жаль?—кажу я.—У біді виріс, з біди й сюди пішов, коли ж я мав нажитися. А так, гадав, прироблю деякий крейцарище, та чень де оженюся, ну, може, ласка Божа, чоловік не буде вже так бідити.

— Ага,—повідає вона.—Так, так.

Знов замовкла.

— Ну—каже згоді,—пропало. Тепер ти в моїх руках. Ходи, я тобі покажу своє царство.

І понесла мене на воздухах, та так прудко, що мені аж голова завернулася. Дивлюся, аж ось передо мною лука цвітиста, широка. Тота сама, що я у сні бачив. Пагірки невеличкі, поля на них, ниви покриті житом. Ясно, весело, тепло, аж серце в грудях віджива€.

— Чи це ваше царство?—питаю.

— Ні,—каже вона,—то моєї старшої сестри царство. Його оглянем опісля. Моє царство ось тут.

Ми надлетіли над глибоченну, темну яму, саму таку, як я в сні бачив. Сопух густим, чорним стовпом бовдурився з неї. Але що найстрашніше, з тої ями чутно було такий крик, плач і завід[1]), немов там у муках конають тисячі людей.

— Що там такого?—питаю, здригнувши.

— Лізь, побачиш!—каже вона.—Це моє царство!

І понесла мене в темну, відразливу глибінь.

VIII.

Доля ріпників.

Я очутився, треба вам знати, у такій якійсь страшенній западні, що не то, щоби я зроду коли бачив, але й у сні подібної не видав. Зразу нічо, лиш тьма

[1]) Завід—зойк.

шьмеща довкола. Лиш крики якісь і писк і виск, аж мороз по шілі пробирає. Далі провиджую прохи. Призираюся... Що такого? Ніби то шпольня така темна, тісна, а далека, ніби щось такого. А людей повно, а все ріпники. І всі вони такі чорні на лицях і такі нужденні і такі аж страшні з виду. Той з рискалем блудить, той з мотикою, тамтой з оскарбом. Усі снуються, повзають, ніби чогось шукають.

— Чого вони шукають? — спитав я Задухи, що стояла побіч мене.

— Дивися, будеш знати,—сказала вона.

Аж ось тут недалеко мене крик розлягся. Приглядаюся ближче. Ріпник. І чого він так заводить? Я вдивлююся в нього ще ліпше... Господи! Що йому таке? Права рука і права нога в нього потрощені на камуз. Кров остигла, кістки подрухотані стирчать. А він штильгукає та все кричить: „Віддай мені моє здоров'я, окаяннику, пане! Візьми собі тому прокляту заробленину! Візьми собі мої гроші криваві, все візьми! Лиш віддай мені моє здоров'я! В мене діти дрібні! Без руки не зароблю на них! Моя хата далеко! Без ноги не зайду до неї!"

Я окаменів, прислухуючися тому зойкові.

— Що йому такого?—спитав я.

— Нічо,—сказала Задуха.—Робив два місяці в ямі, а перед виплатою пан, ніби не навмисно, пустив на нього делину згори. Ну, попався в мої руки.

Я не дослухав її бесіди. Другий голос обізвався біля мене. Це дитиня повзло

по землі. Ледве я доглянув. Повзе, бідне, а все пищитЬ: „Ма-ма! ма-ма!... папи! папи!...“

Я здригнув.

— А тото біднятко? Що з ним?—питаю.

Задуха озирнулася.

— Про дитину питаєш? Е, та їх тут в мене тисячі! Або що? Голод і холод і недуги і всілякі способи даютЬ їх в мої руки!

Господи! Тепер я ще ліпше провидів. Що тут людей у тій пропасті! Що парубків, дівчат, жінок, діточок маленьких, Мати Божа! А кожному приглянЬся, то аж ляк перейме. Тут лице страшно змарніле від недуги й голоду, там обпухле тіло, мов у топельника (і немало їх тут тоне!—замітила вона.—Бачиш, ями, котра пуста, така стоїтЬ отвором, води наплине, ну а впасти чи сяк чи так, що за штука?), другі знов чорні і страшні, як головні на огнищі. (Ну,—каже Задуха,—і вогонЬ мені не раз багато послужив, чому ні! Аби лиш до ями ввірвався! Там він дома!).

І страшно і жалЬ стало мені тих людей.

— Так це—кажу,—всі ті люди в ямах погибли.

— А якже.

— І багато ж їх тут?

— А сам бачиш, що не мало. Та й то ще не всі, ходи далЬше!

Ми полинули тою штольнею. ШтолЬня ширшала перед нами, а все ж таки духота була страшенна. Нараз ми остановилися. Знов я придивляюся. А це що

такого? На землі, скільки оком засягнеш, усюди люди лежать, а найбільше парубки, молоді, статні, мов явори розкішні. Лежать за покотом, густо, коло них оскарби та рискалі. Лиця сині, кулаки зціплені, очі широко отворені.

— Що з ними?—питаю я.

— А що ж? Це ті, що подушилися в ямах. Правда, їх багатенько? Чи як ти гадаєш?...

Вона всміхнулась, та так якось страшно, що я весь здрігнув.

— А що? Бачу, тобі не дуже приємно в моїм царстві. А знаєш, тут між ними ось уже й тобі місце готове було. Але я ласкава на тебе, небоже. Не одного з ось тих я взяла, скоро перший раз уліз у яму. А на тебе маю милосердя. Ще тебе той раз пущу. Але як скоро б ти поважився другий раз, то все пропало.

В мене аж зуби зо страху задзеленькотіли.

— А отжеж ,—кажу,—Матій день-у-день у ямі, а йому нічого.

— На нього он тут готове місце. Не забавиться, небоже, прийде й він.

Я одебелів, просити зачав, бігме, Матію, аж плакав, так просив... ні та й ні.

— Дай,—каже,—спокій! Не я тут маю до розказу. Є вищі від мене, їх слухаю. Але от, щоби ти не гадав, що це вже ти бачив ціле моє царство, то я тобі покажу більше.

— То це ще не ціле?—скрикнув я в розпуці. Оглянувся назад... Боже моцний! Далеко, далеко тягнеться проклята штольня. Покалічені страшилища, потоплені, голодом, стужею, вогнем, хитрі стю

і всякими штуками поморені ріпники наповняли її. І це ще не всі! Мені затьмилося в голові. Я неначе в обморок попав.

IX.

Життя ріпників.

— Ну, дивися й знай!—заговорила мені Задуха грімко над ухом. Я схопився. Кругом темно. Якийсь холод протягає. Я дивлюся, а це я вже наверха, в Бориславі. Так, то Борислав!

— Ну що?—питає вона.—Видиш? Пізнаєш, де ми?

— Пізнаю,—кажу.—Ми вже наверха, не в ямі.

— А видиш! І тут моя власть велика. Ходи, я тобі покажу.

Ми ввійшли в якусь ніби хату, ніби шопу величезну. Крізь діряві стіни тягло холодом. Земля сира, мокрувата під ногами. На землі одно при другім тьматьменна людей. Не одного я видав давніше чи то при корбі або при млинку, чи то при вибиранню воску або при магазині, чи дебудь. Їх правдиві ріпники, що в яму лазять, не поважають ні крихти, дивляться на них згори і величають „капцанами". Було тут не мало дівчат і хлопців, немало старих бабусь і дідів, усякі люди були. Вони спали всуміш. Часом декотре крикне крізь сон, то знов друге довго закашляється.

Довго ми дивилися на них. Далі Задуха перша промовила:

— Видиш, скільки їх? Вони всі мої!

— Боже мій—крикнув я.—Всім їм тут загибати!

— Не скоріше, то пізніше. Коли хто до сіней увійшов, то вже й до хати треба. Це мої сіни. Але хіба ж вони дурно роблять, не заробляють нічого, чи що? Ось, бачу, цей старенький дуже щось стогне і крушняється, та бач, поприлягали йому руки: не може встати. Він лишень до завтра тут забавить. Але що він. І других не мало... Не поподовжать тут. Всіх заберу до себе. Ти кажеш: хіба дурно роблять? Я тобі кажу, що ще гірше ніж дурно! Не стільки здоров'я і сили вони тут пророблять (а ти й сам здоров знаєш, що й її пророблять немало, от хоч би й при корбі),—скільки стратять саме за свою заробленину.

— А то як? Чому так?—почав я допитувати.

— Ну, хіба не видиш, як вони тут сплять? Земля сира, холодно, душно. Як гадаєш, довго тут чоловік здоров буде?

— Що й казати на таке? Не то чоловік, а й худобина в такій норі швидко на нінащо зведеться.

— Слухай, як дишуть!—сказала вона.— Половина їх уже має сухоти, ніякий лікар не вирве їх мені! А ще ж, сам здоров знаєш, за цей нічліг вони мусять гарненько платити із своєї заробленини! Ось розрахуй. Ті, що віск вибирають і ті, що при магазинах, беруть денно по шістдесят, а ті, що при корбі, по вісімдесят крайцарів. Так, чи ні?

— А так,—кажу я.

— Ну, виплата тижнева. На тиждень винесе зароблення в одних три ринські і шістдесят крайцарів, других чотирі і вісімдесят. Так чи ні.

— Та вже ж не як,—відказав я.

— А видиш! Ну, а за їду скільки ж платять тижнево? Щонайменше по тридцять крайцарів денно, за сім день винесе два ринські і шістка. Нічліг, хоть і от який нужденний (а ліпшого, сам здоров знаєш, тут не допитати), по шістці від ночі, на тиждень сімдесят крайцарів. Так?

— Та так.

— Ну, відрахуй же те все, чи много лишиться?

— Та я,—кажу,—знаю добре той рахунок. Не раз мені він дався у знаки. У магазинників лишиться вісім шісток, а у корбових два ринські.

— Ну, як гадаєш, чи то не дарма робота, тиждень мучитися у такім пеклі за вісім шісток.

Ті слова були якісь такі і погрізні і жалісні, що я став і не знав уже, що й казати.

— Ба, погди—почала вона знов.—Я числила 30 крайцарів денно на їду. А яка то їда? Сам бачиш, хліб тут дорогий, дорожчий як де. Пани бачать, що миру багато, то й тягнуть. За 20 крайцарів на день ніщо одному хліба. Ну, а схоти він у вечір після тяженької утоми випити порцію горілки, схоти бодай два-три рази на тиждень з'їсти щось теплого, та й уже по грошах. Звісно, самим хлібом, а ще таким, який тут продають, не продихаєш. Ну що ж, видиш тепер, за що

ті люди роблять? За одно прохарчування, та й то за нужденне! Та й ще за ось які нічліги! Чи то заробок? Чи то життя?

— Ба,— сказав я по хвилі,—то магазинники так, а все ж корбові таки можуть щось-де-щось зложити. Адже їм що тиждень лишається чистого зарібку два ринські.

— Погди, небоже! — сказала вона. — А одже й ти робив при корбі вісім неділь. Ну, скажи, багато ти наскладав. А ти пречінь повинен дотепер мати вже 16 ринських. Де вони?

Мені, Богом а правдою сказавши, стидно стало.

— Ба,—кажу,—от чоловік то сяк, то так, то й якось пропустив. Нема. З початку пан давав потроху денно, скільки було треба. Ну, дасть там на день п'ять шісток, а дасть і вісім, все минеться. Знаєте, то це чоловікові до сподоби припаде, то те, ну купи. А відтак пана десь не було. Щось тиждень приходилося брати на довг у Кирницького. Прийшла виплата, пішли усі гроші за довг, ще й не стало. І так, видите, якось годі прийти до крайцара.

— А, видиш,—сказала вона,—куди воно йде! І ти гадаєш, що то лиш тобі одному так? Ні, небоженьку! Ні котрий не має складаного крайцара. Давніше ще лучалися такі, але не тепер! Пізналися пани на тім, що як ріпники позапомагаються їх зарібком, загосподарують дома гарненько, то нікому буде тут робити на них. Вони волять, щоби ви оставались в бідності, бо тоді в робітниках не буде недостачі, тоді їм ще й друга користь:

більше робітників, вони менш платять! Натиснеться люду багато, ну вони платню знижають. Най майся по стільки, більше не дам. А не хочеш, як хочеш. Людей багато. Найдуться такі, що схочуть. А ти йдеш від одного до другого, і всюди те саме. Ну, і приходить тобі хоч голіруч, о голоді вертати, хоч наймитися за стільки, скільки дають. Видиш, головна річ те, що всі з собою у змові. „Насамперед, — повідають, — так зробім, щоби ріпники не могли призбирати більше грошей, щоби не могли ніколи вийти з бідности!" Ось вони позаводили шинків без ліку, стали ошукувати вас усілякими способами, виплачувати потроху, давати на довг, а відтак більше брати, ніж ви надовжили. Що більше! Хліба стали менше довозити, його ціна підскочила. За нічліг казали платити по 10 крайцарів (а перше платили по 5), і так ось, як бачиш, довели до свого. Тепер усі ви в їх руках. Села бідні і бідніють щораз то дужче, бо й там орендарі та другі п'явки не сплять. Робітників плине у Борислав щораз то більше. От вони й плату зменшують. А все те їм у кишеню, як сам бачиш!

— Господи небесний!—аж скрикнув я, почувши те.—А в нас ніхто й не погадає, що воно так може бути! Нужда щораз то більша, ну, кажуть, карає нас Господь милосердний за гріхи наші. А воно ось куди йде.

— Туди воно йде, туди! Ви дурні, гадаєте: от піду, заробію в Бориславі, запоможуся! Ех, голови недогадливі! Як коли б

панські руки вас могли запомогти! Ні, не поміч, а загибіль жде тут на вас! Бо зваж іще й те! Всі робочі руки з сіл ідуть сюда. Ну, конечно, і поле нікому гаразд обробити і газдівства допантрувати. Значить, ти тут тратиш здоров'я пусто та дурно, а дома за той час уже йде ніворотом.

— І це правда, і це правда! Господи милосердний! Пропаща година! — сказав я. — Ну, а нема ж ніякої ради на це? Нема способу, щоби вимотатися з тої сіті поганої?

Вона замовкла і мовчала довгу хвилю.

X.

Три способи.

— Є способи, — сказала вкінець. — Є три способи, небоже. А я не можу тобі їх сказати. Не моя власть. Думай сам, гадай, може й догадаєшся. Я тобі ще лиш одне скажу. Не надійся, що „дасть Бог, ліпше буде!" От видиш, перше ті, що в ямах робили, брали по п'ятнадцять шісток. Тепер і їх намножилося. Не питають на смерть, на небезпеченство. Лізуть. Ото пани вже й їм плату знизили, три шістки урвали.

— Хіба не лиш мені одному — спитав я.

— Тобі першому, тепер уже всім. У них така змова. Що один, те й усі! Утікай же відси, небоже, утікай! Тут тобі добра не діждати. І другим відраджуй.

— Ну, але де ж мені обернутися?

— Куди хочеш. Іди на службу, працюй. Мало й там добра, та все ж принаймі для свого чоловіка робиш. Не запомагаєш ворога. А тепер мені час іти. Бувай здоров!

Вона щезла, я пробудився, і як бачите, очутився між вами...

— Ну, як же вам здається? Правда, диво дивне. Але, бачиться, правда, коли ось і ви кажете, що вже всім вам платні урвали! Що ж будем починати? Ні, ти Матію не смійся! Гарячка чи не гарячка, а все ж мені видиться, та Задуха, чи хто там вона була, і слова не збрехала. Я тебе не держу, роби, як твоя воля, але я би вже не поліз у яму, щоби ти мені не знати що давав. Волю поправді де в службу йти, а тут не лишуся!

Лиш одне мені з диву не сходить. Що то за способи вона думала! Три, каже, способи! Гадай, може догадаешся! Та що, коли бо чоловікові у голові, ніби довбнею забив! Гадай! Силуйся, скільки хочеш, нічо на гадку не йде! Доки вона до мене говорила, то мені все так виділося ясно та розумно, а самому погадати ані руш! Ех, бідність наша, бідність! Чужі діти до шкіл ходили, а я мусів громадську череду пасти, щоби голодом не мліти!

— Що, Мариню? Чого така сумна сидиш? Йой, як ти змарніла! А я перше й не додивився! А що? Ходім обоє відси! Хай западеться та погань! Волимо й як бідувати, як маємо тут за нізащо здоров'я дороге тратити! А ви, товариші, що на те? Задалися над тими трьома способами? Гадайте, гадайте, в щасливу годину! Чень Бог допоможе стрясти з себе ту недолю тяжку,—ті панські пута!

1877 р.

РІПНИК.

І.

— Іване, Іваночку, соколе мій дорогий!

— Чого хочеш?

— Та бо ти такий тепер гострий, непривітний якийсь...

— Говори, чого потребуєш?

Осінній вітер шумів і свистів по вузьких вуличках Борислава і розмітував мокру глину, свіжо за дня видобуту з ям. Ніч була темна.

— Ну, доки тут буду чекати на твою бесіду? Говори, чого викликала мене сюди на вулицю в такий вітер?

— Я хотіла поговорити з тобою так... як давніше бувало... знаєш, у селі.

— Отто! Знайшла час і місце! Говори швидше, чого тобі треба! Не бачиш, я весь промерз.

— Бачу, бачу!—Її голос дрижав і вся вона промерзла далеко гірше від Івана.— Іване, ти, бачу, вже не любиш мене... бодай не так, як давніше.

— Га, га, га! По чім так мірkуєш?

— А та Ганка круглолиця... Ти з нею що вечір водишся...

— Цу на тебе! Я з нею!... Сама за мною бігає. Хіба ж їй забороню, коли сама тягається за мною?

— А мені пощо забороняєш?

— Е, ти все себе сунеш наперед! Чого тобі треба? Хибує тобі чого? Скажи, ти знаєш, я ніколи не відмовляв тобі помочі в нужді.

Дівчина зітхнула.

— В нужді! Боже, якби ти бачив мою нужду!... Та що там... Одного мені бракує, Іваночку.

— Чого?

— Тебе.

— Адже ось бачиш мене.

— Та що з того! Коли серце твоє до мене не горнеться! Коли ти забув мене, не любиш мене! З тобою я б ніякої нужди не боялася. Для тебе б усяке лихо перенесла...

— Ет, дурна ти,—перервав їй Іван,— дурна та й годі. Гадаєш, що я за Ганкою гину, а мені Ганка й не в голові.

Потім зблизившися до неї і пригортаючи її до себе, він додав м'якшим, тихішим голосом:

— Не бійся, Фрузю! Я тебе не забуду! Тямиш, як я присягався тобі, там, під липою! Пан Біг це чув і він мені свідок. Ще трохи потерпімо обоє... Хіба ж я не знаю, що тобі важко? Алеж бо й мені не легко. Ще пару тижнів... Але тепер заспокійся. Час до хати. Ти вся трусишся, ти промерзла... Ходи зо мною сюди, до шинку. Ходи, обігрієшся. Адже тобі далеко до нічлігу.

— Та бо я...

— Нічого не балакай, ходи!

І він майже силоміць запхяг її до шинку, в котрім було повно народу, робітників і робітниць, повно гамору, задухи, сопуху від зароплених сорочок та полотнянок, голосного реготу і запаху горілки. Ніхто не звертав на них уваги. Обоє сіли коло столу, близько печі, а Фрузя цікаво поводила очима довкола, чи нема в шинку Ганки, її найтяжчого ворога, її суперниці в Івановім серці. Ганки не було і вона відітхнула свобідніше. Випивши чарку вишнівки і обігрівшися, вона говорила весело, згадувала село і знайомих, а вкінці, прихиливши Іванову голову до себе, прошептала:

— А в мене новина.

— Яка новина?

— Надіюся гостя.

— Гостя? Якого?

— Ану, вгадай.

— Я? Відки я маю знати, хто до тебе в гості наладився?

— Повинен знати.

— Повинен? Тьфу, а це що за гість такий?

— Ах ти недогадливий!

І вона поторгала його за вухо, всміхаючись.

— Це ж дитина! Твоя дитина, Іване!

Вона силкувалася вимовити ті слова свобідно, весело, але її не стало духу, ані голосу. Серце забилося, запріпалося в грудях. Вона знала, що від того, як прийме Іван цю звістку, залежить дуже багато, може навіть ціле життя її. І вона, відколи почула себе матір'ю, найдужче

боялася цієї хвилі, коли їй доведеться сказати про це Іванові. Що то скаже він? А тепер, коли слово реклося, вона сиділа бліда, залякана, мов винувата якимсь тяжким гріхом, мов ждала від нього якогось страшного присуду.

А Іванові немов зовсім, зовсім байдуже. Він відвернув голову, підняв очі до стелі і почав потихеньку свистати, а потім, зирнувши на Фрузю, запитав її мов знехотя:

— Ну, що, вип'єш іще порційку?

— Ні, не хочу,—відповіла дівчина ледве чутно.

Іван замовив собі склянку пива і не говорив нічого. Вона сиділа, мов нежива. „Все пропало! Все пропало!" — вертілося в її голові.—„Він не любить мене! Ось тут покине в тім пеклі, в тій баюрі!"

В шинку гуділо і клекотіло. Їй зробилося душно, немов щось стискало груди. Вона встала.

— Ідеш уже?

— Іду.

Він не рушився з місця, не просив її підождати, а все ще вдивлявся чогось у стелю. У Фрузі закрутилися сльози в очах, але вона силоміць проковтнула їх.

— Добраніч тобі.

— Добраніч.

На вулиці вітер ухопив її в свої холодні обійми, шоргав поли її кафтана, сипав їй у лице грудками глини, але вона не чула нічого. В її серці було ще холодніше, ще темніше, як у бориславськім закоулку.

II.

На самім кінці Борислава, на пустій голотечі стояв великий магазин, де складали земний віск, видобутий із ям, власність хазяїна Лінденбаума. Це будинок великий, дерев'яний. Довкола нього повно ям, а попід стінами навалено купи „лепу"—сірого илу, видобутого з ям. Тільки вузькі стежки, попротирані тачками, снуються з усіх боків поміж тими горбами до брами магазину.

Позаду, напроти брами магазину жив сторож у двох добудованих цюпках [1]). Ця добудова майже зовсім була схована між високими купами лепу, так, що сонце рідко коли й заглядало крізь вузькі віконця до середини. Сторож був удівець, діти, які мав, породавав людям на виховок, а бажаючи заробити дещо більше понад те, що платив йому Лінденбаум, віднаймав одну цюпку на нічліг робітницям, а сам вдоволявся одною—і так він мало що й спав уночі, мусів вартувати, бо поліції в Бориславі тоді ще не було.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна і душна цюпка наповнена робітницями. Стіни голі, ледве побілені вапном по дошках, на одній наліплено якийсь образок і кавалок дзеркала, в однім куті тапчан збитий з трьох дощок і прикритий сінником та плахтою, а край вікна маленький столичок на трьох високих ногах—бо вікно високо. Ось і все, що можна було добачити

[1]) Цюпа, цюпка — маленька, темна кімнатка, конура.

в хаті. Ані печі, ані кухонної посуди, ані постелі, ані скрині. На лапчані не було нікого, та зате на помості набито, мов селедців у бочці, якихось людських істот, що голосно, важко дихають, але в сутінку, який стоїть у хаті, подібні до одної простеленої по долівці верстви брудного шмаття, свитюк, хустюк та чобіт. Це нічліг робітниць. Баби, дівчата, молодиці, коприх із далеких сторін приганяє сюди недоля, напомивши через день груди і руки при корбі або при вибиранню лепу з киблів та воску з-поміж глини, тепер лежать покотом на холодній, дерев'яній підлозі, кулак під головою, стулені одна до одної, раз задля недостачі місця, а по-друге—так буде тепліше.

Їх лиця пожовклі з нужди, їх руки немов обросли глиною і земним воском, їх одіж, то позшиване лахмання, що ледве-ледве держиться на тілі. Старі, недугами та грижею поорані лиця, лежать обік молодих, що ще не стратили слідів красоти, хоча цвіт їх уже зв'ялила передчасна тяжка праця і нужда і розпуста. В хаті тихо, тільки десь-колись копра сонна скрикне і розмахне руками, інша пробуркоче якесь прокляття, або крізь сон обійме сусідку—їй певно сниться, що обіймає коханка. Та найрухливіше спить ота стара бабуся—колись чільна господиня в селі, а нині мало що відмінна від жебрачки. За дня з неї роботи небагацько, сили в старих костях нема й за дишину, от хіба сидить у куті кошари та перебирає леп, видобутий із ями. За те їй платять три шісники денно, вона й за це

Богу дякує. Але за те вночі вона немов оживає. Здається, що тоді воскресає в її душі ціле життя, проведене в кращих відносинах. Вона захриплим голосом муркоче свої дівочі, давно забуті співанки, потім торгає на собі курмання, немов поправляє свої вбори перед дзеркалом; потім пишно похитує головою, немов бесідує з давніми сусідками і хвалиться новими коралами; то знов поцмокує губами—смакує гіркий з медом горілку. А там підуть якісь прокляття, важке хлипання, стогнання і знов відривки пісень—і так цілу ніч. Не раз її сусідка збудиться від тих її снів, заклине і штовхне стару в бік, щоби спала тихо, але це не помагає нічого. Стара пробудившися нічогісінько не тямить, що їй снилося, а тихо спати не може.

На маленькім столику під вікном палахкотить свічечка, уліплена з жовтого, нечищеного земного воску. Мигтить її світло і блимає нерівно, кидаючи непевні блиски на сонних робітниць. Край столика сидить похилена дівчина—одинока людина в цілім будинку, котрої не береться сон. Її сумне, тужливе око слідить за бистрими рухами голки. Вона шиє сорочину—малесеньку-малесеньку,—шиє пильно по ночах, бо вдень інша робота.

— Мовив, що Ганка йому не в голові—снує вона невеселі думки.—Може це й правда. Ба, але ж того не мовив, чи любить мене, чи ні. Та й пощо мовити? Хіба я сама не бачу? Ні, не любить він мене, не думає про мене! Він забув свою присягу, хоч словами й згадує її.

Що слова? Вітер та й годі. А Пан-Біг з неба не злізе, палицею бити не буде. Так він думає собі і певно в кулак сміється з мене. Сміється з дурної, що задля нього покинула батька, матір, хату, що віддала йому свою добру славу. Все, все я віддала йому, покинула задля нього! А тепер, коли вже нема що більше взяти з мене, я йому непотрібна, ненависна!

І в її очах знов закрутилися сльози, та тепер вона не зупиняла, не ковтала їх і вони полилися рясними капками на її шитво.

— Боже, Боже! За які гріхи ти так тяжко покарав мене?—простогнало її змучене серце.

Голка зупинилася. Фрузя, сама не знаючи чого, вдивлялася в полум'я нафтівки. Синій дим піднімався поверх полум'я і стояв густим туманом під стелею. У неї боліла голова. Надворі свистав вітер, віяв крізь шпари до хати і обдавав її холодом.

Фрузя виплакалася і їй зробилося легше.

— Ні, він любить мене. Я би вмерла, якби він перестав мене любити. І що ж я йому зробила такого, щоби мав забути мене? Та й що я зробила би без нього з маленькою дитиною, котра незадовго прийде на світ, з тим непрошеним гостем, перед котрим не можна замкнути дверей?

Правда, Фрузя не знала також, що буде робити з ним, з Іваном, коли появиться дитина. Адже ж бачила, як він сквасився і відвернувся, почувши, що вона надіється дитини. Знала, що грошей у нього нема, що він день-у-день на роботі і для неї

самої не лишається ніщо, крім шпиталю, Вона бачила це все ясно ще перед годиною. коли скулившись і цокочучи зубами, йшла з шинку до цеї хати. Але тепер вона не думала про це. Їй було страшно думати про це і як той, що потопає, хапається за прутик, за стебелину, так вона вхопилася за ту думку: коби він любив мене! Коби він був при мені! З ним мені нічого нестрашно; він на все знайде раду!

Вона самохіть дурила себе тою думкою, вмовляла її в себе і тепер була майже певна, що все воно так і буде. Мусить бути! Хіба би Бога над ними не було! Аджеж вона не даром покинула задля нього батька й матір, недаром набідувалася так багато! Аджеж він не даром обіцював їй, що ще трохи побідують, а потім усе буде добре, все лихо минеться. Що він задумає зробити? Вона не могла догадатися, але чула, що їй на серці робиться весело, легко, мов тій травці, що на весну з-під снігу виколюється на світ.

Вона вдивлялася в нафтівку, що вже ось-ось догоряла і не світила, а димилася і наповнювала всю хатину чадом. Серце Фрузі билося живо-живо. Їй здавалося, що голка в її руках літає швидко—корба крутиться легко, скоро. Втоми, холоду ані сліду. Музика грає, блищить щось, мов довгий, сонячний шлях посеред зеленого жита. Лоскоче щось, мов дотик м'яких, любих рук... Її голова похилилася на стіл і вона заснула.

А здалека, від Борислава доносив вітер глухі окрики і співи. То кричали і співали

ріпники, вийшовши з шинку. А між усіма голосами найсильніший голос Іванів виводив:

А я тебе, моя мила, не покину,
Положу тя на ліжечко, як дитину.

III.

Вранці Фрузя прокинулася швидше від інших робітниць. У неї боліла голова, її кидало в дрож, млоїло внутрі, але вона й не думала про це. Умившися швиденько, вона побігла до шинку, де мала заплачене на цілий тиждень наперед снідання — горнятко гарячого молока і кусник хліба. Але їда не йшла їй у горло. Насилу випивши молока, вона взяла хліб за пазуху і побігла. Куди? Вона й сама не тямила гаразд. На роботу ще було завчасно. Їй хотілось побачити Івана, але вона знала, що ледве чи знайде його на вулиці, а де він ночував цими днями, цього не знала. І ось вона йшла навгад, чалапаючи по густім, липкім болоті, кулячись від вітру, бажаючи втомою і рухом заглушити неспокій, що бушував у її серці.

Борислав починав оживлюватися. Із темних нор, із затхлих, душних та тісних халабуд вилізали брудні, заспані люди. Вони починали день прокляттями і сваркою, не мившися і не хрестившися тяглися до шинків, а відси, випивши по келішкові горілки, закусивши сухим хлібом і взявши за пазуху також сухого хліба, шрохи ковбаси або головку часнику, ішли на роботу. В кошарах де-де теленькали дзвоники, кричали касіери, скрипіли корби.

Серединою вулиці тяглися вози з дровами, з мішками бульби, з хлібом і іншою поживою. А понад усім тим сіре, насуплене небо думало якусь понуру думу, а здалека зеленів високий смерековий бір на схилах Діла.

Чалапаючи вулицею, Фрузя бігала очима по всіх закутинах, заглядала в отворені двері шинків, у знайомі кошари, але Івана не було ніде. На закруті, недалеко гостинниці Кирницького, що була головним осередком робітницького життя і нічних гулянок, вона здибала Ганку. Це була дівчина з того самого села, що Фрузя й Іван. Здорова, червонолиця, з витрішеними очима і грубими губами вона була правдивим силачем супроти худої, помарнілої Фрузі. Несучи на коромислі коновки з водою, вона твердо ступала по розмоклій глині босими, червоними ногами. Її чорні коси були обвиті довкола голови, а чорні, блискучі очі сміялися здоров'ям і силою, котрої, видно, ніколи не підгризав червак ніякої внутрішньої гризоти. Це була одна з тих грубих натур, у котрих душі не доколупаєшся. Хоч у бідності і в тяжкій праці, вони не знають властиво біди, не знають того горя, яке пливе з несповнених бажань, з незаспокоєного чуття, з незгоди між волею і силою. Вони, здається, сотворені для тяжкої праці, як віл до ярма; їх горе починається аж тоді, коли не стане їх, звичайно залізного, здоров'я.

Фрузя ще здавна не любила Ганки, а тепер, коли бачила, як Іван при ній робиться веселим, жартує, танцює з нею,

вона ненавиділа її з цілого серця. Вчорашні Іванові слова, що Ганка сама тягається за ним, мов окріп заклекотіли в її серці.

— Слухай ти, Ганко,—сказала вона, не вітаючися і підходячи близько до неї.

— А чого тобі від мене треба?

— Ти у Кирницького на службі?

— А так, уже четвертий день.

— А був там мій Іван учора?

— Твій Іван? Який твій Іван?—з наругою промовила Ганка.

— Сама знаєш, який!—мовила Фрузя, душачи в собі злість.

— Такий він твій, як і мій. Навіть мій більше, бо тебе не хоче й на очі бачити, а зо мною йому весело.

— Брешеш, помийнице!—крикнула Фрузя.—Брешеш, брешеш! Не смій мені волочитися за ним! Він сам казав, що ти за ним волочишся. Слухай, коли я тебе ще раз побачу з ним, то тобі очі видеру.

— Дерися по стінах ти, опудало! Чого ти мене чіпаєшся?

— Не смій! Не смій!—кричала Фрузя, ледве дишучи.—Не смій мені баламутити його!

— Отжеж посмію і що мені зробиш? І вчора я була з ним і сьогодні буду і коли мені схочеться, то буду. А ти хоч трісни зі злості, то мені байдуже.

Фрузя, не тямлячи сама себе, кинулася на Ганку з кулаками, але ця лиш раз замахнула коновкою і обілляла її цілим валом води.

Зареготалися ріпники, що купою стояли на вулиці і слухали цеї голосної розмови двох суперниць.

— Добре, Ганко! Скупай її! Нехай не буде така гаряча!—кричали одні.

— Ану, Фрузько, хап її за коси! Як вона тобі сміє парубка відбивати? — підбадьорювували другі.

Фрузя сама себе не тямила зі стиду і з пересердя. Вона була вся мокра і тряслася з холоду, але проте пересердя взяло верх. Вона кинулася на Ганку і вхопивши її за коси, почала торгати і бити. Ганка, все ще держачи коромисло з коновками на плечах, хвилю була безпомічна, не знала, чи держати коромисло, чи боронитися. Та швидко надумалася, пустила коромисло і вільною рукою вдарила Фрузю в груди так сильно, що ця відразу звалилася з ніг і пустила її коси.

— Га, га, га!—реготалися ріпники.—От дівка, як жовнір! От так її!

— Іване,— кричали інші на Івана, що власне йшов із шинку.—А ходи но сюди! Побачиш комедію.

— Та що там?—мовив Іван.

— Ходи, тут дві дівчині із-за тебе мало собі віку не вкоротять. Ходи, хоч подивися! От то щасливий парубок, що дівки за нього б'ються.

Іван наблизився і зараз порозумів, що діється.

— Ганко,— мовив він грізно,— що ти робиш?

— Ади,— закричала Ганка.— Оце опудало чогось мене чіпається. На дорозі мене перейшла та й публіку з мене робить.

Фрузя, ледве дихаючи, піднялася з землі. У неї боліло в грудях, дух запирало.

— Іване,—промовила вона.

— А йди собі до дідька,—буркнув Іван. —Чого ти лізеш до мене, ще й на вулиці публіку виробляєш? От іди та переберися, ади, ти вся мокра.

— Це я її хлюпнула, щоб їй заллять отy широку хавку,—насміхалася Ганка.— Нехай на другий раз знає, як мене зачіпати.

І вхопивши коновки на коромисло, вона побігла геть. Так само Іван, плюнувши з пересердя, відвернувся і пішов разом з іншими ріпниками до своєї роботи. Фрузя лишилася сама. Вона вся тремтіла, чула себе безсильною, нещасною, самою на всім світі. Пощо їй жити? Адже тепер їй усе ясно, тепер нема ніякого сумніву, ніякої надії. Не знаючи як і коли, вона зайшла до своєї кватири, скинула з себе мокру одіж, передяглася, але замість іти на роботу, лягла на своїм тапчані і лежала, злегка стогнучи. В будинку не було нікого. Вона чула страшенний біль голови, страшенну втому в цілім тілі. Її палила спрага, вона ледве-не-ледве зволіклася з постелі, принесла собі води, напилася і обвила голову мокрим рушником. Лягла потім і заснула.

IV.

Вечером того дня Іван вступив до Кирницького на склянку пива. Ганка поставила перед ним замовлене пиво і пішла, не кажучи й слова. Іван також не зважав на неї і, п'ючи пиво, звільна сидів і не то дрімав, не то думав щось. Ганка кілька разів проходила повз нього, зиркала з-під

лоба, видно було, що хотіла би зачепити його, але не зачіпала. Аж коли Іван замовив другу склянку, вона, ставлячи її на столі, промовила їдко, знехотя:

— Ну, а де ж твоя тота?

— Яка тота?

— Ну, твоя наречена?

— Моя наречена? Не маю ніякої.

— Говори, бреши! А Фрузька що? Вона поводиться вже не як наречена, а як твоя жінка. „Не смій мені мойого Івана баламутити!"

— Ха, ха, ха!—засміявся Іван, але силувано, як то кажуть, на кутні зуби.

— Скажи їй—говорила Ганка швидко і гнівно—нехай мене не зачіпає. Я не її помийниця! Я не її підвладна. А як мене ще раз зачепить, то я не буду дивитися на її пісну фігуру, але розпосочу, зуби виб'ю, нехай знає! Розумієш?

— Та відчепися ти від мене! — мовив Іван. — Говори їй сама, що їй маєш сказати. Це між вами рахунок, а мені дайте чисту годину.

Ганка відійшла. Іван сидів і пив пиво. Та ось до шинку прийшла ціла ватага ріпників. Побачивши Івана, вони почали жартувати з нього:

— А! Іване! Чуємо, що покидаєш Борислав.

— Я? Ані мені сниться.

— Що женишся з Фрузею і йдеш на її отцезію.*)

— Чи ви подуріли?

[1]) Отцезія — батьківське господарство; йти в отцезію—пристати в прийми.

— Та ти сам, видно, вдурів, коли хочеш вільне бориславське життя проміняти на життя вола в ярмі.

— Хлопці—скрикнув Іван, роздратований цими словами, і гримнув склянкою до столу.—Гунцвот[1]), хто мені це говорить!

— Та ми не від себе говоримо. Нам так оповідали ті дівки, що почують з півоєю Фрузею. А їм вона говорила, буцім то все вже між вами умовлено.

— Чи спеклася дівка? Що між нами умовлено? То правда, що вона кілька разів товкла мені, щоб я покинув Бориславу, а я, щоб спекатися її, сказав їй раз: та добре, добре, ще пару тижнів заждімо, а потім якось то буде. Та й тільки всеї розмови було.

— Га, га, га!—регонялися ріпники.— Добре ти сказав їй! Пару тижнів заждімо, а потім якось то буде. Ой так, то й але! А за пару тижнів буде те саме свято, що й тепер є.

— Ну, та певно. Адже Пан-Біг не прийде та не зробить чуда ані для мене, ані для неї. Адже знаєте, що у мене своїх спатків-маєтків нема; що зароблю, те й маю.

— Ну, Іване, а було колись,—закинув хтось із купи, що ближче знав Іванові відносини.

— Е-е-е! Чи одне то було та й з водою поплило!—мовив Іван, махнувши рукою.—Що мені з того, що батько був багач на все село? Я з того нині що маю?

---

[1]) Гунцвот—лайка, собачий син.

— Хіба оскомину! — крикнув хтось з гурту.

— Рація! Хіба оскомину. Але оскоминою ніхто ситий не буде. Ну, а Фрузя що має? Вона то ніби говорить, що вона за-для мене покинула батька і прийшла сюди, але я ще знаю ліпше. Покинула, бо мусіла, бо дома тісно, у батька ще дві дівки, треба їх заміж віддавати, а тут нема з-за чого. Всього маєтку два прути [1]) поля та й та хатчина. То ще з прутом поля дівку хтобудь візьме, у кого є свойого трохи, та й ще коли дівка здорова і добра до роботи. А вже як на гірьох ділини, то на таке ніхто й не подивиться. А ще коли дівка така, як гусяче повітря, ні до охоти, ні до роботи, як ота Фрузя. Ну, що з неї за робітниця? Десь при багатстві, якби тото вбрав, якби на тото хухав, як на дитину, то може би й було до людей подібне; а при бідності, на зарібні руки взяти та оженитися з таким, то ліпше прив'язати собі камінь до шиї, та в вир з берега.

— Та то правда, правда,—говорили ріпники, вже не жартуючи.

В тій хвилі з-за великої печі, що стояла в куті шинкової кімнати, висунулася бліда, скулена постать, що сиділа там уже кільска хвиль, всунувшися до шинку запильними дверми з сіней і неспостережена ніким серед гамору і піяшики. Це була Фрузя. Вона тряслася в лихорадці, її очі блищали, уста були майже зовсім

---

[1]) Прут—кусочок поля вузенький, як патик (прут—патик).

білі і потріскані від гарячки. Непевним кроком вона, проштскаючися поміж ріпників, вийшла на середину шинку і, зупинившися перед Іваном, поклонилася йому, досягаючи рукою землі. Всі затихли і зззиралися на неї

— Дякую тобі, Іване,—промовила вона, —дякую за те, що ти хоч раз сказав щиро і по правді те, що думаєш. Тепер я знаю, яка передо мною дорога. Не бійся, я тобі більше не перейду дороги, не докучу тобі, ані не докорю. Жий собі, як сам знаєш і нехай тобі Бог помагає.

І вона ще раз поклонилася йому. Іван сидів за столом, мов на терню.

— А те, що ти клявся та присягався мені, що візьмеш мене, відкупиш свій грунт, будеш знов господарем, нехай це Бог забуде. Я тепер знаю, що ти брехав, але донині я вірила тобі. Тільки те ти неправду сказав, що мій тато сам нагнав мене до Бориславa. Це ти брешеш, небоже. Тато навіть не знав, де я поділася. Ніхто не знав. Тільки я знала та й Бог, що подав мені цю думку, певно за якісь тяжкі гріхи. Але коли я почула, що ти тут хорий, що лежиш у пустій, холодній буді, що через день нема тобі кому раз води подати, тоді щось шибло мені в серце: „Аджеж ми любилися обоє. Аджеж то мій наречений перед Богом, хоч не перед людьми". І я зібралася і пішла сюди. Бог, видно, потребував на щось моєї муки, бо відмірив мені її повну мірку. А ти нині досипав з чубком, пересипав через край. Дякую тобі ще раз. Бувай здоров!

І вона вперше поклонилася йому і вийшла.

Рішники мовчали хвилю після цеї несподіваної пригоди. Але швидко отряслися від зворушення. Посипалися грубі, цинічні жарти.

— Ади, оса, як жалить!

— Та то холера, не дівка.

— В роботі чоловікові не поможе, а своїм язиком і своїми сльозами серце злоточить.

— Ну, ожени́ся з такою, то маєш готовий шпиталь дома.

Тільки Іван мовчав і сидів, понуривши голову.

V.

Вийшовши від Кирницького Фрузя, не зупиняючися, почалапкала вулицею, сама не знаючи, куди і пощо. Було холодно, темно, дрібний дощ сік їй просто в очі, вулиця,розмокла і розталапана, була радше одною великою баюрою, ніж вулицею. Фрузя йшла, насилу витягаючи чоботи з липкого болота, насилу переводячи дух. Її пекло щось у грудях, але на очах не було сліз ані в голові думок. Тільки неясне та непереможне почуття: геть відси! тікати! сховатися!—гнало її наперед. Сховатися, але де? Перед ким? Вона не розуміла того, що її хотілось сховатися перед самою собою, перед власним болем.

Не пройшла й сто кроків, коли обік неї де не взялася Ганка. Відки вона взялася? Мабуть чувши Фрузину бесіду і бачучи, як вона сама вийшла з шинку, Ганка

зібралася незамітно і незамітно вибігла їй наздогін. Вона так несподівано вчинилася обік Фрузі, що ця, зирнувши в бік, аж злякалася, побачивши її, скрикнула і перехрестилася. Ганка засміялася стиха.

— Злякалася?—мовила вона.—Не бійся, це я, Ганка.

— Чого хочеш від мене?—ледве промовила Фрузя.

— Нічого. Іду собі вулицею. Хіба не вільно йти обік тебе?

— Але тобі сюди не дорога?

— І тобі ні. Адже до своєї квартири ти повинна була йти в протилежний бік.

— Мені все одно,—мовила Фрузя.

— Ну, а мені туди треба,—мовила Ганка. Хвилю обі йшли мовчки. Кругом було пусто, тільки з шинків чути було крики і співи, та чорний велетень Діл шумів і стогнав під осінню негоду.

— А що, напшпикав тобі під ніс твій Іван?—промовила злобно Ганка.

— А ти тому й рада!

— Я? Мені байдуже. Я це давно знала.

— Що знала?

— Те, що ти почула тепер. Що Іван не любить тебе. Що він дурить тебе і не думає женитися з тобою.

— Він сам тобі це говорив?

— Ну, а хто ж би інший?

— Значить, він любить тебе?

— Мене? Або я знаю. Мені байдуже.

— А пощо ж ти заскакуєш коло нього, чіпляєшся його, як ріп'ях кожуха?

— Ха, ха, ха! Ані мені сниться. Він сам підлещується до мене, говорить мені всячину, але я розумію це все дуже добре.

— Обоє розуміється, як лисі коні,— з погордою мовила Фрузя.

— Це й найліпше. Я знаю, що коли він підлещується до мене, то має в тім свій інтерес, а він знає, коли я до нього зуби сушу, то це не з великої любови, а також задля якогось інтересу.

— Тьфу!—з обуренням сплюнула Фрузя.

— Плюй, не плюй, а я кажу, що так ліпше. Ти з великої любови дійшла до того, що тепер ідеш кудись на зламану голову, а я собі сита, здорова і вдоволена. І йому також не зле з тим.

— Йому?

— Ну, певно. Адже ти сама бачиш, що зо мною він веселий, розмовляє, жартує, співає, а з тобою все кваситься і сердиться.

— Ти вчарувала його. Дала йому якесь дання.

— Ні, небого! Не я вчарувала його, але ти дурна та нерозумна. От що! Не вмієш обходитися з парубками. Ти причепилася до одного та й думаєш, що лиш стільки світу, що в вікні. Ха, ха, ха! Якби ти знала, як інші живуть! Як собі дають раду! Щоб я сохла та плакала за ним? О, не діждав би він цього! Нехай він сохне за мною!

— Коли ж бо я не можу.

— А не можеш, то сама на себе нарікай, а не говори, що я вчарувала його. На що мені чарів? Він і без чарів цеї ночі буде ночувати в мене.

Фрузя при цих словах навіть не скрикнула, тільки вхопилася рукою за серце, захиталася і була би впала на землю,

якби Ганка не була вхопила її в свої обійми.

— А тобі що?—скрикнула вона в першій хвилі.—Фрузю! Фрузю!

Але Фрузя не озивалася. Її голова звисала через Ганчину руку; вона була мов нежива.

— От тобі на! — пробуркотіла Ганка, держачи зомлілу дівчину на своїх руках мов сніпок соломи.—Чи зомліла, чи зовсім по ній?

Вона прихилила голову вниз і слухала.

— Не дихає бідочка! І що тут робити з нею? Чи кричати, може би хто прийшов та поміг отверезити її?

І Ганка кинула оком довкола себе. Було темно, хоч око виколи. Вони зайшли були в якусь бокову вуличку. Довкола не було ні хати, ні шинку, ні навіть кошар, тільки високі горби лепу по обох боках. Витріщивши добре очі, Ганка пізнала, де вони. Це було місце, де колись почали були перший раз копати ями. Але вичерпавши кип'ячку, позакидували ті ями; робота перенеслася в інший кут, а тут полишалися лише купи лепу і пусті ями, одні позабивані дошками, інші так таки й полишені або наповнені водою.

— І який дідько почує мене тут при вітрі?—муркотіла Ганка, все ще держачи Фрузю на руках.—Та й що я вдуріла, щоби тверезити її? Кину біду ось тут насеред дороги, нехай сама тверезиться! Ади, яка прудка! „Помийнице!"—каже до мене. За коси чіпає! Ах, ти гусяче повітря! Я тобі покажу, з ким ти заходиш собі.

Скажена злість закипіла в Ганчиним серці. Вона ще раз озирнулася, надставила вуха, а не бачучи нікого, нараз мов собака скочила з дороги, вилізла на купу глини, все ще несучи наперед себе зомлілу Фрузю, потім ще раз озирнулася; обережно злізла вниз, у лійковату долинку котрої осередком була яма. Мацаючи ногами, вона дійшла до цямрини. Яма була забита двома дошками, але одну хтось відломив. Ганка налапала руками отвір, шарпнула сильно другу, давно перегнилу дошку, прибиту до цямрини двома цвяхами, віддерла її, а потім уставившися добре ногами на краю цямрини, похилилася, спустила легенько зомлілу Фрузю зі своєї руки і кометь головою впустила її в темну пащу ями. Яма була майже до самого верху повна води, так, що Фрузя ге дуже й бовтнулася і тихо, без голосу, мов грудка глини, пішла на дно.

VI.

— І де ти, Ганко, волочишся стільки час?—гримала пані Кирницька, коли Ганка за якої півгодини, вся мокра, заталапана і бліда, як труп, прийшла до кухні.

— Та де волочуся? Ось ходила по воду.

— Та брешеш, бо коновки були в сінях.

Ганка не пробувала далі брехати, але вибігла з кухні, вхопила коновки і побігла по воду. Пані ще трохи поворкотіла, та й перестала сердитися. Що їй там до того, куди волочиться Ганка! Вона знала, що сяк чи так, а служниця в Бориславі не витримає, щоб не волочилися.

Було вже геть по півночі, коли ріпники, п'яні і веселі, виходили від Кирницького. Вони йшли лавою посеред вулиці, регочучись, говорячи голосно, співаючи. Тільки Іван був якийсь не свій. Він мало пив цього вечора, все сидів насовившись, ніби думав щось, а властиво шуманів. У його серці піднімалося щось мов жаль за змарнованими молодими літами, за спраченою батьківщиною, котру він прогайнував, закошпувавши ледачого бориславського життя. Фрузіни слова тремтіли в його серці важким докором і відобрали йому охоту до їди і до пиття, до жартів і до пісень.

— Іван страшив смак сьогодні — жартували з нього товариші і відспоронилися від нього.

І тепер він сам, мов без тями, йшов позаду інших, коли нараз Ганка вхопила його за руку. Іван аж здригнувся, тим більше, що в пітьмі не міг розпізнати, хто це присікався до нього.

— А гій! А це хто? — скрикнув він.

— Це я, Іване! — прошептала Ганка.

— Ти? А тобі чого треба?

— Ти гніваєшся на мене?

— Я на тебе? За що?

— Бігме, я нічого не винна, — швидко, з якимсь гарячковим поспіхом шептала Ганка, не випускаючи його руки зі своєї. — Та пощо би я зачіпала її? Вона сама зачепила мене, розпочала сварку, а далі кинулася на мене. Ну, кажи сам, що я мала робити?

— Та чи я тобі що говорю — нерадо відповів Іван.

— Іваночку,—говорила далі Ганка скоро, задихавшись,—який ти добрий! Так ти не гніваєшся? А чого ж ти такий сумний? Такий у шинку сидів, як сам не свій? Ну, скажи мені?

Вона йшла обік нього, держачи його за руку, тулячися до нього, мов боялася самоти і пітьми.

— Ет, що там балакати!—відповів Іван і хотів відняти від неї руку.

— Ні, ні! Почекай! Куди. йдеш?—мовила Ганка.

— Та йду до себе, спати.

— Ходи до мене. У мене тобі буде ліпше.

— Не хочу.

— Та ходи! Не бійся, у мене безпечно.

— Не хочу.

Іван раз уже ночував у Ганки. Вона спала окремо, в присінку комори, що служила Кирницькому за склад товарів. Там серед пак і міхів стояв широкий тапчан; Ганка мала пару своїх подушок і теплу дергу, і хоча в присінку не топилося, та все таки там було тепліше, ніж у тій шопі, де ночував Іван з іншими ріпниками. Але тепер, сьогодні йому чогось не хотілося йти до Ганки. Помарніле, бліде Фрузине обличчя немов стояло перед ним, її очі немов благали його, немов жалувалися на щось.

Але Ганка не випускала його руки, другою рукою обійняла його стан, тягла його, просила й благала, щоб ішов з нею.

— Іваночку! Голубчику! Зроби мені це лиш сьогодні! Не знаю, що мені, але боюся, страшенно боюся бути сама!

Та ні, я не пущу тебе, не лишуся сама! Ходи, ходи!

Вона тремтіла, мов у пропасниці, при самій згадці про самоту.

— Цу на тебе!—мовив Іван.—Та що ти дитина чи що! Боїшся сама ночувати! Отто.

— Ой, боюся! Ой, боюся! Ні за що в світі цеї ночі не лишуся сама. Хоч бий мене, хоч ріж мене, а я не лишуся тебе. Коли не хочеш до мене, то я піду з тобою, там де ти ночуєш.

— Чи ти здуріла? Там купа хлопів.

— А що мене те обходить! Я їх не боюся, тільки самоти боюся... пітьми боюся... тої боюся...

— Кого?

— Тої... Твоєї... Як вона кланялася тобі! Ти бачив її лице, коли виходила з шинку?

Згадка про Фрузю в Ганчиних устах вразила Івана в саме серце, мов грубий дотик до наболілого місця.

— Дай спокій! Не згадуй мені про неї!— мовив він і, піддаючися її намовам, пішов з нею до її комірки. Ганка не то вела, не то тягла його, не випускаючи з рук, не перестаючи балакати і трястися.

— Та що тобі, дівко?—мовив нарешті Іван.—Чи ти промокла, чи проспудилася? Чи тебе зимниця б'є, чи ти й зовсім хора? Трясешся, як риба, руки зимні, як лід, а голова гаряча, і говориш, як сама не своя.

— То нічого, Іваночку, нічого! Ходи лише, ляжемо спати, проспимося, то все мине.

Але воно не минулося, бодай не так швидко, як хотілося Ганці. Даремно вона тулилася до Івана. Скоро тільки він засипляв, їй робилося страшно і вона будила його.

— Іваночку, не спи! Говори що до мене!—шептала вона зажмурюючи очі, щоб не дивитися на грізну пітьму.

— Чи ти сказилася?—лаявся Іван.— Я втомлений, хочу спати. Що я буду говорити тобі?

— Щобудь! Щобудь! Тільки не спи! Мені так страшно.

— Чого тобі страшно?

— Не знаю чого. Боюсь... не знаю чого. Не можу заснути.

Вона розплакалась. Їй хотілось усе сказати Іванові, але щось спиняло її і вона закусувала зуби, до крови гризла свої уста і не сказала нічого. Аж над ранок, коли надворі почало сіріти, вона заснула.

VII.

Минуло кільька днів. Іван працював, пив, співав у шинку, ночував у Ганки, не думаючи про Фрузю. Ганка заспокоїлася і не боялася вже вночі, але не відважувалася спати сама і для того щовечора всякими способами підлещувалась до Івана, щоб затягти його до себе на ніч. Іван, котрий давніше сам не раз напрошувався до неї, тепер йшов нерадо, почував якесь обридження до неї. Він здостився, коли вона тулилася до нього, кляв, коли вона починала дрочитися з ним або пеститися і з відразою відсувався

від неї, коли вона спала обік нього. Та швидко ті нічліги ще гірше остогидли йому. Ганка засипляла швидко, але вночі починала стогнати, йойкати або скрикувати так страшно, що Іван прокидався зо сну і починав почувати якусь глуху тривогу.

— Що їй таке сниться? Чого вона так кричить?—думав він, прислухуючися до її важкого віддиху після такого окрику. Але вона далі спала тихо, аж коли Іван, перемучившися якої півгодини, знов починав дрімати, над ухом у нього знов розлягався страшний окрик і будив його наново.

— Ганко, що за дідько мучить тебе у сні, що ти так страшно кричиш?

— Я?—мовила, здригаючись Ганка і закусувала зуби.—Я нічого не знаю.

— Ну, та нехай на другий раз пес у тебе ночує, не я,—бурчав він злісно.— Як крикнеш отак несвіцьким голосом, то зовсім виб'єш мене зі сну.

Ганка реготалася.

— Га, га, га! Несвіцьким голосом! Ну, ну, Іванупю, ну скажи, як я кричу?

— Так якби тебе зі шкури дерли.

— Ну, і що говорю?

— А хіба можна щось розібрати? Ричиш, як худобина.

— Та то я так ізроду.

— Ну, брешеш. Я давніше не чував у тебе такого крику.

— Та то так, часом находить таке на мене, а потім минає. Але ти не бійся, Іваночку, це мине.

— Нехай собі минає або не минає, але мене не завабиш більше на ніч до своєї проклятої комори.

— Ну, видиш, ти вже й гніваєшся. Фе, Іване!—говорила Ганка, а вечером знов підлещувалася до нього, просила, купувала йому пива і горілки, доки сп'янілий Іван не згоджувався знов іти ночувати до неї. Коли був добре п'яний, він спав швердше і не будився при її окриках. От тим то Ганка взяла собі звичай що вечора обпоювати його добре і навіть із собою до комори брала пляшку горілки і клала її Іванові під подушку: коли збудиться, нехай тільки сягне під подушку, нап'ється і нічого, засне знов. Правда, після такого нічлігу Іван уставав блідий, майже зелений, з болем голови, але Ганці це було байдуже, та й він сам не мав часу дивитися в дзеркало, але похнюпившись ішов до своєї роботи. Тільки одно видно було по нім: він зробився сумний, його веселість пропала, йому відхотілося співів і жартів.

— Ов, Іване, ти щось сам не свій,— говорили товариші.

— Та щось так,—нерадо мовив Іван.

— Що тобі є? Чи не хорий ти?

— Здається, ні. Ранками голова болить, але то мабуть від горілки.

— Е ні, від самої горілки не буде боліти. А от як ти пиво мішаєш з горілкою, то це зле. Від цього найборше[1]) біль голови береться.

— І справді, може воно й від того. Віднині не буду мішати.

---

[1]) Найборше—найскоріше.

VIII.

Одного дня в полудне, коли Івана витягли з ями і він, ледве живий від сопуху, лежав у кошарі на купі лепу, важко дихав і час від часу тверезився чаркою горілки, до кошари увійшла баба Орина, та сама робітниця, що ночувала разом з Фрузею і за дня немов дрімала, а оживлювалася уночі, у сні. Вона знала Фрузину історію і знала Івана і для того, поздоровившися з робітниками, пішла просто до нього.

— Слухай Іване,—мовила вона.—Ти не знаєш, де обертається півоя Фрузя?

— Моя?—буркнув Іван.—Яка вона моя?

— Та вже, яка не яка. Певно більше півоя, ніж моя. Але я хотіла запитати тебе, де вона є?

— Хіба я ходжу за нею назирцем?

— Е, який бо ти! Я тебе питаю, як доброго чоловіка... Та ти повинен бабі гречно відповісти, ще й горілкою бабу потрактувати...

Іван, не мовлячи нічого, налляв чарку і подав бабі. Вона випила, скривила зів'ялі губи, обтерла їх брудним рукавом і присідаючи ближче до Івана, мовила стиха.

— От за це, то спасибі! Аж у саму душу пішло. Але що я хотіла сказати... Ага, про Фрузю. Знаєш, уже два тижні, як вона не ночує в нас. То я гадала, може ви вже спровадилися де разом, та й хотіла переказати їй, щоб забрала своє шмаття. Там у неї скринька зі шматтям, замкнена, не бійся. І ніхто їй нічого

не рушив, ховай Боже! То нехай прийде і забере собі.

Іван сидів, мов приголомшений. Чи то нафтовий сопух у ямі так заглушив його, чи ранішній біль голови, чи те, що він почув від баби, досить, він наразі немов не розумів і слухав бабиного балакання мов якоїсь казки.

— Ага, ага!—буркнув він, хитаючи головою.—Та певно, нехай би забрала собі. Але де ж вона є?

— То ти не знаєш?

— Я не бачив її вже два тижні.

— І не знаєш, куди вона пішла?

— Куди пішла? Чекайте! То було вечером... у Кирницького... ми трохи перемовилися... вона пішла надвір і я вже більше не бачив її.

— А котрого ж то дня було?

Іван не міг пригадати собі дня.

— Ну, коли ви перемовилися, то може вона вгнівалася і деінде стала на роботу, щоб тобі не показуватися на очі. І деінде ночує, щоб ти не знав, де вона. Але ти би, небоже, таки пошукав її, бо там сторож, що ми в нього ночуємо, допоминається плати за неї. А ми пречінь за неї платити не будемо. То щоб він не схотів зафантувати [1]) її шмаття.

— Добре, добре, я буду питати... Навідаюся там до вас.

Баба пішла, а Іван довгу хвилю ще сидів, не то міркуючи щось, не то так собі туманіючи. Потім узявся їсти, бо швидко треба було лізти знов до ями.

---

[1]) Зафантувати—продати чи забрати за борг.

Вечером він запитав у Ганки, чи не знає, де поділася Фрузя. Ганка видивилася на нього своїми вибалушеними очима, поблідла страшенно і, немов давлячися тим словом, промимрила:

— Ні, не знаю.

Іван не допитував у неї дальше, допити в інших ріпників не довели також ні до чого. Від того дня, коли Фрузя побилася з Ганкою на вулиці, ніхто більше не бачив Фрузі. Ця згадка торкнула Івана. Справді того самого дня вечером він „перемовився" з Фрузею в шинку. Він щераз запитав Ганку.

— Чуєш, Ганко, ти сварилася з Фрузею на вулиці, тямиш?

— Ну, так. Вона перша чепилася мене.

— Вечером того дня вона була у Кирницького.

— Я не бачила її.

— Не бачила? Ей, скажи по правді?

Ганка знов поблідла, але живо перемогла себе.

— Чого ти чіпаєшся мене?

— Та бо бачиш, десь дівчинисько щезла від того вечора.

— А ти без неї не можеш дихати?

— Та що мені до неї! Але...

— Ну, щезла, то й слава Богу! Не бійся, дідько її не вхопив. Побачила, що тобі на шию не повіситься, та й пішла собі додому.

— Але всі свої речі полишала.

— Ну, та що! Скільки там тих речей! Усе варто півтори шістки.

— Е ні, там її убрання є.

— Ну, то певно зголоситься по своє.

Іван успокоївся трохи. Справді, дуже можлива річ, що Фрузя розжалувана, того таки вечора, вийшовши від Кирницького, покинула Борислав і пішла додому. Він не допитував дальше за нею, а в неділю пішов до сторожа, де була її квартиря, і, заплативши, що йому належалося, взяв Фрузіни речі до себе. Він постановив собі на Різдвяні свята піти до рідного села і віднести їй ті речі. Він не то, щоб бажав бачити її або поєднатися з нею, але тих кільька день, коли розпитував про неї, почував якийсь жаль і неспокій, немов би справді був у чомусь винуватий. Бориславське життя швидко заглушило цей хвилевий порив. Ані Ганка, ані ніхто інший не згадував ніколи про Фрузю і Іван також забув про неї. Але проте щось немов мліло його. Він ходив якийсь сам не свій, стратив охоту до пиття, до гулянок, до пісень і—нечувана річ у ріпника—почав числитися з грішми. Зараз першого тижня він не видав лиш половину свойого заробітку; ціла п'ятка лишилася йому в кишені. Вона мов якийсь хробак почала мулити та лопочити його уяву. Носячи ту п'ятку при собі, зав'язану в шматині, він почав снувати пляни. Бориславське життя—правда, свобідне воно, але хіба ж це людське, господарське життя? Та й яке свобідне? Тільки твоєї свободи, що в неділю та в свято. А в будні й день ти робочий віл—ні, гірше! Ти повний невільник властителя ями, або його касієра. Під землею ти кожної хвилі небезпечний свойого життя, а верх землі кожної хвилі лайка, поштуркування,

понукування. І вічно той сморід, той бруд, та духота, та п'ятака, той одур! Невже таке мало б бути його життя до смерти, до старости? У нього пробігала холодна дрож поза плечима при такій думці. Йому пригадалися зелені ниви, цвітисті луги, сиві воли, чисто побілені хатки і розкішні садки його рідного села, почулося блеяння овець, фівкання гусенят, скрип журавля, і він мало не заплакав з наглого зворушення. Невже він міг так легкодушно проміняти такий рай на оце пекло? І пішли в його уяві довгим рядом сцени з сільського життя: гейкають плугатирі, скриплять вози, навантажені снопами, блискають коси на сіножаті і з легким шумом стелеться росиста трава в перекоси; сім'я засідає до вечері на Святий Вечір на пахучому сіні; чуті стріляння, веселі голоси „Христос Воскрес!", церковні співи... „Пасха красная, Пасха Господня"—це паски святять коло церкви, дітвора бавиться писанками, парубки скупчилися при тих, що стріляють з моздірів [1]).

І безпосередньо від тих споминів душа його перескакувала до думки про Фрузю. Адже вона була також одною з принад і красот того його сільського життя. Коли скрип журавля над криницею так любо озивається тепер в його тямці, то це для того, що під тим журавлем він з нею стояв вечорами, зразу жартуючи

[1]) Моздір—в роді гармати з випаленої глини, яку набивають порохом й землею і стріляють під час всяких свят.

та дрочачись, а потім тихо, любо розмовляючи. А в часі косовиці, носячи батькові полуденок, хіба ж вона не вишукувала собі найдальшої стежки, щоб тільки переходити через ту луку, де він косив, щоб сказати йому своїм любим голосом: „Боже помагай!", щоб подати йому з сірого, глиняного збанка холодної води напитися! А в часі коляди... а в часі Великодніх свят... а тоді... а тоді... Невгамовна уява насувала йому сотні, тисячі хвилин, коли Фрузя була невідлучною частиною радощів його сільського життя, і в його серці щеміло щось, ворушився жаль, піднімалася туга. Вона мала рацію. Я повинен якнайскоріше покинути Бориславі вертати назад на село! Правда, він у нещаснім засліпленню змарнував свою батьківщину, розтренькав свій тихий рай, відіпхнув від себе Фрузю. Але ж він молодий, сильний, здоровий і все ще може здобути назад. Ось тепер він за тиждень ощадив п'ятку. Адже міг ощадити вісім ринських! А це значить за рік цілі чотири сотки. А за чотири сотки можна купити чотири морги грунту! І він постановив собі, не кажучи нікому нічого, почати нове життя, не марнувати грошей, а складати зароблене докупи, а там—якось то буде.

IX.

В часі Різдвяних свят Іван справді вибрався до рідного села. Він ніс у пазусі 50 ринських, зав'язаних у шматині, а в голові готовий плян—відкупити хоч частину своєї батьківщини.

Зайшов просто до корчмаря, котрому продав був батьківську хату з огородом, садом і трьома моргами примежного поля. Корчмар закупив це добро не на те, щоб господарювати, але мав думку завести в хаті шинок і при тім зайнятися лихвою і іншим ремеслом. Але якось йому це не вдалося. В селі були вже чотири шинки і на п'ятий годі було дістати концесії. З лихвою також ішло кепсько, бо було вже кільска інших п'явок, що „псували інтерес". В додатку коршмаря обікрали, так що він замість запомогтися, зовсім скапцанів на тім обійстю. „Нещасливе місце!" — говорив він і носився з думкою відпродати це місце і перенестися на якесь інше. То й не диво, що Іван зі своїм пляном—відкупити батьківщину, був йому дуже милим гостем, особливо коли прийшов не голіруч. Вони й згодилися, що Іван за ціле обістя, продане коршмареві за 300 ринських, заплатить 400 ринських протягом найдалі півтора року і доки не заплатить усього, коршмар буде сидіти на грунті. Іван другого дня поїхав з корчмарем до міста, зробили контракт у нотаря і Іван дав корчмареві зараз першу рату, 50 ринських, і аж тоді відітхнув свобідніше. Він мав тепер ціль перед собою і чув у собі охоту до праці, почував якусь нову силу.

Про Фрузю він цими днями мало думав. Від корчмаря він довідався, що її в селі нема і не було і що її батько, довідавшися недавно, що її нема і в Бориславі, ходив до жандармерії, щоб шукала за нею, але досі не має ніякої відповіді. Іванові було

прикро, він не мав охоти стрічатися зі старим і, не вертаючи до свойого села, він таки з міста просто рушив назад до Бориславa, передавши старому Фрузине шмаття.

X.

Ішли дні за днями, тижні за тижнями. Жандарі розпитували про Фрузю—і Івана, і Ганку, і інших робітників і робітниць, вивідали все, що було аж до пам'ятного вечора, але далі не могли дізнатися нічого і по кількох днях усе затихло. Не знати, хто пустив поголоску, що Фрузя пішла десь на службу: одні бачили її у місті, інші чули, що вона десь у горах у якійсь швабській колонії, ще інші говорили, що виїхала з якимсь панством до Стрия чи до Станіславова. На тім якось і заспокоїлося.

З Ганкою Іван розійшовся ще перед Різдвом. Не то, щоб посварилися, але так якось вона обридла, знелюбилася йому і він не міг дивитися на неї. Вона зразу і байдуже собі. Овва, не хоче її Іван, невелике свято! Менше клопоту на мою голову. Сама жила і заходилася досі, то й відтак потраплю. Але по кількох тижнях вона поблідла, пожовкла, змарніла. Її знов учепилися страхи, вона не могла сама спати, зривалася вночі, кричала, розщибала собою. Вкінці одного разу вона попросила бабу Орину, ту саму, що жила разом з Фрузею, щоб відійляла їй перестрах. Стара славилась ворожкою і знахаркою. Вона згодилася зробити це

і почала обережно випитувати Ганку, відколи у неї той перестрах, від чого, як? Ганка зразу призналася, що від Покрови (в тім часі пропала Фрузя), але далі не хотіла сказати нічого. Стара почала шептати над водою, розтопила кавалок олова і вилляла його над Ганчиною головою в миску з водою, а потім, заглянувши в миску, скрикнула:

— Ой, дівонько! Нещаслива ти, сирото! Ніхто тобі не поможе!

Ганка одеревіла зо страху.

— Або що таке?

— Ади, небого! Олово розскочилося в воді на дрібний пісок.

— А що ж то значить?

— Ет, що то говорити! Най ся пречкаже [1]), не годиться й згадувати при хаті.

Ганка не допитувалася дальше, а стара не йшла, а все придивлялася мисці з водою і з розприсканим оловом, похитувала головою та рухала зів'ялими губами, немов розмовляючи з кимсь без голосу. Дивлячись на неї, Ганка почула в серці холодний переляк; їй здавалося, що стара розмовляє з якоюсь марою, що зазирає їй у душу своїми напівпогаслими очима і читає там її страшну тайну. Вона вхопила з-перед баби миску з водою і викинула її через вікно геть на смітник. Баба спокійно дивилася на неї і всміхалася так само без голосу.

— Недобре з тобою, дівонько, недобре! — мовила вона. — То в тебе не перестрах, небого, ой ні.

---

[1]) Най ся пречкаже—краще не говорити.

— А що ж таке?

— Щось у тебе на серці лежить, дівонько. Ой, так, так. Я це знаю. І не буде тобі легше, поки не признаєшся.

Ганка спалахнула.

— Що ви, бабо, говорите! До чого мені признаватися? Що я, вбила кого, чи обікрала, чи що?

— Або я знаю,— мовила баба, здвигаючи плечима.—Не моя річ, сирото, не моя річ. Я тобі не з свого розуму говорю, а з того, що водиця свята показує. А ти собі як знаєш, так і роби.

Баба почала збиратися до відходу. Ганка чула, що тепер, після тої ворожби, її неспокій ще побільшав і що тепер вона ні за що не засне сама. І вона надумалася попросити бабу, щоб перебралася до неї (вона мала вже свою окрему комірку з печею і тапчаном) і ночувала з нею разом. Стара почала дорожитися, але Ганка не попускалася її, і вкінці стара згодилась ще того самого дня перебратися до неї.

XI.

Не інакше, як тільки чари хтось наслав на Івана. І не пізнати хлопа. Ні з нього мови, ні розмови. Живе, як той ведмідь у норі, до шинку не ходить, пити не п'є, все щось думає, щось муркоче, а скупий такий! Сам собі жалує. Живе, як собака, не товаришує ні з ким, сам у собі засклепився, мов слимак у шкаралущі. Що був уперед охочий до гулянок, до пісень, до дівчат, то тепер ані знаку! Не інакше, тільки чари якісь.

Так гуторили не раз між собою ріпники. Вже вони всіляко підступали до Івана, і щирістю і насміхами, і жартами і направду, нічого не помагало.

— Ет, дайте мені спокій! Що ви знаєте! Вам своє в голові, а мені своє,— тільки й усеї було відповіді, яку чули вони від нього.

І відходили, здвигаючи плечима. Одні казали, що він задумав женитися, другі говорили, що записав був душу нечистому, а тепер кається, але Іванові це все було байдуже.

Врешті відкись дізналися, що він задумав відкупити свою батьківщину. Сам Іван нікому не говорив про це, але хтось із його сторін приніс цю вість до Бориславa.

— Ага, ось на що він гроші складає! Чекай же ти! А перед нами ховається, мов не знати з яким секретом!

За кілька день з Іваном „пожартували": у нього вночі вкрали гроші. Небагато там тих грошей було, щось із вісім ринських, а проте шкода. Іван наробив крику, але гроші пропали.

— Івануню, чую, що вас обікрали,—мовив до нього касієр.

— Ет,—буркнув Іван.

— Чую, що ви складаєте гроші, хочете купувати грунтець,—говорив касієр далі.

— Та хочу.

— То дуже добре! Хай вам Бог помагає. Я то виджу, що ви порядний чоловік. Гроші, то велика річ. Заробити їх тяжко, а пустити легко. А заробляти на те, щоби пускати на вітер, що дуже дурна

робота. То так, якби хто своє життя, свою силу пускав на вітер. Пощо то? Адже потім прийде старість, прийде слабість, гроші все придадуться.

Розумно говорив касієр, щирий був чоловік, і Іван вкінці звірився йому зо своїх думок. Касієр хвалив його дуже, а далі мовив:

— Я вам щось скажу, Івануню. На що вам носити гроші при собі, щоб у вас п'яниці викрадали. Ви їх лишайте в мене. Зладьте собі книжочку. При кожній виплаті я вам дам, скільки вам треба, а решту лишайте в касі: я запишу в себе, а ви в себе, щоби не було обмилки, а коли вам треба буде платити за грунт, скажіть мені, то я вам зараз дам. Маєте безпечно, ніхто вам не вкраде.

Іван трохи надумувався. Хоч то касієр розумно говорить, але вірити йому не можна. Але з другого боку нема іншої ради. Вкрали раз гроші, вкрадуть і другий раз. Ліпше зробити так, як радив касієр. І Іван пристав.

Ховай Боже, не мав чого жалуватися. Скоро назбиралося 50 ринських, він зараз узяв їх, ще й касієр нарадив йому післати гроші поштовим переказом на руки нотаря, у котрого робили контракт.

Іван був задоволений з себе і з касієра, був майже певний, що все піде йому добре. Адже ще тільки пущіння, а він уже сплатив четверту частину ціни!

Він жив тепер думками майже виключно в своїм селі. Чи то крутячи корбою, чи копаючи землю в глибокій ямі або

в темній шпольні він у думці купався в яснім, сонячнім світлі, орав, косив, звозив снопи, молотив на тоці, чув себе господарем. Бориславське життя, це було щось мов темні сіни, з котрих ось-ось вийдеться на широке ясне подвір'я, де зеленіє пахуча мурава, цвітуть яблуньки, фівкають гусята і блеюють ягнята.

XII.

На першім тижні великого посту приїхав до Борислава Фрузин батько. Він довідався, де працює Іван і пішов до нього.

— Іване, де є моя донька?—з такими словами він обернувся до нього. Він дуже подався від того часу, як Іван бачив його, змарнів, посивів. Іванові зробилося дуже жаль старого.

— Не знаю,—відповів він.

— Не знаєш? Мусиш знати. Ти підмовив її, щоб пішла за тобою до Борислава, ти мусиш знати, де вона є.

— Поки була в Бориславі, то я й знав, а відколи пішла, то не знаю.

— Куди пішла?

— Не знаю, куди пішла. Я гадав, що пішла до вас. А може де стала на службу?

— Ніде не стала. Я вже розпитував. Жандарі шукали, таліграфували [1]) і до Стрия і до Станіславова. У Дрогобичі я давав випрублювати. Ніде нема її. Тепер приходжу до тебе: віддай мені мою дитину.

— Я її не сховав,—відповів спокійно Іван.

---

[1]) Таліграфувати—телеграфувати.

— Не сховав, але поховав,—грізно крикнув батько.—Ти вбив її. Вона, кажуть, була при надії від тебе. Ти хотів її позбутися. Ти вбив її!

— Бог мені свідок, що ні,—мовив Іван, і поблід, як стіна.

— Хоч ти й стома чортами свідчися, то я тобі не повірю.

— Га, то робіть, що хочете. Хоч мене й вішайте, а я вам усе одно скажу: не знаю, де вона поділася.

Старий помалу зм'як, почав плакати і торгати на собі волосся. Посходилися ріпники, касіери, почали вговорювати його.

Йому оповідали про той вечір у Кирницького, коли то останній раз бачили Фрузю, про її розмову з Іваном, про те, як вона просто з шинку пішла кудись і як Іван довго ще, до самої півночі сидів у шинку. Касіер хвалив Івана, як порядного робітника, що не п'є, не гайнує, і старий вкінці сам не знав, що має думати. Він у Дрогобичі домагався у жандарів, щоб зараз арештували Івана, але тепер почав міркувати інакше. Не штука арештувати парубка, але чи то буде по правді? Ану ж Фрузя розсерджена справді пішла десь у гори, стала на службу, не дає про себе чутки навмисно, бо встидається? Все це може бути і самі жандарі говорили йому, щоб не тратив надії. Кидати на когось підозріння за вбивство, то не жарт. Інша річ, коли би знайшовся який найменший слід, що Фрузю справді вбито. Але такого сліду досі не було.

З тим Фрузин батько і поїхав додому, здаючи цілу справу на Бога.

XIII.

Минули Великодні свята. Потеплішало. На долах цвіла і пахла і пишалася весна, хоча з Діла ще подихало холодом. Борислав виглядав як одна бездонна баюра розмоклої глини, розталабованого болота, змішаного з ропою, як озеро бруду і смороду серед зеленого Підгір'я.

Була субота. Сонце сміялося серед чистого, безхмарого неба. По сухій, безлюдній толоці, що між Бориславом і Котівською Банею, ходили стежкою два касіери, в шабасових бекешах і куницьових штрамеле[1]) на головах і балакали.

— Клопіт маю, Мендель, такий клопіт, що аж мозок сохне в голові,— мовив один касіер.

— Із-за того гоя, що впав у яму?

— І це також. Дідько його поніс п'яного до кошари! Дідько йому велів сідати над ямою! І дідько його пхнув до середини!

— Була комісія?

— Була.

— Ну, і що ж?

— Назначили мені 20 ринських карб.

— За що, Хаїм, за що?

— За неосторожність. Я неосторожний! Я не допильнував гоя! Чи чував ти таке? Я мав пильнувати його, як малу дитину. Та ще щастя, що так сталося. Щастя, що інші гої присвідчили, що він сам поліз до ями і сам упав. Якби не було свідків, готов би був ад'юнкт[2]) сказати, що то хтось навмисно кинув його до ями.

[1]) Штрамеле— жидівська шапка.
[2]) Ад'юнкт—помічник судді.

— Гострий ад'юнкт?

— Там такий пурець гострий, що крий Боже! Вже мав охоту замикати яму і арештувати когось.

— Це той новий пурець?

— Новий. Я вже треммів, Мендель, так треммів! І Богу молився, щоб відвернув від мене напасть!

— Ох, ох! Бог ласкав, Хаїм! За що мавби наводити таку напасть на невинного чоловіка?

— Ох, не кажи так, Мендель! Бога не зміркуєш. А за що наслав на мене таку шкоду? Ти чув? У мене в магазині, адже це 50 ринських щонайменше! А хто винен? Не знати. А хто мусить заплатити? Хаїм!

— Ні, я не чув нічого. Що сталося?

— А фрас на його бебехи [1]), мойого балабусти [2])! Купив дві нові линви і передав мені до магазину разом з іншими речами. Ну, я поклав їх на місце. І чорт його бачив, що там на тій самій полиці стояла бутля з вітріолем [3]). Знаєш, він до дестилярні потребує вітріолю... То більшу частину з бутлі дав там, а решта була в магазині. Небагато його було, може дві кватирки, а може й то ні. Стоїть собі бутля заткана скляною затичкою, дідько її бачив. Колись то треба було линви до ями. Я йду до магазину, беру линву з полиці і, якось не довидівши, зачепив рукавом ту бутлю. Вона і перевернулася.

---

[1]) А фрас на його бебехи—щоб йому пірвало кишки.

[2]) Балабуста—хазяїн, хазяйка.

[3]) Вітріоль—сірчана кислота.

Ой, як я перелякався! Хопив бутлю голою рукою—ади, два пальці попік! Але поки я поставив її, затичка відскочила і дрібка того дідьчого квасу, може двітри краплини, бризнули на линву. Підняв я затичку, заткав бутлю і поставив у куті. Тут мене пальці печуть мов огонь. Я зараз обложив їх мокрою глиною, завинув хусткою. Виношу линву на двір, дивлюся, а в тім місці, де бризнув квас, мою линву мов ножем перекроїв. Таки в пальцях мені цілий звій розламався на два кусні.

— Ай, ай!—скрикнув Мендель.

— Щоби я так жив! Уже нікому й не кажу нічого. Прийдеться самому заплатити за линву та й по всьому.

Мендель цмокав і охав, показуючи Хаїмові своє співчуття. Коли зайшли до Борислава, він умисне пішов з Хаїмом до магазину, щоб оглянути перепалену вітріолем линву. Він довго придивлявся їй, цмокав і крутив головою, а коли Хаїм десь відвернувся, він у маленьку пляшечку взяв собі з бутлі пару крапель вітріолю—не багато, от так за наперсток. Хаїм не бачив цього. Вони вийшли з магазину. Хаїм замкнув двері на колодку і оба приятелі, побажавши собі щасливого шабашу, розійшлися.

XIV.

Минуло ще пару місяців. На світі довкола Борислава вже почалися жнива. Стояла літня спека. Іван жив весь час мов у гарячці. З кожним днем йому робилося тяжче в Бориславі. Земля горіла

під ним. Його душило щось, перло, гнало геть із Бориславa. Він ні про що не думав, тільки про те, щоб як найшвидше вирватися звідтіль. Думка, що йому треба ще працювати в ямах до осени або й до зими, щоб виплатити корч мареві всі гроші, наповняла його якимсь диким страхом. „Ні, я не витримаю!"—повторяв він не раз і числив дні й години. У нього було вже зложених нових двісті ринських; вони лежали у касієра і він думав на Іллі взяти їх і навідатися „додому" та віддати їх корч мареві. Але чим ближче було до Іллі, тим частіше він зупинявся на іншій думці, хапався за неї, мов потопаючий за колоду. „Сто ринських уже заплачено,—думав він.—Двісті заплачу тепер, і покину Борислав. Піду і не вернуся більше сюди. Четверту сотку на сплату корч мареві якбудь зароблю, або визичу, а тут не буду довше!" Ця думка, зразу далека мрія, приймала в його душі чимраз виразніші форми. Він закидає на різні боки: „Оженюся. Вже щоби з якою бідною, то сотку віна [1]) буде мати. А може ще й грунту дещо дістану". Иншим разом він думав купити пару коней і пуститися на фірманку або наймитися в дворі, або йти до камерального [2]) лісу рубати дерево. Дебудь і як будь, аби тільки заробити гроші, сплатити решту корч мареві і стати господарем—хоч бідним, хоч останнім, а все таки своїм господарем, у своїй хаті, на своїй п'яді землі! Іван нікому не звірювався

[1]) Віно—посаг, придане.
[2]) Камеральний—цісарський, удільний.

зі своїми думками. Тільки на тиждень перед Іллею він вечером мовив касієрові:

— Слухайте, Мендель, чи можете мені за тиждень виплатити всі мої гроші?

— Чому ні?—мовив Мендель.—А що, хочете вислати?

— Ні, хочу на Іллі піти сам.

— Чого вам ходити самому? Можна вислати.

— Якось тягне побачити своє село. Не знаю, може й зовсім лишуся там.

— Як то, хочете покинути нас?

— Хотів би, та не знаю... Якби там де трапився який заробок, щоби сплатити тамтому корч мареві...

— Ну, як собі знаєте,—мовив Мендель, перериваючи цю розмову.—Я вам гроші виплачу в п'ятницю. Коли вашого Іллі?

— В неділю.

— Ну, то й добре. В суботу можете собі йти по роботі.

На тім і стало. Більше розмови між Іваном і Мендлем про цю справу не було.

XV.

В п'ятницю вечером Іван мав робити нічну шахту. Це мала бути його остання гостина під землею, в царстві замороки. У нього було легко, радісно на душі, але один несподіваний випадок мусів попсувати його радість.

Він власне йшов до кошари, випивши кватирку горілки і закусуючи булкою, коли до нього наблизилася баба Орина, та сама, що колись перша принесла йому відомість про те, що нема Фрузі. Вона

йшла якось немов скрадаючися, а коли Іван не пізнав її, вона ззаду простягла свою суху, чорну руку і вхопила його за плече.

— Агій, а що що!—стрепенувся Іван, що йшов у задумі і щепер прокинувся з неї мов зі сну. Озирнувшися, він побачив проти себе страшне, жовте, поморщене бабине лице, що якось холодно всміхалося до нього, широко розтягнувши сині вуста і вишкіривши беззубі ясна. Іван перехрестився. Його перша, мимовільна думка була: „Це смерть заглядає мені в очі". І його пройняла холодна, забобонна тривога.

— О, ти хрестишся!—обрушилася баба і з її лиця щез усміх, а натомість на ньому завис якийсь понурий, гнівний вираз.—Що ж то, я мара яка, чи що? Нехрещена душа, чи що? Ну, дивіться на нього! Хреститься, мов від злого! Немов ніколи й не бачив мене!

Іван пізнав бабу і почав перепрошати її.

— Та вибачайте, бабо! Я не пізнав вас. Ідучи такий задуманий, а тут ви нараз... Та й щоби ви хоч слово сказали...

— Ага! А видиш! А щоб самому на бабу оком скинути, та вклонитися, та бабі порцію горілки купити, де тобі! Хай баба здихає, як сама не має за що купити собі.

— Ну, ну, та ще не здихаєте!—всміхнувшися, мовив Іван.—Ну, але ви, здається, мали якесь діло до мене?

— Та маю, небоже, маю! Та й не. діло, а так... Або я знаю, як тобі це сказати. Але міркую собі, ти з одного села з нею, що може тобі буде найліпше знати це.

— З одного села з ким?

— Та з Ганкою. Знаєш, я у Ганки ночую. А тепер вона й зовсім розхорувалася, то вже й днюю й ночую коло неї.

— Розхорувалася? Що ж їй таке?

— Або я знаю, синочку. Я гадала зразу, чи то не яка жіноча слабість, алеж бо ні. То щось інше. Я й сама не знаю, що то таке, якесь покаяння.

— Що за покаяння? Кричить по ночах?

— Е, тепер уже кричить не тільки по ночах, але й удень. Скоро тільки трохи засне, щось таке їй привиджується, як не верескне, аж крізь уха прохапується. І зараз зривається з постелі, десь кудись біжить, утікає, аж по стінах дереться. Я вже гадала, що то нечистий, Дух Святий при нас, приступив до дівки.

— Ну, і не пробували ви дечим лічити її?

— Ще би не пробувала! Пробувала, синку! Все, що знаю, все я робила їй, коли бо нічого не помагає. Ну, та й не могло помогти, бо у неї зовсім що інше на душі. Я те зараз з початку догадувалася, тільки, поправді кажучи, я в інший бік стріляла. Гадаю собі: дівка, в Бориславі найпростіша річ: мала дитину і стратила, а тепер їй дитяча душа на сон набиває, спокою не дає. Вона божилася, дух-тіло кляла, що ні. Ну, то я вже й не знала, що думати. Не раз я пробувала вночі прислухуватися, що вона таке кричить, коли ж бо годі розібрати. Отак одно-друге слово зрозумієш: „Он там у ямі! У воді! У калюжі! Лізе, лізе, лізе!"—а хто, де, відки, нічого не знати. Вже я допитувала її, запята душа! Не хоче нічого

сказати. Зсохла, як скіпа, почорніла, як головня, тільки пушка духу в ній, а яка дівка була ще в зимі, як гармата! І видить сама, що їй недовго жити, що ніщо з неї не буде, а мовчить.

— То ви гадаєте, що у неї справді щось таке є на душі, що вона криється з чимось?

— Ну, гадаю! Тепер уже не потребую гадати. Тепер уже знаю напевно.

— Ну, що ж ви знаєте?

— Та що, небоже, то вона вбила твою Фрузю.

— Фрузю! Вона! Господи! Та коли? Як? За що?

— А говори, за що! Не що, лиш дідько до неї приступив. Уже він, бодай моці не мав, видно давно на неї нагострив зуби. Слухай же, як то було.

Стара йшла обік Івана вулицею, але шуп уже не могла додержати йому кроку і вхопивши його рукою за полу, зупинила на місці.

— Та постій же! Видиш, що я задихалася. Не квапся до роботи! Не багато випратиш. Стань отут, та й послухай.

— Коли ж бо мені час до роботи! Адіть, уже в кошарах дзвонять на нічну шихту.

— Наплюй на ту нічну шихту! Не йди сьогодні до роботи, а ходи зо мною до Ганки. Тут справа важніша.

Іван вагувався хвилину.

— Ні, бабо! Тепер уже пізній вечір. Чого мені до Ганки? А завтра я скоро по роботі прийду і поміркуємо, що робити далі. Ну, але скажіть, як і що ви дізналися від неї.

— Та що,— мовила баба,— вчорашньої ночі вона не могла заснути ані на волосок. Мучилася так, що не дай Господи. А нині рано дивлюся на неї, лежить як із хреста знята, тільки очі світяться.

— Ганко,— говорю їй, може тобі покликати попа?

Вона аж підкинулася, мов би що вкусило її.

— Попа? Пощо?

— Та пощо, небого. Адже бачиш сама, що тобі не довго на світі гуляти. Треба душу очистити.

— Ні, не хочу,— мовила вона.— Мені буде ліпше, я вийду з того.

— Ей, дівоньку, не жартуй з Богом! Не говори так і не дури себе. Я бачу, що не довго вже твойого на світі. Піду покличу єгомостя.

— Ні, не треба,— відповіла вона.— Як буде треба, то я сама скажу. Не виходьте нікуди, я засну трохи.

Тільки вона задрімала — як не заверещить, як не кинеться!

— Ой, лізе, лізе! Ой, простягає руку! Ой, ловить мене! Держить! Не пускає! Ой, ой, ой! Рятуйте! Бабо, рятуйте!

І вискочила з постелі, причепилася до мене, вся тремтить, як трепетів лист, а все озирається поза себе і кричить, вищить, мов перепуджена дитина.

— Та Дух Святий з тобою!— кажу їй та й хрещу,— та хто там лізе? Хто тебе держить?

— Та вона, вона! Хіба не бачите? Адіть, рука зовсім обігнила з м'яса, сама кість, а держить мов у кліщах!

— Бог з тобою, Ганко! Що тобі? Кого ти бачиш?

— Та вона, вона! Фрузька!

— Що за Фрузька?

Але вона вже затялася. Тремтить уся, тулиться до мене, але слова більше з неї не видобудеш. Якось я вспокоїла її, положила на постіль, розговорюю, балакаю, а тут у мене в голові починають мов якісь нитки нав'язуватися, починає робитися ясно. Вже я їй і сюди й туди приговорюю. Зварила їй трохи м'яса, нагодувала. Лежить вона і не пускає мене від себе.

— Сидіть! Не покидайте мене! Говоріть, щоб я не заснула, бо боюся, що скоро засну, то знов вона тут буде.

— Та чим вона тобі така страшна?— питаю її.—Що вона може зробити тобі?

— Ой, бабочко! Ой, голубочко! Якби ви знали, яка вона страшна! Вся кров у мені льодом стинається! Не можу дивитися на неї, а мушу. Щось мов приковує мої очі до неї.

— Значить, ти її маєш на душі, Ганко? Мовчить.

— Признайся, небого!—кажу гостро.— Видиш, ти гадала, що утаїш усе. І що тобі з того, що утаїла перед людьми, коли ж бо Бог усе знає. Бачиш, він діткнув тебе своїм пальцем, і що з тебе нині? Аджеж хоч би тебе були повісили на шибениці, то не було би й десятої части тої муки, що ти перетерпіла досі.

Вона слухала, слухала, і далі як не розплачеться! Як мала дитина ридала.

— Ой, бабонько, правда ваша! Ой, я окаянна! Ой, я проклята! Я її збавила віку. Вона ослабла, впала на мої руки, а я її безпам'ятну кинула в яму. Я думала, що ніхто не буде знати про це, що Іван візьме мене за жінку... Ой, бабусенько, радьте, що мені робити!

У Івана мороз пішов поза шкурою при цих бабиних словах. Він був мов розбитий. У його тямці живо ставали події того вечора, розсипання з Фрузею, ніч проведена з Ганкою в коморі, її тодішній неспокій. Він пригадав собі навіть Ганчині слова, що вона „боїться її", і тільки тепер йому зробилося ясно. Пригноблений важкими почуттями він зітхав і шептав раз-по-разу: „Боже, Боже!".

А баба оповідала далі Ганчині признання, в котрім місці вона вкинула Фрузю в яму, як потім щось гонило її на це місце затирати сліди і як при тім мало не доглянув її хтось із ріпників, як її Фрузя почала на сон набиватися, як ти, Іване, зробився їй немилим і ненависним.

— Ну, і що ж вона робить тепер?— перервав Іван бабине оповідання.

— Виплакавшися, заснула. І вже не зірвалася зо сну, спить спокійно. Я посиділа коло неї, а тепер подумала, що добре буде сказати тобі це все. Порадь мене, небоже, що робити далі.

Іван слухав мов остовпілий. У його нутрі перевертало щось, рвалося щось, кричало щось, мов жаль, мов тяжкі докори, мов почуття якоїсь вини.

— Або я знаю, що робити,—промовив він глухо.—Треба би комусь дати знати. Адже то страшна річ!

— То може би пішли до війта?

— Підіть, підіть! — мовив Іван живо, хапаючися за бабині слова.

— Та може би ти пішов зо мною? Я чогось боюся.

— А чого ж мені з вами йти? Ще на мене підозріння кинуть. Ні, йдіть самі. Я там навідаюся завтра, скоро тільки вийду з роботи. Ідіть, ідіть!

Баба не мовила нічого більше, перехрестилася і пішла.

XVI.

Наближаючися до кошари, в котрій робив, Іван здибав касієра Мендля. Цей ішов кудись, розмовляючи з якимсь ріпником із чужої кошари.

— Добрий вечір, Іване! — мовив Мендель. — Ідете до роботи?

— Іду, — мовив Іван, ледве тямлячи, хто і що говорить до нього.

— А завтра відходите?

— Відходжу.

— Ну, ну, як собі знаєте. Гроші маєте готові.

Іван, не мовлячи нічого більше, пішов до кошари. Мендель розмовляв далі з ріпником, що відзавтра мав стати до роботи в тій самій ямі замість Івана.

— Тут вам буде добре! — говорив Мендель. — Я не такий, щоб хотів чиєїсь кривди. Спитайте от цього самого Івана. Він пару разів навіть грошей при виплатах не брав від мене, а складав, поки не набереться чи 50 чи 100 ринських, а потім брав разом. Ади, він завтра

відходить. Знаєте, куди? На своє власне господарство!

— На своє власне?—дивувався ріпник.— Та де у нього господарство? Давно пропустив!

— Давно пропустив, а тепер відкупив. Власне вчора взяв сотку, щоб заплатити останню рату корчмареві, а завтра вертає до свойого села, покидає нас на завсігди. А хто його нарадив на це? Спитайте його самого! Мендель, не хто інший!

В тій хвилі з кошари почувся крик, потім гупання кроків. Робітник, що був при корбі, надбіг вуличкою і кричав задихавшись:

— Пане касієр! Пане касієр!

— Що там таке?—окликнувся Мендель.

— Ходіть до кошари! Борше! Борше!

— Та що там таке?—ледве промовив Мендель і, не чекаючи відповіді, почав бігти до кошари. Свіжо найнятий ямар побіг за ним.

— Ну, що сталося?—не то шептом, не то захриплим голосом запитав Мендель робітника, коли порівнявся з ним.

— Якесь нещастя!

— Що за нещастя?

— Ой, сам не знаю! Ходіть до кошари, самі подивіться! Ой Господи, душі в мені нема! Ще такого й не чував і не видав.

Не розпитуючи далі, всі три побігли до кошари. Там було зовсім темно, тільки одна дротяна лямпа слабо освічувала нутро дощаної буди. Робітник від млинка стояв над ямою і торгав линву, що зовсім вільно звисала з валу.

— Ну, що таке сталося? Говори—промовив Мендель, озираючися довкола, немов шукаючи того, що так перестрашило робітників.

— Линва урвалася.

— Що? Як то може бути?

— Або я знаю! Дивіть самі!

Робітник, що стояв над ямою, знов поторгав за линву, замахав нею і вона мов батіг билася о дощані стіни ями.

— Ну, а Іван? Де Іван?

— У ямі.

— Як то в ямі? Спустився на місце?

— Ну, та певно, що на місці, але неживий. Адіть, ледве десять метрів линви розкрутилося.

— Та як же то було? Що? Куди? Говори за порядком!—говорив Мендель, усе ще не можучи зрозуміти, що сталося.

— Ой, Господи! Та хіба ж я знаю і розумію, як це сталося? Іван прийшов, прив'язався і я почав пускати його в долину. Кручу, кручу, аж нараз на десятім метрі чую, оттак як би в пальці тріс, і на корбі зробилося легко. І в тій самій хвилині в ямі тільки гур-гур-гур! І один страшний крик, і тихо. Ось і все. Урвалася линва, а Іван гримнув аж на дно, на 40 саженъ.

Мендель, не мовлячи нічого, почав рвати на собі пейси і бігати по кошарі, мов божевільний.

— Ай вай! Ай вай! От клопіт! От нещастя! От цурес! Але ша! Може він ще живий! Слухайте, Митруню,—він обернувся до ново найнятого ріпника,—як гадаєте, може він ще живий?

— Та то може бути. Аджеж на дні каменя нема?

— Ні, глина.

— Ну, коли не впав на дзюбак або не розбив собі голови по дорозі, то ще може бути живий.

— Але чути би було крик, стогнання,— закинув робітник від корби.

— Міг зомліти, заглушитися,—мовив Митро.

— Лізьте, Митруню! Бодай ви здорові були! Лізьте, може ще вирятуєте його.

— Та я би поліз,—мовив Митро,—але що ж то за линва у вас, що урвалася під ним?

Він наблизився до ями, взяв за линву, котрої конець звисав на які два метри вниз у ямі, підняв його и почав оглядати при світлі лямпи. Це був старий ріпник і розумівся на роботі, але тут він став мов теля перед новими воротами. Такої штуки він ще не бачив! Він довго озирав линву в тім місці, де вона перервалася, мацав пальцями, призирався їй до світла і все хитав головою, немов не міг зрозуміти чогось. Мендель тривожними очима, весь блідий і з завмерлим серцем слідив за кожним його рухом.

— Не розумію! Ніяк не розумію, що сталося тій линві. Як могла вона перерватися?

— Може проржавіла?—несміло мовив Мендель.

— Та на це воно мусить вийти, бо якби навмисно була протята, то було би видно, був би гладкий перекрій. Мусіла проржавіти.

— Ай вай! Стара линва. Треба було переміняти,—схвильовано підхопив Мендель. —Ой, Господи! Так мене щось нині рано мов за плече торкало: „Мендель, переміни цю линву!“ Та потім я подумав собі: „Ну, в п'ятницю не буду переміняти. Прийде неділя, то перемінимо! А тут на тобі! Ну, хто ж його знав, що вона не видержить!“

Але Митро все ще оглядав линву і хитав головою.

— Слухайте, Мендель! То не може бути! Вона якось не зпроста перержавіла. Дідько їй перержавіє. У мене в селі оборіг он уже п'ять літ на такій линві держиться. І дощ її мочить, і сніг на неї йде, і ржавіє не так, як тут, а про те держить досі. Та й то оборіг, не те, що один хлоп.

— Ну, Митруню, але там вона стоїть собі спокійно, а тут день і ніч то скручується, то розкручується. А від того дріт найборше тріскає.

— Та це правда, — мовив подумавши Митро.—Але була би тріскала потрохи, один скрутець, другий, третій... А тут усі нараз. Не гладко, а так мов би, прости Господи, миш перегризла. Агій! Ще чоловік, як жиє, не видав такого.

Тим часом Мендель приніс із магазина свіжу линву, її навинули на вал і Митро прилагодившися до спуску, пішов до ями. За якої півгодини витягли обох—Митра і Івана. Іван мав поламані обі ноги і голову розбиту на цямрину. Він мабуть і не долетів живий на дно.

XVII.

Другого дня досвіта бориславський війт—тоді ще війтом був селянин—з присяжним і двома жандарями прийшли до тої комірки, де жила Ганка. Вона ще спала,—по довгих безсонних днях і ночах перший раз спала глибоким, майже мертвецьким сном. Баба відчинила двері, всі увійшли, та зирнувши на труп'яче, висохле Ганчине лице, зіссане страшною внутрішньою мукою, не мали серця будити її.

— Ну, ну, нехай спить, — мовив стиха війт.—Ми підождемо на дворі.

— Ну, їй не багато належиться від людей,—мовив один жандар.

— Пан Біг не ждав на людський суд. Сам осудив і сам покарав її,—додав другий.

Скоро вони вийшли, Ганка збудилася.

— Ви тут, бабо?—мовила вона.

— Тут, небого, тут.

— Чи мені снилося, чи тут був хтось?

— Та хто би мав бути?

— Мені здавалося, що якісь хлопи... жандарі!...

— Та були, сирото.

— За мною? — мовила Ганка, піднімаючися.

— За тобою.

— Знають усе?

— Знають.

Ганка довгим поглядом зирнула на бабу, а потім простягла до неї свою суху руку.

— Дякую вам, бабо, — мовила вона. — Я вже сто раз, не раз, хотіла зібратися, піти і признатися до всього, та ніколи

не могла здобутися на відвагу. А тепер уже по всьому. Тепер я спокійна.

І вона з тяжкою бідою зволіклася з постелі. Баба помогла їй убратися.

— Ну, а тепер покличте їх.

Увійшов війт з присяжним, увійшли жандарі.

— Ну, що ти, небого?—мовив війт.— Хвора?

— Хвора.

— Маєш сказати нам щось?

— Маю.

І вона спокійно оповіла події того вечора. Один жандар записував. Потім її повели на місце злочину. При помочі гаків витягли з ями по кускику розгниле тіло нещасної Фрузі і перенесли його до трупарні, а Ганку посадили на віз і відвезли до Дрогобича, до судового арешту. Там вона не дождалася навіть першого протоколу.

А жандарі по тім однім випадку мали зараз другий. Їм донесли, що в недалекій кошарі урвалася линва під робітником, цей упав у яму і забився. Треба було оглянути місце, оглянути трупа, переслухати свідків...

— Щось мені не подобається цей випадок,—мовив один жандар, молодий, до старшого, постенфірера.

— Хазяйська необережність. Линва перержавіла!

— Чи нема тут чогось гіршого? Це, що говорить Митро про ті гроші...

— То що ж, думаєш, що тут якийсь злочин? Що це навмисне хтось перервав линву?

— Дуже може бути. Ті гроші, це може бути причина. Касієр каже, що він узяв від нього гроші, а їх при нім нема.

— Пошукаємо в його помешканню.

Але в помешканню, тобто в тім шинку, де ночував Іван разом з кількома іншими ріпниками, ніхто про ніякі гроші не знав і не чув. З допитів дізналися жандарі, що раз давніше в Івана вкрадено гроші і відтоді він не носив їх при собі і ховав так, щоб ніхто не знав, де. З другого боку Мендлеві зізнання про те, що Іван посилав гроші за куплений грунт нотареві до Дрогобича, потвердив нотар телеграфічно, а друге зізнання, що останніх 100 ринських Іван узяв ще день перед тим, потвердив Митро на стільки, що чув, як Мендель мовив Іванові: „Гроші маєте готові" і Іван на це потакнув головою. Значить, узявши гроші, Іван мусів сховати їх десь, щоб забрати з собою. А коли так, то яку хто мав причину дибати на його життя?

На тім справу й закінчено, тільки Мендля за недогляд і уживання перержавілої линви покарано 20 гульденами грошевої кари.

Івана поховали в одній ямі з останками тіла його Фрузі.

1877 р.

НАВЕРНЕНИЙ ГРІШНИК.

Василь Півторак був свого часу один із найзаможніших газдів[1]) на ввесь Бориславщину. Поля в його було достатком, худоби і хліба і шмаття, та й грошенят готових дещо трохи найшлося. Працьовитий, ощадний, любив порядок,—тож і все йшло в його порядком і статком.

Було у Василя три сини,—парубки, що маків цвіт. Здорові, кріпкі, обичаєм та вдачею капля в каплю в батька вдалися. Батька-матір любили, старших поважали, а до роботи, аби й до якої, рук не полінували. І коли б життя людське могло обійтися без припадків, коли б обставини навкруги нас не змінялися, був би жив Василь Півторак і донині щасливо, сумирно, внуків у запічку колишучи.

Та не так воно на світі йде. Те, що давніше не змінювалося й у сто літ, тепер через десять мов переродилось. Тепер не те, що в давнину. Життя прудко тече, зміни швидко настають. Треба пильно слідкувати, куди бистря несе, — треба й собі туди пробиратися.

[1]) Газда—господар, хазяїн.

А не спостережешся, застоїшся на місці, то того й гляди, що перша-ліпша хвиля наскочить, перша-ліпша зміна настане—звалить тебе, зіб'є з ніг—і ти погиб. Тепер жити тяжко. Життя—боротьба вічна, безупинна. Ворог із усіх боків чигає. Не пристережи одного боку, з другого наскочить—і ти пропав.

Таке сталося й з Василем Півтораком.

Було це саме в ту пору, як у Бориславі почали копати кип'ячку [1]). Охочі на поживу перлися в Борислав, мов мухи до меду. Роями цілими вони глотилися по селу, швендяли по полю, по хатах. До кожного газди приставали, мов реп'яхи до кожуха. „Продавай ґрунт, газдо, та продавай! Ось я тобі за частку стільки... а я стільки... а я ще більше!... Не треба нам усього—частки з нас буде!". Вимають гроші, кладуть на руку, горілку ставлять і підмови не жалують. І не одного підмовили, не одного бідолаху заманули. Та не дався на підмову Василь Півторак. Він любив свою землю, що його родина з діда-прадіда зливала своїм потом. А ще до того думав собі: „Та що? Гроші візьму, а вони круглі, розкотяться. То на це, то на те, та й нема. А землиця свята останеться!".

Ну,—скажете,—добре зробив Василь. Розумно гадкував.

Добре, та не найліпше! Розумно, та не зовсім!

Почали зайди робітників найманих, почали копати ями. Кип'ячка показується,

---

[1]) Кип'ячка—нафта нечищена, ропа.

гроші плинуть в зайдівські кишені. Де-далі, більше їх напливає, дедалі більша глота-тіснота в Бориславі. Продають газди частку за часткою; день-у-день видимо бідніють. Далі якось раз у неділю стали раду радити. Що робити, що діяти? Каже Василь Півторак:

— А що, панове газди! Копають зайди, копаймо й ми! Тиснуть вони гроші за кип'ячку, будемо й ми тиснути!

Ну,—скажете,—хіба не розумно радив Василь? Розумно, та не зовсім!

Почали наші Бориславці рити-копати свої питомі грунти. Та не було в них готового гроша, щоб найняти робітників. Приходилося самим копати. Не скоро йшла робота, не живо зиск напливав. А газдівство за той час підупадало; поле перерите не родило. Не ставало хліба. А кип'ячки як нема, так нема. Що було робити? Продавати знов частку за часткою, щоб з голоду не згинути—от що!

Сто їх взялося відразу до копання. Лиш шість-сім доробилося до чогось. А другі? Другі опісля копали знов на своїх грунтах ями, видобували кип'ячку й віск—для зайдів.

Чому ж воно так пішло? Чому щастило зайдам, а не щастило газдам? Вгадайте, коли мудрі.

II.

Василь Півторак, як дав таку мудру раду громадянам, почав і собі міркувати. „А що, думає, в мене три сини. Я четвертий. Тепер у полі роботи такої пильної нема. Зачнімо й ми копати. До одної

ями більше двох не треба: один копає, другий при корбі. У мене он на загумінку частка скошена: зачнемо там два закопи [1]) разом. Не буде в однім, то буде в другім!..

Як виміркував, так і зробив. Лишив стару на газдівстві, а сам із синами гайда на загумінок. Позабирали рискалі, цебра дваушні та вужища [2]), наладили корби, та й гайда копати. Ну, нічого. Копають день, копають і другий. Коло закопів горбки глини ростуть угору, та й ростуть. Найменший син, Михайло, в однім закопі, а батько при корбі. Найстарший Сень у другім закопі, а середущий Іван при другій корбі. Прокопали сажень, ба й другий, ба й третій, і далі. Натрапив Сень на піскувату верству, почала вода показуватися. Ну, черпай воду цебром та й черпай, а води все більше та й більше.

— Тату, — каже Сень, — покину я цей закіп: вода підходить.

— Ет, то що?—каже Василь,—прочерпай воду та й копай!

Мучиться Сень тиждень, мучиться й другий. Все воду вичірпує, нори забиває й далі копає. Та й копати ж то нетяжко. Звичайно—пісок.

Аж якось одного дня Іван над ямою наробив страшенного крику. Прибіг батько, позбігалися й деякі сторонні: „Що таке? Що таке?"...

— Пісок засунувся, привалив Сеня!..

---

[1]) Закіп—яма, шахта.
[2]) Вужища—шнурі.

Василь Півторак стояв, мов громом прибитий, почувши ті страшні слова.

— Зараз в яму, хлопці, пробирати пісок!—крикнув не своїм голосом.

Метнулися, пробрали пісок, та не духом. Видобули Сеня, та вже неживого.

Господи, що та бідна мати не назаводила, не навбивалася! І плаче, й батька проклинає, що, мовляв, погубив її дитину. А батько бідний стоїть, мов осуджений, блідий-блідий, не заплаче, ні слівця не промовить ні до кого.

Похорон надійшов. Треба було справляти „як Бог приказав". А пан-отець сказали: „У вас, Василю, ще й поля й діточок зарібних і статку, що Бог послав, дасте двадцять золотих за погріб. Це діло Богу миле, не пожалуйте за упокій душеньки усопшого!" Що було робити? Відмовити — годі. Торгуватися, як за худобину, коли сум тяженький на серце наліг—ще гірше годі. А гроша готового Біг має. Продавай частку, а то півчастки,—оту половину, на копірій той закіп нещасливий. Купець швидко найшовся, гроші швидко виплатив, мир християнський немало наохкався й нагостився на похороні, а пан-отець сумно та жалібно приспівували з дяком: „Господи помилуй" та „слава Тобі, Господи".

Розійшлися добрі люди, минулися гроші. Василь остався без Сеня, як без правої руки. Стара гризеться, плаче; сини ходять, як потроєні. Та не час бідному хліборобові довго в смуток-тугу вбиватися. Робота жде,—десять робіт

жде на нього. За роботою й туга забувається, й горе з серця щезає.

Поволі, невесело сходили жнива; літо пройшло. Настала осінь,—урожай був плохенький. Ну, а все ж що було, то було,—і коло того треба походити, помотикатися. Звіз Василь із синами збіжжя на тік.

Ну, тепер пора трошки й спочити... При вільнішій годині й минуле горе в серці відживає. Знов сумно стало в хаті в Василя. Стара мати ще не всі сльози проплакала за своїм синочком любим.

III.

Лиха доля не спить. Треба було Василеві ходити повз той кусник луки, що продав під закопи? Ні, не треба! А таки пішов,—не знати, чи отак собі, не маючи що ліпшого робити, чи може з цікавости, що то там купець робить? Досить, що пішов.

А купець не дармував через літо. Найняв двох робітників, таки бориславських парубків, що з бідности вже пустились на заробок,—та й ну копати. Та ще яку, собака, штуку видумав! Каже: „о, тут піскова верства: тамтого пісок засипав. А я от що: скажу вигородити кіш із хворосту, колики файні [1]), обставлю тим плотом стінки, ніби цямриною, то чорта з'їсть пісок, що обсунеться!" Ну, що? Розумно придумано? „Якби в мене розум не дурний та грошей більшенько (а то ні за що купити хворосту

[1]) Файний—з нім. гарний.

й кілля!), я б і собі спробував. Дивіться— воно безпечно, чого й хотіти! Не обсунеться! А тепер отой злодій піскову верству прорив, докопався до глинки, та й кип'ячку добув!

Так міркував Василь, стоячи над ямою. Заздрим оком придивлявся, неборак, до роботи.

— Ех, ех, Господи ласкавий! Мій питомий грунтець, а тепер нехристові тисячі в кишеню вганяє! Он як, поганець, заскакує, як радіє, як руки засукує з утіхи! Що то, маєток! Кибель за киблем тягнуть із ями, аж руки собі вривають, а все для нього! Якби не такий припадок тяженький доля на мене спустила, хто знає, може б і я був тепер грошики брав та долоні засукував!

Довго стояв Василь над ямою, придивлявся до роботи, глядів та завидував. Далі пішов і свій закіп. дивитись. Від весни ніхто в нім не робив. Стовпки від корби стреміли над ним; корбу знято. Для безпечности казав Василь ще влітку заложити яму дошками, щоб ніхто в неї не впав поночі. Якось дивно забилося в нім серце, коли оглянув горбок викопаної глини, обстукав дошки, покладені на отвір ями.

— Хто знає,—гадкував собі,—може тут маєток жде на мене! Може б як от сажник, другий покопав, то й нафта б показалася! Хто знає! Господь карає, Господь і милує!

— А хто знає,—шепотів йому другий якийсь голос,—може тут ще більше нещастя жде на тебе! Може Бог прогнівився

за тебе, що сам псуєш та ворушиш святу земленьку, та ще тяжче буде карати, коли не опам'ятаєшся після першої кари?...

День за днем збігав, тиждень за тижнем минав. Василь все ходив, все думав. Міркував бідолаха, гризся сам в собі, не знав, на яку ступити й що почати. Видимо марнів на лиці, а боявся чи вагався сказати, що йому в голові. „От, зараз і стара почне плакати, споминати небіжчика, відраджувати",—думав собі. Але спокуса все стояла йому перед очима. „От Пан-Біг не зародив хлібця, нічим дихати. Сіно вигнило, нічим худібку прогодувати до весни. Що вдієш? Грошики б здалися, і то так як умирати... І податок не заплачений! А може воно лиш трошки прорити, та й зараз і кип'ячка жбухне? Хто знає!... Он той закіп не багато глибший! Ех, дійся Божа воля, спробую... Ігій, най жінка й поплаче трохи! На те вона й жінка. А мені голови не зірве. А я вже тепер добре візьмуся на розум: всю яму плотом обгороджу для обезпеки!"

Так придумавши, Василь рішився нарешті приступити до діла. Насамперед обговорив, що треба, з синами. Михайло не відмовлявся від роботи в закопі. „А що,—каже,—тату! Я й сам бачу, що нам цю зиму з самого господарства не перезимувати. Попробуймо! Чень дасть Біг, нам тепер пощастить! А для обезпеки зробім так, як ось кажете: городім коші!"

Що за добра душа той Михайлик! Ніколи він не перечив батькам ні в чім! Дай йому, Боже, талан-долю золоту й вік довгий!

Але тут же насунулося друге питання: відки взяти грошей на линви, на хворост та на інші потреби? Батько з синами рада в раду. „Нічого робити,—кажуть,—. заставлю частку поля,—не продавайме, заставмо до часу,—а прийде гріш, то й віддамо, викупимо поле назад!"

Як урадили, так і зробили. Стара мати аж тоді про все дізналася, як розпочали роботу. Нещаслива не мала серця ні клясти, ні виговорювати батькові. Заплакала важенько. Її серце стислося, немов лихо якесь віщувало, коли заглянула в темну пащеку, в яку спускав на линві батько рідну дитину.

— Ей, Василю, Василю,—сказала вона кільбка день опісля.—Пішов ти на непевну дорогу, шукаєш ти зисків по гробах. Гляди, небоже, щоб не закопав своє щастя й свою душу в оті ями!

— Ей, яка ж бо ти дивна, стара!—сказав Василь, махнувши рукою. Тільки й усеї бесіди було межи ними.

Тим часом робота йшла нескоро. Хворостну годі було й докупитися. Що навезуть із сусідніх сіл, то духом розкуплять. Удвох взялися далі копати, а що викопають, то зараз і кошем обгородять. Тягнеться робота тиждень, ба й два. Михайло вже докопався до твердої, піскуватої глинки. Поскорити годі було. Рискаль тут не придасться, треба дзюбака. Іван тим часом то збіжжя в стодолі молотить, то коші городить, а мати пряде в хаті, сама-самісінька, й не раз тяженько сплаче, визираючи в віконце, чи не йдуть сини обідати.

IV.

Поволі йде робота в ямі. Що глибше Михайло прокопує, то якось йому невигідніше, якось ніби душно в ямі. „Але це нічого"—думає він. А Василь жде та й жде: от-от покажеться кип'ячка, може нині, може завтра. Хоч корба руки уриває, хоч надворі дедалі холодніше стає, хоч грошей за заставлену нивку щоденъ меншає—він не турбуеться нічим. Осъ-ось кип'ячка наплине, всій біді кінецъ буде!

І дійсно наплила!...

Одного дня почув Василь з ями якийсь крик. Крик був дивний,—зразу веселий, далі тривожний. Вкінці урвався глибоким, глухим зойком розпуки. Все тривало не довше двох хвилин. Василь заглянув до ями. Морозом пройняло його наскрізь, він затремтів, як у пропасниці, від дожидання й непевности. В ямі було темно, як у комині.

— Що там, Михайло, що там?—крикнув батько до ями.

Замість відповіді, Михайло зашарпав линвою, але дуже слабо.

Батько не знав, що сталося, чого треба Михайлові й чому не відповідає.

Шарпання почулося вдруге. Батько догадався, що може це син дає знак, щоб його витягати.

— Але чому він затих, чому не каже, що сталося?—думав собі батько, працюючи з усеї сили при корбі.

Ух, як тяжко корба йде! Тяжче чомусь, як звичайно. Чи то його руки старі

знемогли від довгої роботи, чи від непевного й тривожного дожидання? Поволі підходить тягар догори, поволі виринає з непроглядної пітьми, що залягла в споду. Крутячи, Василь нахилився над яму... Господи! Це що? Густий, нафтовий сопух ударив його, мов обухом! „Дав Бог! Дав Бог!"—скрикнув Василь. Тієї хвилини почув таку радість, таку силу!... Його око поглянуло в глибінь... А це знов що?... У киблі сидить його Михайло, не оперезаний линвою, як звичайно, а лиш одною рукою за неї держиться. Друга звисла донизу. Голова безсило спадає на груди, якісь корчі підкидають її догори... Але корчі, щоразу слабші, рідші... Ось уже голова зовсім додолу звисла... хвиля страшної непевности... Друга рука пустила линву, кибель похитнувся—й Михайло зі страшним глухим зойком повалився в безодню й щез у густій пітьмі. Із глибини чути лиш, як бовкнув, мов колода, в кип'ячку. А там не чути нічого більше... І все це сталося так прудко, так несподівано, що Василь довгий час стовпів, нахилений над ямою, не знаючи, що воно значиться. Стояв, мов у якомусь запомороченню, не випускаючи із рук держална корби. Нічого не думав, нічого не тямив, не чув, не бачив... Аж ось протверезив його густий нафтовий сопух, що садив із ями, мов із комина. Тямка поволі вершалася, а з нею й страшна певність. „Пропав хлопець! Отто щастя!"—були перші його слова.

Але коли зовсім опам'ятався, напала його пропасниця. Бачилося йому, що якась

сильна, невидима рука пхає його в глибінь, що якийсь голос кричить йому над ухом: „Скачи й ти і гинь з ним разом! Яке твоє життя буде тепер? Скачи, скачи!" І нещасний батько чув у собі скажену охоту скочити в ту темну, пекельну безодню й загинути враз із сином. Аж коли вже зовсім був нахилився над ямою, видіпхнула його від неї друга якась сила — рука природи, що раз-у-раз і всюди береже свого життя.

Нарешті нещасний батько надумався. „Що враджу сам?" Це одне питання прояснило йому все. Мов божевільний кинувся городом до хати, гукаючи що сили: „Рятуйте! Рятуйте!"

Збіглися на крик і свої, й сусіди. Ніхто не знав, що сталося, кого рятувати. Лиш материне серце прочуло зараз, що воно є. Нещасна мати заломила руки над головою, йойкнула й впала без пам'яті там, де стояла.

Що було робити? Як рятувати нещасного? Спочатку ніхто не хотів лізти в яму. Боялися задухи. Лиш батько напирався: „Пустіть мене та й пустіть! Вирятую його, вирятую, а ні, то най-же й сам із ним пропаду!" Ледве задержали бідного Василя.

— Тату, татунцю! — говорив Іван. — Де вам лізти? І йому не поможете, й самі задушитесь! Волю я. У мене голова міцніша, швидше витримаю!

На тім і стало. Двох найсильніших пристало до корби. Івана оперезали добре линвою й спустили додолу. Задуха в ямі була велика, але хлопці пильно справлялися, й незабаром Іван крикнув зі споду,

—знак, що найшов брата. Вони тепер взялися ще швидше підтягати кибель у гору.

А поки це діялось, другі тверезили матір. Згодом-перегодом вона прийшла до пам'яті.

— Мій сину, мій Михайлику! Що з ним? Де він?—були перші її слова.

Бідна мати! Волиш не допитуватись! Лежить твій син страшний-страшний, весь облитий відразливим густим плином, мов смолою. А те лице, що перед хвилею таке хороше та привітне й любе, тепер посиніло й надулося в страшних смертельних муках! Бідна мати! Тікай від того проклятого місця, не озираючись! Не поглядай на того, що ще перед годиною звався твоїм сином! Його, сердешна, не порятуєш,—лиш серцю жалю завдаси!...

V.

Якось-якось обмили бідного Михайлика та й положили на лаву під вікном у старій хаті батьківській. Лежить бідний парубок, — пишний та рослий, як явір широколистий. Лиш приязне личко, синє-синє мов буз, свідчить про страшну муку, яку терпів умираючи.

А де ж ненька-старенька? Чому не заводить, не голосить по покійнику, слізоньками обмиваючи поморщене добре лице своє? Чи вона ж його менше ніж других любила? Чи жалю по нім не чує? Ой, не менше від других любила вона свого Михайлика, — й жаль її, лиш Бог знає, який тяженький. Лежить стара ненька

в коморі на постелі, не може й голови звести, не може й рукою повернути! Останнє нещастя добило її. Як побачила свого синочка неживого, та й ще такого, яким його з ями видобули, впала без зойку, без голосу, як билина підкошена. А Василь Півторак, глядючи на неї, як лежала, мов нежива, коло неживого Михайлика, вишептав лиш оці слова: „От щастя! Ще доведеться два похорони враз іспрaвляти!"

Відтерли Василиху й занесли до комори. Лежить нещасна мати, як дерева колода,—худа, нужденна, безсила. Пожовкле й поморщене лице без усякого виразу; очі мутні й запалі, мов каганець, що догорає, світяться; сині вуста легко ворушаться... „Михайлику мій!"—шепоче бідна мати та й захлипає, як дитина. А більш нічого...

А її Михайлик лежить у світлиці—спокійний, незатурбований. Байдуже йому тяжка гризота батька, яку той, мов змію, в серці криє; байдуже йому й неміч та розпука материна; дарма сумні шепти й молитви людей, що товпляться в сінях, головами похитують, руками помахують та словами стиха перемовляються: „Ну, й хто б того був сподівався! Добре що той казав: грім щастя об хату, та й хата розпадеться! Та й що за парубок! Господи, твоя воля над нами, грішними!"

А Василь Півторак, мов приголомшений, поволікся до пан-отця.

— Слава Йсусу, пан-отчику!

— Слава на віки! А що там, Василю? Чув я, що нафту добув?

— Та так, єгомостуню!.. Але нещастя... Сина мені задушило...

— Ага, так-так! Ну, бачиш, який ти необережний... Чому ж ти млинка де не роздобув, та свіжого повітря не намлинкував до ями? Бачиш!

— А бачу, пан-отче, бачу на своє лихо!

— Ну, й що ж в тебе чувати?

— Та нічого єгомостуню... Я прийшов, щоби грішне тіло земленьці віддали.

— А, так, так! Святий обов'язок, слухняна дитина була... Знаю, знаю! Ну, Василю, але ти тепер багач!..

— Та який, єгомостЬ?

— А, який? От кип'ячка добулася... бачиш, Господь благословив.

— Ой, єгомостЬ, не говоріть, благословив! Волів би мене був так ніколи не благословити! Що мені з тої ропи поганої, коли мій синочок у ній смертоньку найшов?

— Так, так, ая! Добре ти говориш! Ну, небоже, ти тепер можеш і церковці божій чимось запомогти. Бо ті гроші однак тобі не милі. Правду я кажу?

— Та правду, пан-отчику.

— А бачиш, небоже! А мені за похорон п'ятдесят золотих. Ну, га, що? Це тобі тепер ніщо!

— Ей, єгомостЬ, то за багато! Бійтеся Бога, в мене тепер така гризота, де мені ще торгуватися?

— То байка, небоже! Але що треба, то треба! Не поможе!

— А ще он і моя стара, бідна, догорає, ледве, ледве. Хто знає, чи ще тиждень продихає. Знов видаток, а готового, пан-отчику, нема!

— Га, то згодимся за обидва похорони разом. Даси вісімдесят золотих, небоже!

— А пек-за-пек, єгомость! А ви що говорите!—скрикнув бідолаха Василь, вражений до глибини серця такою бесідою. —Щоби я для живого християнина наперед похорон торгував?

Він не міг далі говорити. Щось буцім здавило його в горлі, й він схилився й підняв капелюх, що лежав на підлозі.

— Ну, ну, то я жартував,—сказав усміхаючись пан-отець.—Нема в тім нічого злого. Ну, ну, йди, небоже, а я вже там завтра надійду. Бач, треба з честію тіло поховати, треба ще з Попелів пан-отця запросити. Уваж же й ти мене. А тобі п'ятдесят золотих тепер, то так ніби в пальці тріснути, небоже!

— В ласці Божій оставайтеся здорові!— ледві промовив Василь, виходячи.

— Ходи здоров, небоже! Гм, гм, ая!..

VI.

— Куме Василю! Бог дав, Бог і взяв, його воля свята!

— Свята воля Божа, кумцю солодкий, на що в тугу вбиватися?

— Ніби то щось поможе! Сталося, то вже не відстанеться!

— Журбою поля не перейдеш, говорили мої батуньо небіжчик!

— Дай, Боже, душенькам змерлим рай світлий, блаженний, а нам грішним прожиток щасливий.

— Не сумуйте, куме Василю! От дивіть, ваша стара небога також уже

догорає! Що буде з господарства, з усього? Змагайтеся на силу! На ваше здоров'я!

Так потішали сусіди, щирі душі, Василя Півторака, сидячи за столом при горілці. Василь нічого не говорив, лиш сидів, підперши важку від гризоти голову руками.

— Ей, кумцю солодкий! Дайте бо спокій, не сумуйте! Таж нам усім туди дорога, чи скоріше чи пізніше. От випийте з нами ще трохи, забудеться лихо. Адіть, незадовго єгомость надійдуть з парастасом [1]). Годі ж вам туманіти, треба лад у хаті робити.

— Гей, гей, мі цний Боже! Чому ти мені віку не вкоротив, як мав його взяти? На що тепер я на світі здався—промовив глухим, прибитим голосом Василь.

— Ей, кумцю, не грішіть! Най Господь все зле відвертає! Най ось на тім станеться! Нащо вовка з лісу викликати? Лиха доля не спить!

— Ой, не спить, не спить!—простогнав Василь.—І мені не давала спати. Все мені шепотіла: „А йди ж, копай, а побачиш, що там буде!" Я, дурний, послухав, пішов, та й от до якого припадочку докопався! Михайлику мій милий, синочку мій солодкий! Чи на те ж я тебе ховав, годував, як соколика, щоб тебе нині до такого шлюбу виряжати?...

Грубі сльози покотилися долі Василевим лицем і звисли на шпакуватих, стрижених вусах. Сусіди, приятелі знов почали потішати його, приговорювати,

[1]) Парастас—заупокійне богослуження.

приохуватпи... Василь поволі трохи розговорився в їх кружку, випив одну порційку [1]) грітої з медом горілки, далі й другу, третю... Кров непомітно живіше закружила в жилах, гадки непомітно плуталися, товпилися, одна другу витискала й морочила, а на серці якось тепло робилося, біль менше докучав, жаль швидше розпливався в сльозах, гризота розставала від того тепла, мов сніг від весняного сонця.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій!—приговорював з натиском; мов шпотаючись, бідолаха батько, спорожняючи одну порцію за другою. Сльози дедалі, частіше капали на дубовий стіл. Сусіди розмовляли все стиха, повагом, а в ухах Василевих їх розмова дедалі, то невиразніше оддавалась, мов плескіт води на броді, мов шелест листя восени. Його рука мимовільно наливала червоний, гарячий напій і виливала його з порції в горло, мов розжарене вугілля, що все дужче збурювало в нім кров, зворушувало гадки.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — лепетав він, мов у нестямі, втираючи сльози рукавом.

— Куме Василю, вспаньте, перестаньте плакати!—загомоніли сусіди.—От глядіть, єгомість прийшли парастас правити! Ходіть до хати!

— Вічний упокой його душенці! Ходім! Михайлику, синочку!..—лепече Василь, шкандибаючи до хати.

В хаті світло палає круг покійника, й миру повно й два попи парастас

[1]) Порційка—чарка.

правлятьь, і два дяки хриплятьь та бегечутьь свячені пісні. А Василь став край одвірка та дивитьься та прислухаєтьься, а якось не може розібрати, що воно це й до чого? Світло якось непевно мигтитьь йому поперед очі, посиніле лице покійника щохвилі міниться, скоро хоче до його батько придивитися довше, а на серці йому якось легко, мов справді виряжає сина до шлюбу, а не на „вічну дорогу". Лиш чує добре, що сльози ще й досі не перестали капати, а люди сумно на нього ззираютьься та шепочуть: „Бідний батько! Серце йому краєтьься! Де ж бо то, двох синів, як соколів, до року поховати! Ще добре, що третій лишився, а то бідолаха б зовсім пропав!".

Василь чув оті слова, але сам знав, що йому якось не так дуже жаль, як уперед було, що його гадки, блукаючи манівцями, дедалі, все рідше нагадують про Михайла. Але сльози самі пливли й пливли з його очей, хоч гадки не знатьь куди блукали.

Скінчився парастас і пан-отець велів принести домовину та зложити в неї мерця. Василь придивлявся зачудований до двох парубків, що придвигали тяжку труну, збиту з грубих дощок, і заметушились коло покійника. Свічки повідставляли, хрест, що стояв у головах умерлого, взяли на бік, зняли полотно, котрим був накритий, а далі здвигнули тіло та вложили у деревище. Василь, що досі стояв тихо й непритомно, почув тепер, що ніби його щось укололо глибоко в серце і скрикнув голосно:

— Михайлику мій! Синочку мій!

Голос той вирвався так несподівано різко й серед загальної понурої тиші, що в одній хвилі цілий тиск людей, жінок і чоловіків, скупчилося круг нього, потішаючи та розважаючи його смуток. Парубки тим часом закрили віко труни, взяли свого товариша й понесли з хати, вдаривши на обох порогах труною по три поклони. Труна глухо задудніла, немов говорила:

— Бувайте здорові! Забудьте про мене, най моя пам'ять не трує вам сумом щасливих хвиль життя! Бувайте здорові, щасливі, веселі!..

Аж на цвинтар тісна громада людей проводила Василя, потішаючи та розважаючи його смуток. Але Василь не млів, не плакав, не говорив нічого, а йшов, мов дерев'яний, мов нічого не тямив. Лиш часом уста його ворушилися трошки, щось перелітало по його лиці, що одначе більше скидалося на сміх, як на жаль. А коли по похороні добрі люди назад привели його додому, він усе ще рушався, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зітхав, тільки очі його нерухомо дивилися перед себе. А коли дома сказали йому, що й його жінка віддала Богу духа в тій самій хвилі, коли виносили з хати її сердешного Михайлика, він стояв, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зітхав, тільки очі його нерухомо дивилися перед себе.

Сусідки й сусіди знов потішають, знов розмовляють, знов частуються. Василь сидить межи ними, — порція, кружачи,

не минає й його,—а що більше п'є, то помітніше оживає. Вже й говорить, і плаче, й очима навкруги поводить... Ніч настала. Василь, хлипаючи, впав на постіль і твердо заснув. На другий день прокинувся, мов потовчений і немало зачудувався, побачивши знов труну на лаві. А йому ж мерещилося в голові, мов крізь сито, що вчора в нього був похорон. Навіть той біль гострий почув знов у серці, що пройняв його був учора, як брали трупа з лави. Чи то може сон був? Відки ж цей мрець?..

VII.

І знов у Василевій хаті тиск народу, гомін та охкання й шепти кумочок. І знов до нього бідного тиснуться з усіх боків жадані й нежадані приятелі, потішаючи, жалуючи та приговорюючи. І знов чарка кружляє й співи попів та дяків розлягаються в хаті, в сінях, на оборі; клуби диму сунуть із кадильниць і в'ються попід стелею над людськими головами. Василь не тямив добре, як увесь той тиск і гомін провалив мимо нього, а на другий день по похороні, коли прокинувся, й оглянувшись по хаті, побачив, що він сам один, мов серед вимерлої пустки, то подумав на хвилю, що це все був сон поганий. Аж згодом, продрухавшися добре й оглядаючи по всіх закутках сліди вчорашньої оказії, переконався, що це правда достоїна, що він—сирота, круглий сирота на світі.

Сирота? А в нього ж ще один син зостався, Йван. Де він, що з ним? Чому батько, своє сирітство згадуючи, не згадав про нього, про свою єдину тепер потіху?

Дивно не раз буває між людьми. От, лучиться, в батьків діточок кілька— й добрі всі, слухняні, робучі, покірливі. Казав би, чого й бажати? Любов батьківська, як сонце, всім рівно світить. Та ні, не так воно. От поглянь, то побачиш. Батько найліпше полюбить найстаршого, мати найменшого, або як там, а середуще межи ними жиє й робиться і все ані тато ні мама його не помічають, ні попестять, ні похвалять ні за що. І росте воно в хаті, мов чуже; привичне до самоти й мовчання, а батьки дивляться на нього, коли переходить мимо них, а їх гадки бачуть другу, більше люблену дитину перед собою.

Таке було й з Іваном. Отак колинебудь спитати було Василя про Йвана.—„Іван, —каже Василь,—мій Іван? А, він у мене дитина тиха. Але подивіться, що воно з того Михайлика за дужий парубійка! Золото не хлопець!" А спитати було небіжки Василихи: „А що, Василихо, ваш Іван поробляє?"—„Та що б вам поробляти? Десь певно щось у стодолі пипнає. А Михайлик он пішов до сіна, та й не знаю, чи верне, біднятко, до обіду? Ей, то-то хлопець з нього зробився, як квітка! То моя потіха, то мій синочок!.." І так усюди й все бувало. Чи батька, чи матір спитати про Йвана—все на Михайлика звернуть. Іван був середущий межи

їх літьми, й хоч слухняний, тихий, батькам покірний,—все проходив мимо них майже непомічений. І брати хоч увесь вік у злагоді й приязні жили, та все таки за прикладом батьків і собі почали мимоволі згори дивитися на Йвана, вважати його за слугу дома, за щось нижче від себе. Іванові не раз гірко приходилося слухати наказів молодшого брата й не раз задля того доходило в них і до маленьких передирок. Але ніколи не приходило й на думку бідному хлопцеві оглядатися за глибшою причиною того, ніколи він не брався розтрясати те, як і чому так із ним поводяться родичі.

Та втім не можна сказати, шоб вони його не любили! Храньбоже! Аджеж Івась був їх дитина не менше других, аджеж ніколи їм не сприкрився ні непослухом, ні прикрим словом. Але все таки його любили не так, як найстаршого та наймолодшого. Ось, наприклад, раз везли вони сіно крутим переїздом понад річку. Михайло воли поганяв, а Йван і батько віз придержували, щоб не звернувся. Десь, не треба, якась вибоїна попалась, віз перехитнувся на Іванів бік, саме на найстрашнішу западню. Старий батько й не дожидався Іванового крику, а блискавицею кинувся до його. І бачите, якби був на волосинку пізніше встиг,. був би віз доразу перевалився й бідолаха Йван був би смерти пожив під вагою. А то вдвох причепилися до васага, а на Михайлика крикнули, щоб живо волів нагнав, і духом перемчали понад западню в бріг. А коли стали в броді волів поїти, й Іван зняв

сорочку й промивав закрівавлене плече, яке в тій страшній хвилі передер суковатий щабель, старий Василь сплюнув від себе, відсапнув разів два або три, й міряючи очима перебуте небезпеченство, проворкотів якось сердито: „Пек тобі, маро, щезай! Та вже чорт бери віз і сіно, а було б мені хлопця збавило! Ігій!"

Ну що ж? Хіба, значить, Василь не любив Івана?

Але тепер, коли не стало обох його коханчиків-синів, коли не стало старої, що все пильно вештаючися по всіх усюдах, буцім оживляла й наповняла хату, яким же круглим сиротою почув себе Василь! Тяжким мертвецьким сном проспав він ніч по тяжких похоронах. А коли збудився, вже сонечко піднялося високо на небі. Оглянувся круг себе: в хаті ні живої душі. Іван ще вчора згодив двох парубків і вже давно пішов до роботи. Треба було поратися коло видобутої кип'ячки, щоб грошей роздобути та посплачувати за заставлену нивку й за похорони пан-отцеві. Іван, призвичаєний змалечку до невсипущої праці, не ждав татового наказу й не хотів перебивати йому сну. Сам полагодив із спекулянтами, що один перед другим перлися закуповувати у нього кип'ячку.

Торгу добили живо, а старий Василь, уставши, мав лиш піти підписати контракт. Іван за той час, узявши завдаток на руку, як стій поспішив до „механіка" (був це простий столяр із Дрогобича, що під тою шумною назвою думав тут доробитися грошей) й закупив млинок

до перевіпрювання закону. Далі накупив ще бочівок, в котрих, як умовлено було, мав доставляти кип'ячку до свіжо збудованої дестилярні (до „люпрунку", як говорили робітники) й прийнявся черпати й видобувати з глибини земний скарб.

Живо йшла робота. Найняті робітники балакали, жартували, а Иван все мовчки робив. А за той час Василь ледве-ледве звівся з постелі, став серед хати, й оглянувши пустку та нелад кругом себе, важенько заплакав, немов на погорілищу. Довго сидів неборака під вікном на лаві, на тім самім місці, де так часто видав свою небіжку, чи з мотовилом, чи з якою-будь другою роботою в руках.

Сумно, поволі, важко волікся час у посиротілій хаті. Не було кому ложку страви зварити. Василь неначе зовсім стратив голову, ходив по всіх закамарках, мов загорілий, не робив нічого, не говорив нічого,—все лиш у думках та в думках. Іван знов уже при роботі,—все господарство взяв на себе. Не мав бідний хлопець серця, ні відваги закликати й батька до якоїбудь роботи, бо бачив його сум тяжкий. Не знав він, що робота—то лік на сердечний біль і тугу, й давав тому болеві дедалі більше рости в серці в старого батька. Але частенько, вертаючись у вечері до хати, заставав Василя незвичайно плачливим та говірким,—знак, що старий сирота з нуди та туги почав напиватися, щоб залити „хробака в серці". Не мав Іван смілости вимовляти за те батькові, лиш повечерявши що там було, лягав спати й засипляв скоро твердим

сном, не слухаючи, як Василь не раз до півночі пендичив: то плакав, то знов говорив.

І сусідки та своячки частенько навідувалися до Василя, без уваги на його нехіть, надокучаючи йому розважанням та порадами, непокоячи його своїм теркотливим гамором, хоч іноді дещо й допомагали в хатній роботі. Але не раз не заставали Василя в хаті й ішли шукати його до комори. Тут стояла ще незаймана смертельна постіль його небіжки, в другім знов куті, в засіці, стояла звичайно баклажка з горілкою, що нею бідолаха Василь силкувався приглушувати свій біль та свою нудоту. І не раз сусідки чули, як ходив він по коморі тяжкими кроками, хлипав, мов дитина, або голосно говорив щось, обертаючись до кутка, хоч слів його крізь стіни не можна було розібрати. І сусідки кивали головами та перешептувалися межи собою, що, мовляв, „це певно небіжка ходить". І небаром, мов у дзвони вдарив, на весь Борислав сіпала чутка, що Василиха ночами навідується до свого чоловіка за кару, що сам самохіть згубив марно своїх двох синів із білого світу.

Але Василь не чув і не догадувався нічого, що про нього в селі говорили.

VIII.

Іван, роблячи контракт із спекулянтами, скільки мусить постачити до певного часу кип'ячки, помилився надто що до багатства ями. Немало спричинилися

до того й самі ті, що з ними він годився. Вони йому говорили, що яма багата, що кип'ячка буде раз-у-раз підпливати, так що за день ледве встигне вичерпати те, що за ніч підійде. А тим часом не минуло й тижня, а кип'ячки не стало в ямі, а нова не хотіла підпливати. До контракту ще треба було немало, а тут годі було добути більше. Іван ждав день, ба й другий й третій—кип'ячка не підпливала. Треба було або копати глибше, або що; а ні, то біда, бо спекулянти день-у-день налягають, чому не довозить решти. Бідному Іванові прийшлося круто, хоч гинь. Грошей батько взяв половину з того, за що згода була; поплатив довги,—ну й не лишилося при душі й стільки, щоб можна було копати далі. Знав Іван це добре, тому й не заходив із батьком ніколи в розмову про ті діла, а ждав нетерпеливо, поки кип'ячка таки підійде.

Але кип'ячки годі було дождатися. А тим часом швидко надходив час, коли Йван мусив додержати контракту. Мало не до розпуки доведений тим, що надії вічно дурили його, зважився нарешті парубок таки поговорити з батьком про все Одного вечора, коли надворі вітер вив і сік у вічі дрібним холодним дощем, Іван, увійшовши з стодоли, повісив шапку на кілок, розложив огонь у печі й наладив миску бульби, щоб пекти її в грані на вечерю батькові й собі.

Василь, якому ноги від надмірного вживання горілки не статкували, а лице горіло, сів на припічок, і не кажучи й слова, наставив руки до вогню,

— Тату,—почав Іван несміло,—от знаєте, лихо з нами...

— Ой, чи не ще! Певно, що лихо, мати вмерла!—лепетав Василь, підносячи рукав до очей.

— Не те, татуню! Вмерли мама, ну, дай їм, Господи, душеньці легко! Що вдасть чоловік проти Божої волі? Але тут ще інша біда. Купці кип'ячки допоминаються, а тут у ямі ні краплі.

— Дай їм! Дай їм усю, що є! І яму й все, най собі беруть! То кров мого Михайлика бідного!

— Ну, а що ж нам робити? З чого будемо дихати?

— Що робити? Бога хвалити!—сказав Василь твердо й замовк. Дарма Іван пробував договоритись з ним до чогось та порадитися. Василь мовчав і мовчав, лиш хвиля від хвилі хлипав, мов дитина, хоч сліз не було видно на його лиці.

Надворі почулося чалапкання, немов хто пробирався по глибокім, глинястім болоті; сінешні двері рипнули, й в хату війшов височенний, худий, каправоокий Шміло. Довга його бекеша, прогнила з долу в болоті, виторочилася сподом і висіла, як довге дрантя, та билась об худі, заталапані литки. Руде волосся ледве-декуди виказувалося з-під пом'ятого капелюха, а червона, як жар, борода стриміла долі, гостра, мов огненний клин.

— Дай Боже!—сказав він коротко, входячи до хати й доторкаючись своєю сухою, зарополеною рукою капелюха.

— Дай, Боже, здоров' я!—відказав понуро Іван.

Василь стрепенувся, побачивши Шміла; обернувши проти нього помарніле лице, блукаючи поглядом, він вдивлявся в нього з виразом якогось несвідомого, дитинячого переляку.

— Ну, що?—спитав той, підступаючи до Івана.

— А що ж би? Лихо!

— Як лихо? Чому лихо?

— А не підпливає кип'ячка, та й годі. Що враджу? Я гадав копати далі, та от грошей нема.

— Ну, а що ж буде з нами? Ви знаєте, контракт позавтру виходить...

— Га, знаю, але що ж я можу зробити? От хіба так... Ви дали татові половину грошей, то ніби за 500 киблів... так, чи ні?

— Ну, так,—сказав Шміло й кивнув головою, а його довга шия вишнулась, мов у кота, що простягається вздовж, готуючись упасти несподіваним скоком на мишу.

— А я вам доставив уже 800 киблів, то ніби до контракту ще лиш двісті бракує. Знаєте що, заплатіть ви мені за тих триста киблів, я з тими грішми розпочну далі роботу й достачу вам решту.

Шміло лукаво усміхнувся.

— Ге, ге, ге, які ви, Івануню, мудрі, дай вам Боже здоров' я!—сказав він і поклепав Івана по плечі.—Але воно так не піде! У нас не таке право. Позавтру ваші триста киблів пропало, бо ви не додержали згоди. А я ще з міста зведу панів і пошукаю собі на вас решти. Знаєте ви таке? Га?

— Жартуйте здорові! — сказав Іван, усміхаючись через силу, хоч справді ці слова вкололи його глибоко в серце, і якийсь непевний холод пробіг йому поза спиною, мов від дотику гадюки.

— Я не жартую, бігме, що ні! Пощо мені жартувати? Мої гроші пропадають, мені не до жартів! — говорив Шміло, а бідний парубок вдивлювався тим часом в його сухе, костисте й вижовкле лице, неначе не міг зрозуміти тих слів, або сподівався, що ось-ось лагідніше чуття заблисне на тім пожовклім виді, що так немилостиво всміхався.

Але вид Шміла не змінявся. Іван одвернувся від нього й поглянув на батька, що за час їх розмови сперся був чолом об комін, зложив руки на підігнутих колінах і задрімав.

— Тату! — мовив Іван, торкаючи його злегка рукою за плече,—тату!... Чи ви чуєте? Ось Шміло прийшов, допоминається кип'ячки. Що робити? Порадьте мене?

— Все йому віддай, все, най собі бере!— пробурмотів напівсонний Василь. — То проклята робота! Два сини мені згибли при ній, стара вмерла!.. Проклята робота! Щастя не принесе...

Лице Шміла заясніло блідою іскрою радости.

— О, бачите Івануню, що ваші батюньо не такі дуже вперті, як ви! Знаєте що? На що вам клопіт на голову? Продайте мені закіп! Він вам і так тепер не несе пожитку, а станете копати, гроші підуть, а хто знає, чи що буде! А так ліпше.

Я вам ще доплачу сто ринських! Ну, що вам треба?

— Ні, того не буде,—промовив твердо Йван.—Роби, що хочеш, а продати частки, не продам.

— Ні, то я собі сам куплю, без вас... Гадаєте, що як панів зведу, то ваша правда буде? Побачите, що й кип'ячку спрапшше й закіп мій буде. А так волите взяти сто ринських і позбутися клопоту. Ні?

Іван не знав, що робити. Він тямив добре, що Шміло не дуже то й багато перехвалюється, говорячи про панів і про їх правду; він здавна, змалечку, звичаєм усіх селян, чув великий страх перед тими страшними людьми, що мають право (й Біг знає, відки вони набрали того права!) кожного разу прийти, відсудити або присудити, що їм кому злюбиться, й проти того бідний селянин ніяк нічого не вдіє, хоч би й яку кривду потерпів. Алеж із другого боку бачив Іван, що й Шміло кривдить його немилосніпиво, що частка з закопом варта вдесятеро стільки, що він дає. Що було робити? Іван почав знов роздрухувати батька, й той ледве-ледве зрозумів, яка справа заходить. І Шміло не оставався з боку, а час від часу докидав своє словечко, виставляючи Василеві то страшні суди панські, то знов свої корисні умови. Довго вони сперечалися. Іван твердо стояв, щоб не продавати частки, але Василь раз-у-раз псував діло й вкінці хитрий Шміло таки на своїх поставив.

— Ну, Василю!—кінчив Шміло розмову, ви добрий чоловік, а ваш син, то такий твердий, що й не приступай до нього! Але що мені до нього? Ви ще тут газда, вам вільно порядок робити. Ви завтра прийдіть до писаря, та й там напишемо всю згоду. А я зараз виплачу, що там прийде. Чи так?

— Та так, так!—сказав ліниво й неохоче Василь.

— Ну, то бувайте здорові! Добраніч!

— Здорові ночуйте!—сказав Василь, і Шміло вийшов, рипнувши дверми, та й щез у пітьмі. Лиш глухе чалапкання по болоті свідчило, що він пішов.

Огонь ледве-ледве меркотів іще межи челюстями, кидаючи кривавий відблиск на припічок. Іван стояв німо, опершись ліктями на комин, а Василь почав теребити печену бульбу, не проговоривши й слова до сина. Тяжка задума насіла, мабуть, на Іванову душу, та не легше, бачилось, було й Василеві. Але покищо обоє мовчали, й в хаті було так тихо, так сумно, так мертво, немов саме тепер була хвиля, коли померші душі обходили невидимо кругом хати, й від їх мовкло все, тихло, глухло, завмирало...

IX.

Довго сиділи батько з сином, не говорячи й слова. Нарешті Іван перший перервав мовчанку.

— Тату,—сказав він,—ви дуже зле зробили, що так легко далися на підмову.

Василь мовчав, понуривши голову й дивлячися нерухомим поглядом у полум'я.

— Не треба було продавати частки, хто знає, може б...

— Чи не стулиш ти свою хавку?—крикнув нараз Василь.—Чи ще й ти мене будеш доїдати? Мало мені свого лиха?...

Це було перший після подвійних похорон раз, що якесь живіше чуття заворушилося в його душі. Але на цей раз воно тривало лиш хвилину, й Василь як стій знов спер чоло на крису комина й німо вдивлявся в грань, що мигкотіла й згасала потроху. Та не так було з Іваном. Йому справді досадно було на батька, що так легкодушно пускає від себе своє добро, й він, помовчавши хвилю, почав знов спокійним, рівним голосом:

— Не гнівайтеся на мене, тату! Я правду кажу. Що те ховати. Всякий вам те скаже. Частка з закопом варта найменше 800 ринських, а ви пустили її за 120.

— О, який мені тут таксатор! А чому ти з того закопу не начерпав стільки кип'ячки, щоб не потрібно було нічого продавати?

— Або то моя вина? Що я в тому винен?—відказав Іван.

— Мовчи, дурню!—крикнув розлютований Василь.—Доки я ще жию, не смієш мені під ніс тикати: ще так роби, а це так. По моїй голові, про мене, дався всім, а тепер ще стулюй слухи!

— Я те знаю,—відказав Іван твердо,—як так будете й далі порядкувати, то чорт який, а не що лишиться по вашій голові.

— Не будеш ти тихо, щенюку поганий! Не досить мені своєї гризоти, ще ти мені будеш дорікати?...

Василь грізно оглянувся кругом себе, немов шукаючи чогось, чим би приручно було вилити свій гнів на Іванову спину. Але нічого не було під руками. А Іван стояв при комині, незляканий, з жалібним видом, і буцім не бачив батькової погрози.

— Я змовчу, тату, я знаю своє право. Але вважайте, що все на вашім сумлінню лежить, що з кожного шматка батьківської земельки, яку віддасте в погані руки, прийдеться вам перед Богом тяжкий рахунок складати!

Сказавши те, Іван вийшов із хати й пішов ночувати до стайні.

Василь остався сам і довгий час, як уперед, вдивлявся нерухомим поглядом у грань. Лиш кров живіше ходила по жилах, а очі грали гнівом, що згасав так само звільна, як грань межи челюстьми.

Дивна була Василева натура. Доки обставини життя неначе обминали його й лишали в самоті, доти туманів він сам один, гризся й забував про світ та людей. А коли гадка про давне щастя й теперішнє сирітство та страшну погибіль двох любих синів занадто глибоко шпигала його серце, він заливав того невмолимого хробака-гризуна єдиним ліком наших бідних хліборобів—горілкою. Але тепер життя зачало знов його чіпати, й саме нині вразило його в болячу сторону серця, діткнулось пам'ятки по Михайлі, нагадало його загибіль. Годячися з Шмілом, бідний Василь тяжко терпів сам у собі й часто сам не знав, що говорив. А тут ще тверді, спокійні та жалібні й, як сам те почував, доразу правдиві слова

Івана вразили його ще глибше й розжарили полум'я гніву. Він сам не знав, на кого був дужче злий, чи на Шмілу, чи на себе, чи на Йвана. І чого вони взагалі хотять від нього? Чому не лишать його в супокою? Чи він їм набивається, чи жадає чого від них?...

Такі гадки ходили по Василевій голові й не відступали, немов унадливі мухи, доки сон його не зміг і цілковита пітьма густим стовбуром не залягла хати.

А в голові Йвановій чи не снувалися ніякі гадки?

Василь певно, сидячи на припічку й вдивлюючися в грань, і не подумав, що може його синові прикро приходилось цеї ночі, що може бабуся-гризота і йому засіла в головах. А так воно й було. Неспокійно перевертався Йван на соломі в стодолі. Він цілим тілом тремтів од холоду й не міг огрітися. А гадки його гуляли по цілім „татовім" газдівстві, по обійстю, по полю. І всюди бачив він нелад та занедбання, що скрізь закрадалися. Обірнику[1]) на ниви й не зачинано возити, а тут вже зима настає. Одна нивка всього спокладжена під яру пшеницю й лиш усього-на-всього шкреток[2]) засіяний озимим житом. Ну, що ж тут на рік починати? А в стодолі порожньо, в коморі порожньо; торішнього року не вародило. А ще до того тато частку продає! А ще до того з закопом! Хто знає,

[1]) Обірник—гній.

[2]) Шкретками звуть підгіряни шматки поля, відірвані від більшої цілости, як от де між приліссками, або на горбочку між вогкими сіножатями.

може якби було ще з-на сажень прокопати, була б знов кип'ячка пустилася? Хто знає, якого скарбу збувся батько за 120 ринських... „Ех, голово стара, нерозумна!...“ — пробурмотів Іван крізь зуби.

Довго ще перевертався, не знаючи, що почати, щоб бодай решту поля зберегти. Далі рішився піти завтра при святій неділі до пан-отця розповісти, як що є, й просити поради. На тім і заснув.

X.

Була свята неділя. Невеличка, стара бориславська церковця стояла сумно на пагірку за селом. Не отінювали її вікові, розлогі липи, як звичайно буває по інших селах. Кладовище з позападалими могилками стояло голе й виднілося далеко на село, мов бездушне, в'яле лице смерти, погрозливої на все, що лиш побачить. Напіврозвалена трупарня опиралася об стару, головату вербу, котрої гілля стриміло над нею замість стріхи. З другого боку стирчала гостроверха дзвініця, що вся тряслася, коли на ній дзвонено. Та й дзвони ж то гули якось так сумно та недоладно, мов справді тільки в них і діла, що голосити по покійниках. Саме тепер вони продзвонили на хвалу Божу, а з села йдуть перевулками та півперечками жінки й чоловіки до церкви. Єгомость іще не надійшов, тож і церкву не відмикано. Громадяни скупчилися на кладовищі, балакають, регочуться та зітхають важко—як кому до чого...

Аж ось згори горбом надійшли пан-отець із паламарем, та й ще з якимось третім чоловіком.

— Ов, а то що, що Півпораків Іван до ксьондза ходив?—сказав хтось у гурті.

— Певно старий потовк його зп'яна,— сказав другий.

— А чи чули, кумуцю, що небіжка Півпорачка ходить щоночі до чоловіка?

— О, говорить, т'адже Микитишин Петро на свої очі бачив якось, як ішла. Та й он Калинчина Гапа розповідала, що, каже, йду я в берег глину копати, от так мене мама ввечері виправили, дивлюся... Гідна-поважна газдиня не докінчила свого оповідання, бо в тій хвилі надбіг паламар, випереджаючи пан-отця, протовпився до дверей і, відмикаючи їх, крикнув:

— Тихо, баби! Тут не корчма, а дім Божий!

Надійшов єгомость і парафіяни поставали перед дверми в два ряди, з котрих кожний брав одну руку поважного пастиря, й всі цілували її по черзі, „як Бог приказав".

Почалася хвала Божа. Іван стояв у кутку й бив поклони, голосно стукаючи чолом об землю, немов хотів тим заглушити якусь сердешну гризоту. Не подовзі надійшов і Василь і став позаду криласа. Його очі позападали глибоко й дивилися сонно й мутно з-поза підпухлих повік. Глибокі зморшки на чолі свідчили ясно, що нещастя надломило того колись сильного й смілого чоловіка. Згорблений, мовчазний, він видавався багато старшим, як був по правді.

Перехрестившись разів з п'ять і вдаривши три земні поклони, Василь почав кланятися на всі боки. Здивувало його трохи те, що дяк і паламар немов не примічали його, а останній ще час від часу позирав на нього якось чудно з-за бокових вівтарних дверець, помахуючи в руці лісковим гасильником. Аж ось і євангелія. Паламар виносить оберемок свічок, що братство церковне під час читання держить засвічені в руках. Як котрий із братів не одержав у церкві свічки, то була це для нього велика ганьба й кожний міркував, що мусів у чімось немалім провинитися, коли „егомость не казали йому свічки дати". Василя щось ніби торкнуло: ану чи дадуть мені свічку. Дивиться—паламар зачинає з другого боку, роздає одному по другім, кому просто тичучи в руки, кому другим передаючи, кому через голови й плечі пересягаючи. Вже скінчив одну половину, другу почав; уже ось-ось коло нього... дав Сеньові Гавранюкові, Микиті Благому, Олексі Вітишиному... тепер на нього черга—аж ні, паламар повернувся й ткнув свічку в руку дякові, що саме виводив носовим писклявим голосом: „Слава Тобі Господи, слава Тобі".

Кров напруго закипіла в Василевих грудях. „Що я таке,—погадав він собі,—чим я провинився, кого забив або запалив, щоб мене перед цілою громадою виставляли на публіку?" Вчорашнє роздратування ожило з більшою силою, почало снувати йому перед очима Бог знає які дивовижні догади. „Е, кривда їм, що

не можуть мене з усього обібрати, як липу з лика обдерти! О, гадають, най хоч напублічимо його!" І бачилося Василеві, що всі, хто є в церкві, ззираються на нього й киваються головами та шепочуть: „Е, мусів Півторак щось немале зробити, коли його паламар із свічкою обминув". За тими гадками Василь і не чув „євангелія". Доперва тоді отямився, як його почали штуркати й однихати назад деякі громадяни, що звичайно на казання виходили з церкви побалакати з сусідом під дзвіницею. Василь пропам'ятався, підвів очі до вівтаря й зустрів погляд пан-отця, що, бачилось йому, пильно стежив за ним. Він перехрестився поквапно й почав слухати проповідь.

Пан-отець, як кожну проповідь, так і нинішню зачав ось якими словами: „Да воскреснеть Бог, і разидуться всі вразі його... Слова суть записані в святого Євангелісти... гм, гм, гм"... На тім місці пан-отець звичайно закашлювався, й зараз після такого вступу дивним ходом думок сходив на інше й зачав про піяцтво й легкодушність батьків, що не вважають на своїх дітей, на їх дочасне й вічне життя, а віддаються гидкому налогові, лише для того, щоб свому череву догодити. Пан-отець довго говорив, голос його не раз піднімався й гудів, мов би хто на церковний дах раптом висипав великий міх каміння, що торохтить, до низу котячись. Особливо при словах: „Горе вам п'яниці - недбалиці! Під вашими ногами пекло горить, бо в своїм поганім і гидкім налогові ви не тямите навіть про

християнські обов'язки. Не досить, що ваше господарство йде ніворотом, діти ходять самопас, без боязні Божої, ви навіть, ви самі, заллявшися до непам'яті трунком, лягаєте не перехрестившися, встаєте й насамперед, замість зробити хрест святий на собі, сягаєте по келишок! Скажіть же мені, чи годен такий чоловік (пан-отець, розгарячившись, показав пальцем на Василя, й всіх очі звернулися на нього, немов перший раз у житті їм довелося його бачити), чи годен, кажу, такий чоловік називатися чоловіком? Ні, він худобина, гірш як худобина, бо й та ж таки, встане рано, то вперед здихне до Бога, а потім аж береться до їди"!...

Під час цілої проповіді бідний Василь стояв, як на терню. Які гадки снувалися по його, нещастями й встидом приголомшеній голові, то лиш Бог один знає. Але те бачили всі виразно, що бідолаха аж мінився на лиці й сам не знав, що з собою почати, коли очі всеї громади немилосерно звернулися на нього. Надійшов великий вхід. У Василя була своя трійця, котру звичайно ніс при великім вході. Нині його трійцю ніс Трохим Паруха, старий, сивий дідусь, а Василь, аж блідий, стояв на своїм місці. Ось і служба скінчилася. Василь аж легше відітхнув, узяв шапку й хотів виходити, коли втім паламар узяв його за плече й прошепотів:

— Куме Василю, ходіть но, чогось вас єгомость кличуть.

Що робити? Скулився Василище й іде за паламарем, ждучи ще більшої ганьби на себе.

В його душі дивним способом застряла приповідка: „Піду я, мамо, до церкви, але чорта з'їси, що тобі буду Богу молитися!" Василь не знає, відки вона тепер упала йому на гадку, й несвідомо показує її собі в дусі раз і другий і третій, сам не знає, на що й на яке?

Пан-отець сидів на кріслі в ризниці й пив каву, котру йому приношено до церкви по хвалі Божій.

Василь уклонився до колін і став при дверях, ждучи, аж поки пан-отець не скінчить снідати.

— Що ти, Василю,—почав пан-отець гостро,—щось лихо справуешся!

Василь мовчить.

— Був тут у мене нині твій син, жалувався, що поле продаеш, нічого не доглянеш, лиш усе горілкою заливаешся!

Василь ані слова.

— Іди ж, іди, та вважай, щоб то останній раз за тебе чув. Фе, стидався би! Такий поважний газда, що повинен би всьому селу приклад давати, а він от що робить! Встид, ганьба!

Пан-отець кивнув рукою, а Василь вийшов, не сказавши й слова.

— Скотина якась, гадина не дитина!— думав собі бідолаха, йдучи на низ селом додому.—А, він до попа з язиком, та й ну на свого рідного тата! Пожди но, щенюку якийсь, я тебе навчу!

Не знати, чи щоб забути про свій нинішній сором, чи щоб набрати більше сили на вирідного сина, чи з якої іншої причини (хто знає, може погані й гидкі нахильності вже вроджені людям такого

низького стану, досить, що Василь по дорозі вступив до Шмілової корчми, де вже на лаві сиділо кільких людей і кружив по черзі келишок.

XI.

— А, паничу,—почав увечері Василь, добре підпивши, до сина,—то ти мені нині такої ганьби наробив перед цілою громадою?

— Якої ганьби?—запитав Іван знехочу. Йому прикро було нагадувати все, що сталось за останні два дні.

— А, якої ганьби? Щенюк поганий! Допитується мене, ніби не знає! Ти бігав до попа з язиком брехати на мене?

— Не знати, що я такого набрехав!— відворкнув півголосом Іван.

— Ах, ти погана скотино, негіднику якийсь... та на свого тата, що тебе згодував і виховав? То ти мені тепер на старості літ так відплачуєш, що мені через тебе тепер ніяк межи людьми показатися... що всі тепер на мене пальцями показують. Адіть, говорять, піяк, розвійник, марнотратник!... То ти мені вже тепер таке строїш?

Василь, говорючи ті слова, впадав де далі в більшу лютість. Його невеличкі очі загоралися живішим, непевнішим блиском, на лиця виступав гарячковий рум'янець, жили на чолі набігали кров'ю, а зуби стискалися від люпости. Мовчанка Івана, що за той час не то спокійно, не то несміло сидів у закутку, ще збільшала його гнів.

— А, ото ж собі виховав гадину сорокату за пазухою, о! То синочок, що рад би, щоб всі батька відцуралися, щоб всі на нього плювали, пальцями показували, як на диво яке! То мені синочок, о!

— Тату,— обізвався твердо, але трохи тремтячим голосом Іван,—тату, ляжте нині проспіться, а завтра розмова буде по-тверезому. Правда—правдою, я винен у тім, але ви ще більше.

— Що, ти виродку гадючий, ти мені, свому батькові, смієш розказувати, мене винуватити?

Роздрочення Василеве, що так нагло вибухло й зміцніло в останні дві доби, шукало без упину, на кого б виллятися з цілою силою. І ось нагода трапилася: перед очима був Іван бідолаха. Василь в запалі прискочив до нього й з цілого розмаху вдарив його кулаком поза вуха.

— Тату,—скрикнув Іван схапуючись,— а ви що робите?

— Мовчи, виродку поганий! Знай, як батька шанувати!

Він знову вдарив, кров пустилась Іванові з рота.

— Тату, дайте спокій! — крикнув він, виходячи нарешті з свого ніби байдужного спокою.—Дайте спокій, бо зле буде з нами!

— Що? Ще мені грозити? На, ось тобі наука.

І знову вдарив. Лице Іванове посиніло. Йому також не стало терпцю й він п'ястуком штовхнув батька в груди так сильно, що той звалився з ніг і грепнув насеред хати.

— Га, поганине!—ревів п'яний, розлютований Василь, силкуючись підвестися з землі й хапаючись за сокиру.—То ти вже й на мене руку здіймаєш? Рад би мене швидше в труну покласти, щоб самому всім подавитися!... О, не діждеш, страччуку проклятий, не діждеш мерзеннику, ні! Ади!

Василь силувався видобути сокиру з-за лави.

— Тату!—проговорив за той час Іван тремтячим, але твердим голосом, най вам Бог того не тямить, що ви про мене говорите, та що зо мною робите! Але щоб не гадали, що я напосівся так дуже на ваше добро та жду вашої смерти, то бувайте здорові! Я відрікаюся всього. Живіть собі, най Бог помагає, доки вам судилося, робіть собі з своїм добром, що хочете, записуйте його по своїй смерти, кому вам уподобається, але мене вже не побачите в своїй хаті! Волю з голоду згинути, волю свої руки по кичеренки проробити, аніж маю слухати, що мій рідний тато таке гадає про свою дитину! Бувайте здорові!

Двері рипнули, й постать Іванова лиш мигнула попід вікна й щезла. Василь стояв за той час насеред хати з сокирою в руці й не знав довгу хвилю, що таке сталося. Його лютість, із початку скажена й сліпа, поволі пройшла, він почав спокійніше розглядати все діло.

„Ігі, а я що зробив! Рідну дитину від хати відігнав! Та й за що? За те, що мені піп не казав у церкві свічку дати? Тьху на тебе, помано! І що то таке

велике? Гей, гей, як Бог хоче чоловіка покарати, то насамперед розум у його відбере! Мені б то нині було розумцю більше здалося, мені!..“ Василь довго роздумував і під ніч дійшов навіть до того, що почав плакати, сидячи поночі та сперши голову на криси глиняного комина, під яким не горів нині вогонь, бо не було його кому розложити,—не було Йвана.

Василь думав зразу, що Йван, вимовившись із тою погрозою в першім запалі, вернеться зараз на другий день. Ніч минула для нього дуже неспокійно: погані сни морочили його аж до рана.

То раз бачив усіх своїх синів, що тонули в глибоченній ямі в смердячій кип'ячці й дарма кликали його рятувати. Другий раз йому привиджувався Йван, як напиваєтьсся в корчмі з чорними, брудними замащеними людьми, що на їх аж дивитися гидко.

Бачить Василь, що й Іван поволі стає такий, як вони, кричить, співає й ганьбить усіх, як вони, п'є й валяється по болоті, а далі наливає порцію горілки, досипає якогось порошку й підносить йому: „Пий, каже, старий, на здоров'я“. Але Василь ніби знає, що це горілка затроєна, що Йван хоче його швидше упхати в могилу, щоб вдавитися його добром. „Геть пішов, негіднику!—кричить він крізь сон і кидає келишком до землі.— Чорта з'їси, що достанеш із мого добра хоч рубець! Ні, ти й шнура не варт, щоби тебе на нім повісити!“

Такі сни плутались в Василевій голові цілу ніч. Нарешті розвиднілося. Настав

один із тих сірих, захмарених зимових днів, коли надворі сніг ліпить, аж дерева тріщать під його вагою, а в селянській хаті й холодно й понуро, темряво й сумно-сумно, мов у домовині, та ще самому. Василь зранку загорнувся в кожуха, назув чоботи й пішов подавати худобі. Потім увійшов до хати, воркотячи з досади, й прийнявся розкладати під челюстьми вогонь, щоб хоч трохи обігріти хату та порозморожувати вікна.

І де той хлопчище повіявся? — говорив Василь сам до себе. Т'адже чень ще не здурів хлопець, не шубовснув собою де в яку діру. Ігій, щезай, маро, з такою роботою!

А то вже звісна річ, що коли чоловік, та ще до того недосвідчений і маркітний, яким тоді був Василь, візьметься до топлива, то ніяким способом не може дійти до ладу. Нічого не йде йому під руки; куди повернеться, все йому завважає. Ворки дрова не хотять горіти, лиш сичать і куряться. Тут води треба, а коромисла годі найти, там знов цее, а там тее, й дійде до того, що чоловікові світ закрутиться, й як котрий нетерплячий, то кине все, ще й плюне й ногою затре. От таке саме зробив і Василь. Злий на ввесь світ і на себе, він сів на лаві, поскидавши поліна під припічок. Хата була повна диму, холод проймав його крізь одежу. Вкінці бідолашний не видержав — сплюнув, загорнувся кожухом та й пішов до корчми, воркотячи: „Най тебе тут грім тріскне з такою роботою!".

Довгий, рудобородий Шміло ще вчора докінчив торгу з Василем і дав йому на руки половину умовленої суми. Нині Василь не застав Шміла, як звичайно, за шинквасом [1]), але йдучи вигоном заздрів його, як сновигався в лисім футрі коло його закопу,—й сніговійниця йому байдуже!—і махаючи рукою, давав накази найнятим уже робітникам. Ніяке слово не годно розказати, як прикро стало Василеві на серці, коли побачив Шміла на своїм батьківськім полі, та ще й погадав собі, що через те поле він вчора так покривдив свого сина. Затрепетало старе, зболіле серце, мимоволі наверну-лися на гадку Іванові слова: „Тату, най вам Бог того не тямить, що ви робите!".

XII.

Сумне життя пішло тепер у Василя. Іван не вертавсь і нікому було доглянути старого, зробити сякий-такий лад дома, потішити, порадити, розговорити. А зимові деньки понурі, зимові вечорий досвітки довженні, як море... Корчма тільки тягла його до себе, бо тут бодай хоч з яким ріпником побалакає, а то в горілці бодай на часинку втопить свою тяжку, невсипущу гризоту. Мучила його дуже гадка про Івана. Що з ним сталося? Чи втопився, чи як інакше собі смерть заподіяв, що не вертається?... Але Василь вірив і був майже певний, що Іван надто твердий, надто розумний, щоб зараз смерть собі

[1]) Шинквас—стойка, прилавок.

робити. Значить, став десь на службу. „Ну — погадав собі Василь, доміркувавшись до того,— най собі трохи побуде на чужих людях. Припре його біда добре, вернеться як не пишний". І заспокоєний тим, Василь навіть не допитувався за сина. Горілка, дедалі, все більше морочила його пам'ять, все рідше він міг розумно думати, а звичайно сидів у корчмі та блукав по селу, мов сновида, бродячи та падаючи по глибокім снігу.

Шміло вмів його притягати до себе, відколи сина не було дома. Хитрий корчмар бачив, що в Василя газдівство велике, хоч занедбане, й припадав коло нього, радив, потішав, живив, і поволі-поволі виссав із нього все, що далося виссати. Василь скоро розпустив гроші, що йому Шміло дав за продану частку, попродав худобу й збіжжя, сам навіть не знаючи, що таке робить. Шміло торгувався з ним при людях, писав і підписував контракти, бо все боявся, що ось-ось Іван вернеться й не то, що не дасть батькові далі тратити, а й продане задумає відібрати. Шміло правда й те знав, що Іван не за далекі гори відбіг, але перележавши в одного газди в Попелях тяжку слабість, найнявся таки в нього на службу, вражений до живого тим, що батько ані разу навіть не навідався до нього в недузі, ані слівця йому не переказав, щоб вертався або що...

— Відреклися мене, ну, то як собі хочуть! Най собі там газдують, як хотять, а я й тут пожию, побачу.— Минула зима. Василева хата стояла пусткою, бо

сам Василь більше перебував у Шміла, там і днюючи й ночуючи. Зате в Шміла було людно й весело, чи то в неділі, чи й у будні дні. Немало вже було бориславських газдів, що зійшли на таке, як і Василь, бо й такі лучалися, особливо, хто був бездітний, що не мали вже поля, крім якого там городця та того, на чім хата стояла. Не зважаючи на гамір, сум якийсь наліг на ввесь Борислав тої весни. По полях рідко-рідко де виднілися плуги та борони, зате, мов мурашки чорні, снувалися спекулянти, стирчали корби, купи хворосту на коші, млинки, рискалі та оскарби. І поміж хатами гамір не вгавав. Тут трачі ріжуть терпиці на високій кобильниці, там теслі цюпають, мов жовни, обтісуючи та ріжучи дерево —це будують новий магазин, широчезний, низький будинок на склад кип'ячки. Там знов бондарі під голим небом стружуть клепки на бочки. Всюди рух, гамір, крики, гаркіт пилки, стукання сокир, але це не та жива, свіжа рухливість сільського, весняного життя, це зловісні голоси, передвісники нового життя, тяжкого, брудного, нерадісного життя, на яке з цього часу засуджений бідний Борислав. І Шміло розпочав тепер копати „на великий камінь". Ще зимою він найняв робітників і взявся був до свіжо закупленого Василевого закопу. Догади Іванові справдилися що до волоска. Прокопавши два сяжні, Шміло натрапив на нафтове джерело, що протягом тижня дало більше як 120 ринських чистого зиску. Але з весною Шміло почав на закупленій

частці копати три нові ями, а покищо, крутився й запопадав коло Василя, не даючи йому й на хвилю протверезитися, ні пропам'ятатися; бач, хитрий корчмар хотів видурити в нього решту поля. Та й, правду сказати, була пора якраз до того. Василь все дужче підупадав: гризота й горілка підкопувала швидко його розум і здоров' я.

Хто ще знає, що було б сталося, якби бідолаха Василь був найшов між людьми щиру пораду, теплі, привітні и зичливі серця. Але так не сталося,—не тому, щоб Василь уперед не мав багато приятелів, і не тому, щоб це були приятелі зрадливі або невірні. Ні, наш селянин ще не знає, а бодай тоді бориславці ще не знали, що то значить покинути сусіда в біді.

Але з тою самою щирістю, з якою рятували сусіда в пригоді, вірили вони, небораки, в усе те, що говорено їм в церкві з казальниці, та й то не так в саме казання про чуда та догми, а більше в те, що говорилося по казанню. Такої приватної бесіди до громадян звичайно кожний пан-отець не залишає, чуючи конечну потребу, окрім речей „божественних", згадати й про близькі всім земні справи. Отже й то в таких бесідах пан-отець не проминув ні одної неділі, щоб виразно не натякнути про Василя, про його грішне й безбожне життя, про пекло, що його жде по смерті, про встид, який робить усій громаді той газда, що недавно ще числився до найпорядніших. Легко зміркувати, як прикро було бідному Василеві слухати таких бесід, знаючи, що очі всіх

у церкві звернені на нього, що шепти, які залітають з бабинця, йдуть ні про кого, як про нього. Далі-далі, коли пан-отець не кидав своїх натякань, Василь перестав зовсім ходити до церкви, щоб не слухати кожнісінького разу ганьби на себе. Тоді пішли ще гірші бесіди, а на остаток дійшло до того, що пан-отець явно назвав Василя „плямою на ціле село" і заказав вірним парафіянам зближатися до того непоправного грішника.

А бідний Василь не раз, сидячи у Шміла в кутку, несміло поглядав на своїх сусідів, що пили й розмовляли за столом, а до нього й не обертались.

Він бачив, що всі поглядають на нього косо й бокують від нього, мов від заповітреного, а хоча хто й заговорить, то якось холодно, сквапно, без тої щирости та теплоти, що ними відзначується розмова добрих знайомих, коли зустрінуться за чаркою. Василь ставав, дедалі, то більшим відлюдком, просиджував цілими днями без слова в корчмі й не міг ніколи зібратися з гадками, котрі в неладі й в якійсь сірій віддалі шибалися по його голові.

Поволі-поволі й на лице його осідав той сумний, невважливий вираз, що відзначає всіх ідіотів, у яких помалу щезає все людське, а лишаються чисто звірячі вегетативні інстинкти.

XIII.

Вечір. Маєва, ясна ніч, мов легке покривало пахощів, свіжости, теплої пари та холодної роси, налягає на землю

У Шміловій корчмі блимає дві нафтівки, освічуючи блідим промінням цілу громаду людей.

Деякі в обтертих, зароплених сорочках, із такими ж лицями, їдять хліб, держачи його в таких замащених та неохайних руках, аж гидко на них дивитися. Це ріпники, що цілий день копали та видобували з ям кип'ячку. Вони позабирали тепер тижневу заплату, і кожний гадає собі на думці: „Ех, дам собі нині духа! Досить увесь тиждень гриз хліб та воду хлептав!"

Але покищо всі сидять ще тихо, казали собі дати хліба, м'яса та пива й їдять швидко, хапаючись, неначе за один раз хотять надолужити за ввесь тиждень.

Круг головного стола засіла друга громада людей. Вони виглядають далеко показніше й порядніше, розмовляють поважно, сміються голосно, поводяться, мов у себе дома. Це бориславські громадяни, що прийшли до Шміла покріпитися та побалакати. Не один в душі аж поперпає, нагадуючи, який то там жінка почне йому парастас вичитувати за те, що останній крейцар пускає марно, а діти в хаті їсти пищать, бо ж то тепер передновинок! Ворушаться бідоласі мурашки з плечима, та годі: про людське око треба й розмовляти весело, й сміятися, й жартувати!

А там за шинквасом сидить довженний, рудобородий Шміло. Він саме вернувся з ваньківа від вечері в камизельці з тороками та в сабашковій шапці. Він не може спокійно всидіти на лавці під стіною й мов злодій раз-у-раз поводить

очима кругом. Через бориславських громадян він швидко перемигнув: це „капцани", від них багато не вторгуєш.

Довше й радніше поглядав у той куть, де сиділи ріпники, доїдаючи вечерю. Між ними почали вже кружляти чарки, розмова ставала голосніша, реготи частіші, а жарти раз-у-раз грубші. Це звичайна пригравка до самого „танцю". Шміло знає добре, що небавом кров молода розіграється під тими латаними, замащеними сорочками, а тоді все з дороги! Чорт бери гроші, чорт бери здоров'я, чорт бери спання! Жити, вживати світу, доки служать літа!... Шміло знає, що воно й нині до того прийде, бо без того ж не обходиться ні одна субота, й він із радости засукує руки.

Але ось його очі надибали Василя, що сидів коло груби на лавці скулений, мов би вижидав якогось важкого удару, що от-от спаде згори на його плечі. Він дивився в один чорний сук на помості й поволі смоктав люльку на коротким цибусі.

— Василю, Василю! А ходіть но сюди! —закликав Шміло.

Василь, почувши корчмарів голос, встав поволі й пілійшов до шинквасу.

— Ну, чого ви так сидите, чому не кажете собі що дати? Вип'єте порцію?

— Т-та! — відказав Василь, здвигнувши плечима. Корчмар налляв порцію горілки, й він випив духом.

— Ну, ходіть сюди, сідайте коло мене... чого будете самі сидіти? Може ще порційку?

І не ждучи відповіді, Шміло налляв і подав Василеві, а потому ще кілька раз, доки Шміло не був переконаний, що тепер можна з Василем починати й про „гешефт".

— Слухайте, Василю, щось я вам хотів казати,—зачав Шміло півголосом, що губився в загальнім гаморі.

Василь спер голову на лікоть і німо почав вдивлюватися в порожню порцію. Шміло наповнив її, а Василь, мов бездушна машина, підніс до вуст...

— Видите, я вам хотів сказати що... хто знає, як, що й куди, а може б для вас було ліпше, якби ви продали мені половину свого грунту. До чого вам його тепер, коли не маєте з ким його обробляти? А я вам гроші дам стільки, що будете мати, поки віку вашого. Ну що, будем могорич пити?

Шміло за тим словом узяв Василя за плече й потелепав ним добре, немов хотів збудити його з сновання. І справді Бог знає, чи Василь чув Шмілові слова; тільки слово—грунт вразило його притуплену пам'ять і збудило в нім якусь темну, непевну й неозначену тривогу. Він позирнув на корчмаря, немов би перший раз його бачив, і захитавши головою, проговорив:

— Ні, ні! Того не буде! Не хочу, чуеш? Не хочу!

Так не раз, буває, дитина мала упреться, сама не знає чому: не хочу того, та й не хочу! А чому не хоче й чого не хоче— і питати дарма.

— Ну, як собі схочете, я вас не силую! Про мене, най вам пусткою лежить, а що мені до того?—відговорювався хитрий Шміло, наливаючи Василеві ще одну чарку. В його голові вже зробився другий плян, безпечніший і певніший. Але саме тоді, коли ладився ще щось заговорити до Василя, піднявся за тим столом, де сиділи ріпники, такий галас та гвалт, що Шміло мов на спружинах підскочив і побіг гамувати крик.

— Що тут таке? Що тут таке?—розлягався його пискливий голос серед загального гомону. Ріпникам уже зачинало „підступати до голови". Вони повставали з лавок, почали розмахувати руками та говорити голосно; жарти викликували спірки й власне от-от доходило до бійки, коли Шміло вмішався, розбороняючи напівп'яних парубків.

— Ну, що ви робите? Дайте спокій, чи не можете забавлятися спокійно, як Бог приказав? На що вам битися та волосатися?

— А ти, спекулянтська морда, чого межи нас пхаєшся?—гукнуло йому кільска грубих голосів. Шміло зачав говорити далі, а ті гудіти ще дужче, далі й п'ястуки загримали об стіл ба й пляшки зазеленькотіли об підлогу. Гамір зчинився несказаний, Шміло ніби кричав і репетував, що це „розбій", але на думці сміявся й тішився з того, знаючи, що тепер видере від п'яних усе, що мають.

А Василь під час того галасу та гуркоту сперся на брудний стіл головою й заснув твердо, мов дитина.

XIV.

Поволі, одностайно волоклися дні в Бориславі. Спокійний лад селянського життя замутився. Грюкання, стукоти, крики, свари та співи не вгавали як день, так ніч. Поля не зеленіли широкими ланами, як уперед, хвилюючи та шелестячи від теплого вітру. А на місце свіжої пахучої зелені повставало щоразу більше горбків сірої глини, під котрими в темній, задушній глибині за кварту горілки працювали цілими днями парубки та чоловіки, обмащені та заталапані, працювали гірко, видобуваючи незлічені скарби своїм гнобителям.

Минуло літо, минули жнива, та небагато обжиночних пісень розлягалося по Бориславі. За горбами в Тустановичах, Попелях та других сусідніх селах стояло по полю полукіпків, що зірок на небі, а на бориславських частках лиш де-не-де кладенички видніються. Вже другий рік — кара від Господа, та й годі!

Василеве поле засівав Шмідо, бо Василь ні до чого й не брався. Але хитрий шинкар доглядав його, мов дитину, пантрував, годував, а найбільше поїв та пильно зважав, щоб Василь як можна менше виходив у село. Та й Василь, правду сказати, не дуже квапився, бо до кого ж мав удатися? В селі всі його цуралися, хоч багато було нічим не ліпших від нього.

Десь коло Покрови це діялось. Василь сидів у корчмі під грубою, чогось засумований. Правда, його лице не виявляло ніякого смутку, бо воно взагалі нічого

не виявляло; але його вуста говорили, мов крізь сон: „Михайлику мій, синочку любий, де ти? Чому ти до мене не навідаєшся? Ади, мене тут кривдять, виганяють із хати, ганьблять, а я ж таки газда, багач на все село! Видиш, синочку, видиш!".

Страшно дивитися на чоловіка, в якого разом із занепадом організму пішли в розлад усі духові сили. Страшно слухати як такий нещасливий в якімнебудь зворушенню несвідомо вимовляє свої враження словами, з котрих сам не може собі здати справи, а котрі все ж таки не що інше, як відголоски всіх найсильніших вражінь його попереднього життя, що якийбудь слід лишили в його пам'яті. Слова ллються з уст, але по очах такого чоловіка видно, що його дух, його увага захоплена зовсім чимсь іншим, непевним, невловимим. І мимоволі насунеться гадка, що це говорить не той чоловік, що перед нами, а що це з нього говорить щось друге, чуже, не знане досі, якась друга душа.

Але Василеві слова мали зв'язки з дійсним життям. Від якогось часу Шміло, видимо осягнувши свій плян, замітно охолоднів до нього, почав обходитися з ним, як із слугою, далі-далі як з непотрібом, що дарма в хаті являється. Василь-бідолаха довго не запримічав нічого. Для нього все було добре, коли тільки була йому порція-друга горілки та лавка під грубою для ночлігу. Але шинкар, певний своєї здобичі, не гадав далі пильнувати й доглядати Василя й постановив собі

якнайшвидше позбутися його з хати. Ось нині рано, коли Василь устав і не кажучи й слова, як це робив звичайно, підійшов до шинквасу та простягнув руку, Шміло показав йому дулю. Але Василь видивився на нього, мов дитина, що ще не розуміє, як до неї що заговорити, і рука стриміла й далі над шинквасом.

— Ну, чого хочеш, піяк?—гаркнув шинкар, одвертаючись до стіни.

— А, горілки!—сказав Василь, киваючи рукою.

— Не дам! Іди собі до чорта! Досить мені дармоїда держати!

— Ну, давай, давай!—договорював Василь, не слухаючи, що йому говорено.

— Чи ти собі не підеш від мене, ти псявіра, піяк якийсь! Я не маю горілки дурно! Заплати мені за все, що проїв у мене та пропив! Давай гроші!

Василь широко витріщив очі на Шміла й стояв ні в дві, ні в три. Шмілові не стало терпцю: він вихопився з-за шинквасу й щосили пхнув Василя до груби. Ударився сердешний Василище ліктем об стінку й без сили сів на лавці, понуривши голову. І нараз, коли шинкар воркотів під носом на нього всякі наруги та погрози, він промовив наведені слова до Михайлика. Його голос тремтячий розлігся в порожній, широкій корчмі, мов голос мерця, а самі слова були так несподівані, що аж Шмілові мурашки поза плечима заходили.

— Nü wues? Schojn meszügge gewein [1]),— прошепотів він сам до себе.

---

[1]) Ну що? Вже божевільний заплакав.

В тій хвилі відчинилися двері й на порозі став гарно одягнений стрункий парубок із кошиком за плечима.

— Дай Боже доб...— зачав він, здіймаючи капелюха та оглядаючись кругом, але урвав на півслові, побачивши Василя на лавці.

Він встромив очі в його помарніле, набрескле лице, стежив непевні, мимовільні рухи його рук і голови і стояв довгу хвилю, немов силувався в тій страшній руїні чоловіка розпізнати недавнього ще Василя Півторака.

А Шміло й собі ж вліпив котячий хитрий погляд у парубка. Зразу на його лиці намалювався якийсь неспокій, але зараз же його зеленкуваті очі запалали втіхою. Він пізнав Івана й догадався, що той, вислуживши три чверті року, прийшов назад до тата, щоб його рятувати, та заразом був певний, що Йван прийшов уже запізно.

XV.

Іван повів батька мовчки до старої, запустілої хати. Господи, що діялося в душі у бідолашного парубка, коли побачив усе газдівство занедбане, запущене, зруйноване, коли побачив, що тут, де недавно ще плило тихе, спокійне, достатне життя, тепер ні волосинки худоби, ні стеблинки збіжжя,— що все припало порохом, приросло осетом та кропивою!... Він аж за голову взявся, оглядаючи руїни своєї батьківщини, але татові не говорив уже нічого. Василь за той час сидів

на своїм давнім місці на припічку, хоч між челюстьми не горів огонь, а по хаті провівав той прикрий, що до кости пробирає, холод, яким одгонить усяка пустка.

Вечоріло. Сонце закотилося за тяжкі, сірі хмари; від заходу потягнув холодний вітер; збиралося на негоду; ціла хмара густого, удушливого нафтового сопуху лягла на Борислав, немов убозство й недоля придавили його своїми широкими грудьми. Іван оглянувши обійстя, посумувавши та подумавши, що діяти, пішов до Кирницького купити хліба й теплої ковбаси на вечерю для себе й тата. Вернувшися з закупленою стравою, застав Василя на тім самім місці, де був лишив його; він сидів і тремтів од холоду. Іван затопив у печі й поставив перед татом хліб та ковбасу.

— Перекусіть, татуню, ви нині виголоднились не абияк.

Василь сягнув по хліб та ковбасу, та якось так незручно, мов несвоїми руками. Відрізав окрайчик і довго держав його в тремтячій руці, все скоса погдядаючи на сина.

— Що вам, татуню? Чому не їсте?— спитав Іван, доїдаючи свою частку. Василь нічого не відказав, оглянувся якось чудно по хаті, зазирнув під лаву, підніс окрайчик до рота й знов із боку поглипнув на сина, крадькома, несміливо, неначе хотів що йому сказати, та й сам того стидався. Іван з властивою всім бідним догадливістю помітив зараз, чого татові бракує. Його лице посумніло, і мов чоловік, що бере на себе якийсь великий

тягар, він устав, не кажучи й слова, і почав збиратися до відходу.

— Ні, ні... не йди, не треба... не буду вже, бігме не буду!—пролепетав Василь, і собі ж догадавшися, що син задумав, але Йван був уже в сінях, а за хвилю рипнув дверми і вийшов на вулицю.

— Ну, от мені й щастя! — гадав собі Йван, ідучи вулицею до шинку.—Гадав, застану тата при роботі, дома, на господарстві, здорового, як Бог приказав, а воно от що вийшло! І що з ним тепер робити? Як його доглядати, як пантрувати? Вже видно, що від трунку так легко не відвикне, коли без тої парухи й кусник хліба йому в горло не йде!... А тут ще й господарство прахом пропало, хоч розщибнися на голотечі! І що тут на світі робитоньки?...

Іван зовсім справедливо гадкував, що ніяк татові так швидко відвикнути від горілки. Його старий, гризотою надломаний організм, перепалений надмірним уживанням алкоголю, тим тільки й держався, що поганий трунок додавав йому сили. Василеві довелося б пропасти, якби хто раптом схотів відзвичаїти його від смертельного, палющого трунку.

Швидко вернувся Йван з квартою горілки й засів знову з татом кінчати перервану вечерю. Після двох чарок ожившилося трохи Василеве лице, в очах заблискотіли слабеньки іскорки, але розмова якось не йшла, та й їсти Василь їв дуже мало, як не налягав на його Йван.

— Ну, татуню, що ж ми тепер будемо пороблять? Як тут собі світу зайти?—

почав Іван, поприбиравши останки вечері та поставивши пляшку з горілкою у кут на полицю. Василь за той час усе ще сидів на припічку й видимо силувався не глядіти на пляшку, відвертався, зітхав і не знав, де подіти свої руки. А коли Йван взяв її з припічка, він лиш раз крадькома поглянув на полицю, де була схована горілка, і знов боязко відвернувся. Іван не завважав того. Його мучили гадки про те, як поправити газдівство.

— Та от, адіть, моя заслуженина невелика, всього 30 ринських, ну, але на перший раз то й те до чогось здасться. Ну, а через зиму треба буде тут таки стати де на роботу.

— Та так, синку, так — сказав Василь.

Довго ще розговорював Іван, силкуючись не дотикатися й одним словом того, що батько звів господарство нінащо, а Василь усе притакував, часом дрімав, а часом поглядав крадькома догори, на стелю, а там на полицю, де стояла в куті пляшка з горілкою.

— Та що, може б ми вже спати пішли? — сказав напослідок Іван, бо побачив, що від тата годі добитися живого слова.

— Та так, так, ходімо спати, — підхопив живо Василь, — ти змучився, небоже, правда?

Іван, не відповідаючи нічого, почав вечірню молитву, разом і роздягаючися та вишукуючи всяке курмання на постіль для батька.

Іван довго не міг спати, чи тому, що лежав на голім запічку, лиш одною сірачиною вкритий, чи тому, що по хаті

продувало різким холодом, чи може й спати йому не давала тяжка гризота, що мучила його невідступно весь нинішній день, відколи побачив батька й батьківщину в такім нужденнім стані. Бідний парубок і не догадувався, що стан той далеко-далеко гіршій, як це йому на перший погляд видалося! Василь лежав спокійно, бачилося, спав. Аж десь коло півночі, коли на Івана почала находити перша дрімота, пробуркав його якийсь незвичайний шелест на батьковій постелі. Дрімота пропала зразу. Іван скулився, запер дух у собі й насторожив уха щосили. Ось він чує шаркотання, наче хто ступає по хаті босими ногами, далі глухий стукіт, мов хтось мацає по стінах та прилавках. З першого разу прийшли Іванові на гадку глухі вісти про небіжку маму, ніби то вона ночами ходить по хаті, й волосся звелось йому вгору на голові від забобонного, мимовільного переляку. Але от чує—дренькнула миска на полиці, лава задудніла від тяжкого ступання, і Іван, витріщивши щосили очі в пітьму, побачив темну, невиразну постать батькову, що стояла на лаві й одною рукою придержувалась за горішню полицю, а другою видимо мацала по закамарках. „Що це таке? Чого він поночі там шукає?"—була перша його гадка, але по хвилі якесь бульбкання нарозуміло його й посвідчило ясно, чого шукав старий Василь. Гнів та огида опанували Івана зразу. „Старий піячище!" воркнув він сам до себе, але зараз же почув глибокий, сердешний жаль до батька, що не з власної ж

волі таким став і що може в тім і його, Іванової, вини немало. Бо на що ж він покинув батька в такий час, коли той, згризений, надломаний та лихом прибитий, не міг не прогніватися за такий його вчинок і такі слова? Чому не змовчав, не простив татові хвилю забуття? „І що з ним тепер робити? На кого лишити, як прийдеться мені йти цілими днями на роботу? Ох, Господи небесний, за що ти мене так тяженько караєш?"

Такі гадки сунулися, мов тяжкі хмари осінні, через Іванову голову. А пляшка довго-довго булькала, поки вкінці, видко не спорожнилася до дна; Василь непевною рукою положив її на полицю, а сам, знову стиха мацаючи та спотикаючи по хаті, поліз на постіль, з тяжким, глибоким зітханням упав на неї і в одній хвилі заснув, мов забитий. Так переспав цілу ніч, і не поворухнувшись, тільки з його грудей чутно було час від часу зловісний дихавичний хрип, який наші селяни означують сумно-гумористичним виразом: „Христос у грудях грає".

XVI.

Годі оповісти, як прикро й соромно було другого дня рано Йванові зустрічатися поглядом з батьком. І Василь, прокинувшись, видно дуже встидався своєї вчорашньої слабости, а коли син перший поглянув на нього, скільки міг спокійним поглядом, йому видалося, що це гнів і погроза, і бідолашний батько почав

тремтіти всім тілом, мов мала дитина перед прутом, і ледве чутно пролепетав:

— Іваночку, то останній... не буду більше, бігме ні...

Але ледве Йван встиг якнебудь оговтатись та дещо в хаті поприбирати, аж тут прибігає до хати паламар, чоловік низенький, сухий, з посивілим волоссям над вилицями, але на свій вік дуже живий і рухливий.

— Слава Ісусу!

— Слава на віки,—відказав Іван.

— Іване, Іване,— задріботав старий,— от добре, сину, що в хаті тебе застав, а то біжу та й гадаю собі: ану ж но він уже пішов куди! А воно ні! Добре, синку, що тебе бачу: мене єгомость прислали, щоб як стій ішов до них, щось тобі мають казати.

— Мені?

— Ага, ага. Та от кума Василя просили. Куме Василю, зберіться, чогось вас єгомость просять. Учора, як дізналися, що Йван вернувся, та й кажуть: ну, добре, треба буде з ним поговорити. Ходіть, та швиденько.

Говорячи ті слова прудко, мов горох розсипаючи, паламар вертівся й скакав по хаті то до Йвана, то до Василя, розмахуючи лісковим костуром мов гасильником. Іван не мало зачудувався, чуючи несподіваний заклик. „Що він мені має сказати? Може знов яку таку раду, як торік?“ подумалося йому. А Василь сидів, не говорячи й слова, та покивував головою, мов сонний, але його помарніле, нужденне й зостаріле лице не виявляло

ні цікавости, ні зачудування, ні взагалі якогось почування.

— Ну, що тату,— сказав Іван по відході паламаря,— треба б нам таки піти до ксьондза; хто знає, що йому там такого треба.

— Ая [1]) синку, ая,— сказав Василь, рушаючи з місця.

Якось натяг Іван на нього кожух, загорнув на себе гуню й вдвох пішли по болоті після вчорашнього дощу.

Бориславський пан-отець був чоловік середнього віку, середнього росту і взагалі середня звичайна людина, яких багато зустріти можна. Лице його не виявляло ні одної різкої типічної риси, вдача ні одної виразної, смілої признаки, ні одної сильної пристрасти. Такі люди у нас лучаються дуже часто в так званій освіченій верстві нашого народу. Їх холодна, спокійна кров ніколи, або рідко коли бунтується проти їх розуму, тож і розум їх, не маючи сильного противника, звичайно не сягає поза межі щоденного, спокійного життя, а сягнувши поза них, чує себе зовсім не дома. Таким людям легко стати чесними й порядними людьми в звичайнім, буденнім значенню, а будь вони якими там небудь начальниками, пастирями, проводирями, їх підвладні бувають з них задоволені, та й по всьому. І бориславський пан-отець був чесний чоловік, щиро бажав добра своїм громадянам, але за хатніми справами, за одностайним рухом щоденного життя ніколи

[1]) Ая—авжеж.

йому було й подумати, чи можна досягти того добра і як це зробити. Він обмежився на тім, що приписував ритуал, чому його вивчено в семінарії, себто на моралістичних проповідях, і поза абстрактну моральну науку він не виступав. Гріхом було б сказати, щоб колинебудь його слова були спеціяльно націлені на певну особу, щоб його вчинки виявляли коли бажання несправедливого зиску, злість, або щось інше таке. Як коли лучалося, що він вимагав у якого багатшого вищу, як звичайно, ціну за яку там „божу потребу", то виходило це більше з засади: „маєш багато—багато й давай", а не з якої там зажерливости та здирства.

Але від якогось часу пан-отець побачив, що парафіяни бідніють, що спекулянтів напливає в село, дедалі, то більше, і що через те навіть його здобутки значно поменшилися. Ось він почав більше вважати на громаду, кликав не раз цього або того до себе вільним часом, чого давніше ніколи не бувало, й навчав, розуміється, не з практичного, а все більше з морального, церковного погляду. Така наука ждала нині Василя та Івана.

Тремтячий, зляканий став Василь перед пан-отцем, мов сільське хлоп'я, що перший раз прийшовши до школи, побачить вусатого професора [1]) з тростиновою паличкою в руці. Його хиткі й непевні думки до решти переплуталися, капелюх випав із рук і впав на підлогу, а він довго поглядав на нього, схилився,

[1]) Професор—учитель.

почав хапати рукою, буцім хотів підняти, але саме тоді заговорив пан-отець, і Василь мимоволі обернув на нього очі й довго стояв схилений та хапав рукою по підлозі, не можучи вхопити випущеного капелюха.

Пан-отець з першого разу заговорив до Йвана.

Не знати чому, але спершу він удав, що не помітив Василя: може хотів ще більше спокорити й привстидати „непоправного грішника", даючи перед молодому перед старим, синові перед батьком.

— Ну, що там, Іване? Ти вже вислужив?—спитав він, оглянувши поважно парубка від ніг до голови.

Іванові самому було не менш прикро, як і батькові; він уклонився ще раз і відступив кроком назад, щоб пан-отець зважив на Василя.

— Та вислужив, прошу ласки єгомостевої. А от нині рано паламар приходив та казав, що єгомость мають щось з татом поговорити; а вони щось трохи на ноги не здужають, так і я вже з ними сюди прийшов.

— А, правда, й ви тут, Василю!—скрикнув пан-отець, ніби то аж тепер побачивши старого та чудуючись.— Аякже, аякже... давно ми вже бачилися, правда? Щось ви на нас дуже загнівалися! А, а! Ні до церкви не ласкаві загостити, ні де! Ну, видко, прогнівили ми вас!... А може й те правда, що кажуть: у церкві нічого не дають, а у Шміла то можна бодай за гарнець жита порцію горілки дістати! Га, і то може бути!...

Василь стояв і тепер, як перше, витріщив мутні очі на пан-отця й дарма силувався надибати на підлозі свій капелюх. Тупий і безтямний вираз його лиця свідчив, що він не порозумів зовсім, чого хоче від нього пан-отець.

— Ну, що Василю, розказуйте, як вам жилося, поводилося за ті часи?—говорив далі пан-отець глумливим тоном, але побачивши, що Василь і не збирається відповідати, відвернувся швидко від нього й знов заговорив до Йвана:

— Ага, ага, я й забув спитати тебе, як там у вас, що? Господарство в порядку, чи ні? Бо то знаєш, мені вже й війт говорив, і другі люди, що як тебе не було, то щось там Шміло дуже газдував: усе, що міг захопити, носив із обійстя.

Іван на такий несподіваний зворот розмови не знав, що й казати. Пан-отець торкнувся найтяжчого питання, й Іван довго вагувався, чи говорити пан-отцеві по правді, чи ні? Далі погадав собі: що ж робити, ховатися тут ні з чим, коли біда за плечима, й ще до того тато в такім стані, що ні їх самих у хаті лишати, ні до ніякої роботи ставити. Їм тепер найліпший був би супокій та догляд добрий, а я відки на те стягнуся... От може б єгомость...

Дивна гадка блиснула Йванові в голові. Він попросив пан-отця, щоб дозволив татові сісти, а сам пішов із ним до другої світлиці. Тут розповів пан-отцеві про свою гризоту, про спустошене газдівство та батьків нещасливий недуг, що пожер

усі його сили. Оповівши, Йван просив у пан-отця поради.

— Гм гм.. —сказав пан-отець, хитаючи кільк разів головою,—а бачиш, небоже, а бачиш, до чого воно доводить! Стережися порції, небоже, як огню пекельного! А поради? Яку ж я тобі дам раду? Що ж я тут можу зробити? Скажи сам, що я можу зробити?

— От, знаєте, єгомость, що? Ві зьмить ви тепер тата до себе... Най побудуть трохи у вас: тут під вашим оком вони будуть все, так... знаєте... ніби на приспяжі, вже сооі так не дозволять... того.. Ну, а там за ложку тої страви та за нічліг, то вже ми вам того дурно не схочемо. Та коли б тільки вони бодай трохи поправилися, то я за той час бодай сяк-так господарство на ноги поставлю та й може то Господь милосердий дасть що якось зможу чогось дохрапатися!

Пан-отець, почувши таку дивну бесіду тепер і собі ж роззявив рота й витріщив очі, як те робить і наш брат, простий чоловік. У його була вражлива натура, а такі слова зачудували його. Далі-далі почав гадати та міркувати, що воно таке, і чи воно що пособить і хто знає, як воно може статися, і що з такого чоловіка ні вигоди в хаті, ні нічого. Але Іван і сам певен був, що це найліпший спосіб і найпевніші руки, на які можна батька звірити, й почав просити й благати так, що пан-отець нарешті таки пристав.

Іван радий, що так сталося, пішов сказати батькові, на чім стало.

— Ну, що ж, татуню, — кінчив він, — як же ви?... Єгомость хотять, щоб ви тут лишилися й прожили до весни під їх доглядом. Пристаєте на це?

Василь ледве-ледве зміркував, про що ходить.

— Єгомость хотять?—спитав по хвилі.

— Та вжеж —відповів Іван.—Ну, що ж, лишитеся?

— Ні,—сказав Василь і сильно похитав головою.

— Та чому ні?

— А ти що будеш робити?—спитав Василь.

— Я? О, за мене не бійтеся. Мені навіть ліпше буде, як ви будете тут.

Василь на диво та на чудо, нежданонегадано відразу порозумів ті слова. Глибокий пекучий біль вхопив його за серце; то щеміли останні іскри, що дотлівали вже, почування щиро-батьківського. Він не сказав ані слова, але так сумно, так жалібно скривив уста, мов дитина, яку безвинно вдарили; його змарніле, пожовкле лице буцім говорило: от до чого я дожився,—власна дитина від мене відрікається. Іван спостеріг це й швидко додав:

— Ні, татуню, не думайте, щоб я те казав так, що ви ніби мені не любі або що! Борони, Господи! Отто б з мене була дитина добра! Я це лиш проти того кажу, що от тепер треба мені буде день-у-день то на роботу, то сюди, то туди, а ви що? І слабі, й недужі, що ж би ви самі робили в хаті? Та я от тому й єгомостя просив...

Т'адже знаєте, тут вас швидше хтось і догляне і все...

— То це ти єгомостя просив?

— Та я... або що?

— Нічого, нічого... Га, то вже коли так...

— То що, коли так?

— То вже хіба я лишуся!

— Лишіться, татунцю, лишіться. Лиш до весни... Я за той час припоряджу дещо, ви поздоровієте, та й будемо знову жити разом, ладно, любо, як Бог приказав...

Багато ще такого говорив Іван, але все дарма. Василь не слухав його: зранене серце не так швидко гоїться у старих та ще хорих людей. І всяка рана, хоч би й найслабша, у них болить у десятеро дужче, ніж у кріпшого та здоровішого. І розставання їх було сумне та невеселе. А пан-отець за той час прохожувався вздовж і впоперек по сусідній світлиці, роздумуючи, що тут починати з Василем і яким способом швидко й певно поправити непоправного грішника. Бо треба ще й те запримітити, що пан-отець недужний ідіотизм Василя прийняв за впертість і закам'янілість, властиву всім тяжким і непоправним грішникам, і тому то рішився тепер пробувати всяких способів, щоб ту впертість подужати й зм'ягчити закам'яніле в гріхі Василеве серце.

XVII.

Коли відійшов Іван, Василь перший раз почав оглядатися кругом себе, а побачивши, що він сам посеред чужої хати, почув якусь непевну тривогу, якийсь страх,

мов перед наближенням великої небезпечности. Білі, чисті стіни вражали його непризвичаєні очі; крізь вікна виднівся невеличкий сад з пожовклим листям та зарослими доріжками, а далі за коротенькою, пустою вже стернею, шумів темнозелений сосновий бір карпатський, званий у Підгорян Ділом. Той вид здався Василеві таким пишним та хорошим, таким новим та свіжим після душної Шмілової корчми, що як стій забажав освіжитися в тім різкім осіннім повітрі. Увійшов пан-отець.

— Ну, що, Василю, ти тепер у мене лишишся.

— Та так, єгомосць,—сказав Василь, хитаючи головою.

— Але знаєш, у мене годі буде даром хліб їсти, що зможеш, те треба робити.

— Треба, єгомосць.

— А Шміла, небоже, треба зовсім забути: я буду госпро того пильнувати.

Василь, не знати від чого, звісив голову й не сказав ні слова.

— Ну, — сказав пан-отець далі, — нині візьмеш собі рискаль і граблі, будеш у саду доріжки прочищати. Знаєш?

— Знаю, єгомосць.

— А тепер іди до кухні, най дадуть тобі чогось попоїсти.

Василь аж тепер підняв капелюха з підлоги й пішов непевними, хитkими кроками до кухні.

Сунуться небом сірі хмари з-за Діла на доли та кроплять дрібним холодним дощиком. Потягає вогкий вітер по саду та стрясає сухе листя з галуззя. Сіро,

сумно, мляво на світі. Якась вагота нависла над землею й давить, бачиться, все живе, спирає дух у грудях, спиняє рух, проганяє думки веселі. Затяжила вона, видко, й на Василеві. Хитається він, бідолаха, по крутих стежечках саду й хоч загорнений добре, тремтить від холоду. Свіже повітря зовсім його не відсвіжує,—навпаки проймає, дедалі, все дужчим холодом, налягає на груди, мов камінь. Пишний вид зовсім його не веселить—навпаки, навіває на нього, як він придивився, нудьгу якусь та тугу, будить у серці якесь люте, давно приспане горе. Дарма силується бідолаха розрушитись, розігрітися при роботі, дарма хапає тремтячими руками то за рискаль, то за граблі — сили його покинули, все тіло якось дерев'яне. „Ех, розігрітися б.., так трошки!"—подумав собі Василь, але зараз-же й злякався і облишив цю гадку, пригадавши собі слова пан-отця: „Буду гостро пильнувати, щоб"... Але поки це гадає, вже з рук його випали граблі, випав рискаль, все якось щезає йому з-перед очей. „Як холодно! Треба розігрітися, конче треба... тоді до роботи, тоді сили прибуде!"

Такі гадки снувалися по голові Василеві, а тим часом незнана якась, темна, сильна рука гнала його далі й далі на край саду до перелазу, за котрим загиналася втоптана стежка до села. „Ні, я не піду, треба перемагатися, треба якось устояти... А що економість скажуть?"—промайнуло в Василевій голові, але він за той час уже переліз через перелаз і спішив щосили стежкою поперек поля до Борислава.

Пан-отець був зайнятий в стодолі, тому то аж по обіді спостеріг, що Василя нема в саду. Почав зараз допитуватися слуг, де він, але ніхто не бачив, як він пропав. Старий слуга Климко говорив навіть, що „хто знає, чи не полізла біда де в калабаню та не пропала, а то, каже, так йому щось з очей пахло, що недовго йому на світі жити". Але пан-отець махнув нетерпеливо рукою на таке пендичення та й сказав: „Е, говори своєї! Піячиська негідний! Десь до корчми потирився! Я вже добре знаю, що йому з очей пахне, не бійся! Ану но піди хто в село, чи не найдете його де в якім шинку! Приведіть мені зараз його сюди!"

Сказавши це, пішов пан-отець до покою, а старий Климко покивав головою, нібито дуже йому не хотілося вірити в єгомосцеві слова. „А втім,—проказав він по хвилі,—що мені до того? Ну, Сеню, збирайся та бігай, коли єгомость казали... будем видіти!...

Сенькові, двадцятилітньому, кріпкому парубійці не треба було того два рази говорити. Живо загорнув на себе полотняний куртак, підперезав вузьким ременем, та й погнав у село, насунувши на чоло невеличку смушеву кучемку [1]). Він тішився дуже тим ходом, бо на селі у нього була люба дівчина, котру без того він би не побачив, хіба аж у неділю. А крім того кортіло його й порцію горілки випити, бо пан-отець дома ніколи й на очі не хотів її бачити. Не треба казати, що

[1]) Кучемка—шапка.

Сень, правда, швидко забіг насеред села, але тут не дуже коротко забавився у вдови Гнатихи, розмовляючи то з старою, то з своєю любкою Оленою, що саме тоді збиралася дергати льон у сінях.

Аж десь-колись Сень нагадався, за чим його пан-отець послав.

— Ага, Гнатихо, — сказав він, — отто з мене! Я й забув, по що прийшов! Чи не бачили ви де тут старого Півторака?

— Півторака? А на що його тобі?

— Та от єгомость послали мене, щоб його як стій завів на резиденцію [1]).

— Півторака на резиденцію? А то що таке? Ігій!... Ага, правда, ти питав, чи де його не бачила? Бачила, бачила! От перед полуднем надволікся долі селом та й пішов до Шміла. А я собі ще гадаю: от старий Півторак іде пропивати решту поля! Аж тут слухаю, крик якийсь зробився коло шинку. Вибігаю, дивлюся, а то Шмілиха борюкається серед вулиці з Василем. І так тобі кричить та пищить, а все бідного Півторачища в плечі кулаками дюгує, а він усе впирається, все позирає на шинок. Ігій, що таке?—гадаю собі.—Побігла я туди, інші люди понадбігали: що таке, що таке? Шмілиха нічого, лиш усе своєї, ще дужче пищить: „Піячище якийсь, я не хочу його й на очі видіти! Чого він лізе до моєї хати!“ Тут люди до неї: „Стій, жінко, не бий, говори, що сталось?“ А вона як не розпустить писок та до нас: „А вам що до того, мудь,

[1]) Резиденція—так називається двір попа в Галичині.

гаврило, хомут? А не підете ви собі до чорта матері?" Пек тобі, бідо,—гадаю собі,—най тя хороба спітче! От я питаю Василя: Та що то таке сталось? А він стоїть, мов стовп, ні в дві, ні в три, а далі плюнув, зітхнув, та й поволікся он туди до Мошка, до шинку...

— Куди, кажете, до Мошка?—спитав Сень.

— Ага, туди ж до рудого Мошка. Тамій, бачу, й дотепер сидить, бо не вбачила, щоб відти виходив.

Сень не дослухав до кінця її слів і щодуху побіг болотистим перевулком до Мошкового шинку.

А з Василем ось яка була притичина. Вийшовши з попівського саду, він ледве-ледве затюпав до Шміла, все воркотячи собі по дорозі, що „про Шміла, небоже, треба зовсім забути", і що єгомость дуже б гнівалися, якби він упився, і що Іван, то недобра дитина, не любить свого тата, хоче його вигнати з його питомої хати та пустити по жебрах. Але не вважаючи на всі ті гадки й слова, Василь йшов та йшов далі, не силкуючись навіть розпізнати, куди й чого він іде. І зовсім йому не дивно стало, коли опинився перед Шміловим шинком, а далі, й на хвильку не задумуючись, просто пішов до середини й мовчки став біля шинквасу та простягнув руку до Шмілихи, домагаючись тим способом звичайної порції горілки.

Шміла не було дома. Він ще на весні докопався нафти у Василевім закопі, а вліпку черпав уже з трьох других закопів, виритих на купленій частці грунту.

Певна річ, що тепер Шміло орудував уже немалим капіталом. Але йому не досить було того. Він довгий час працював над тим, щоб осягнути більше,—й тепер його мета справдилася. Він поїхав до Дрогобича, щоб поробити, що треба, в уряді. Шмілиха, звичайно, не знала, що це за діло,—але те знала добре, що Василеві нема вже чого догожати. От вона, побачивши простягнену руку Василеву, розлютилася дуже й почала звичаєм усіх шинкарок кричати, клясти та ганьбити Василя. Але той зовсім не зважав на її кляпьбу й стояв далі німий, нерухомий, з простягненою над шинквасом рукою, доки розлючена шинкарка не зірвалась та не пхнула його щосили в груди. Василь, що й так не був сильний на ногах, перехитнувся, стратив рівновагу й повалився горілиць назад. На нещастя стояв недалеко за ним стіл з порожніми пляшками та порціями,—і Василь упав на нього плечима. Стіл перехитнувся, пляшки та порції поперевертались й дзеленькотячи попадали на підлогу—пішли в шматочки, але Василеві не сталося нічого. Аж тепер шинкарка, оглушена бренькотом, впала в страшенну люпість, наробила вереску на пів села й вишпурила бідного Василя з шинку на вулицю.

Опинившись таким робом знов на вільнім повітрі, Василь стояв якийсь час без чуття, без думки серед людей, що почали сварку з Шмілихою, а далі пішов, бродячи в болоті, долі брудним перевулком. Із одної хати, бруднішої й обдертішої від других, закликав його хтось крізь вікно.

Він озирнувся, витріщив очі на хату й на віху над дверми, що у нас означає шинок, і не тямлячи, хто й чого його кличе, увійшов до середини. Це був шинок, що звався—„у рудого Мошка", один із найнужденніших і найвідразливіших шинків у світі. Прогнила підлога покрита була грубою верствою рідко розмішаного болота, — на брудних лавах, ба й попід столами, лежали обдерті люди в чорних, оброплених лахах [1]), з глинистими, страшними лицями, на котрих писали свої сліди і недуги, і втома від роботи, і лінивство, і нужда, і Бог знає які ще „гріхи головні". Лиш два такі чоловіки стояли серед корчми та хриплими, надірваними й незгідними голосами співали якусь сповиточну думку. Василь, опинившися раз у шинку, забув зовсім, що хтось його кликав і просто підійшов до шинквасу та просягнув руку так само, як у Шмілихи. Рудий Мошко знав добре Василя і його теперішнє життя, знав добре, що грошей за горілку у нього нема, але побачивши на нім ще досить добрий кожух, покмітив швидко, що за кварту горілки й те добре, і, наллявши велику порцію, підніс її Василеві.

— А, Півторак! А видиш, прийшов! А то, бачу, плентається, чорт знає куди, гадаю собі, закличу чоловіка!...

Василь широко витріщив очі на ріпника, що так до нього говорив, але не міг пізнати, хто це й чого від нього хоче. Випивши одну чарку, він простягнув руку

[1]) Лах—порвана одежа.

з порцією над шинквас і шинкар швидко налляв йому другу, за нею пішла третя, четверта, і поволі-поволі Василь почув, як у грудях ворушиться якесь тепло— він сів на лавку під стіною, п'ючи чарку за чаркою, та поводив блудящими очима кругом . . . . . .

. . . . . .

Не дуже квапився Сень виходити від Гнатихи. Але коли почув, що було з Василем, то живо побіг до Мошка, бо пригадав собі, що вже й на попівство вертати пора. Але тут застав він, що Василь вже без пам'яти й без кожуха лежав на лавці. „Ну, хвацький козак,— погадав собі,—як скоро собі вмів догодити! І що тут тепер з ним почати, як з бідою дочалапати до попівства? А втім ігій, будемо бачити!"... Так заохотивши себе самого, випив порядну чарку для ліпшої відваги та й прийнявся будити Василя.

— Гей, Півтораче, вставай! Ану рушся та живо: підемо, небоже, на грай-гору!

Довго телепав Сень старим, заким той трошки роздрухався. Але Сень небагато й питав, що й як, ухопив Василя сильно попід руку та й помчав селом, чалапкаючи мало що не по коліна в густім болоті, втомився трохи не до смерти, заким зайшов на попівство.

Пан-отець аж за голову взявся, побачивши Василя в такім стані. Він зразу розлютився, почав кричати та сваритися, але швидко побачив, що крик та сварка нікуди тут не годяться, бо Василь нічогісінько не розуміє, що до нього говориться.

— Пожди,—крикнув пан-отець,—мушу я тебе не так узяти! Положи його тут на лавку, Сеню, а сам іди випорожни коморку на поді [1])! Зачекай, там буде йому добре, дам йому їсти, все, най собі пірохи посидить: а то як ще так зо два, зо три рази заллється, то й по нім буде!

Василь сидів на лавці в сінях, опертий плечима об стіну. Його в'язи стратили силу й не могли вдержати голову на собі, котра через те раз-у-раз спадала на груди, то хиталася на всі боки. Мутні, глибоко запалі очі глипали час від часу несамовито перед себе, а посинілі й потріскані вуста здригались від гарячки. Тим часом пан-отець ходив широкими кроками по сінях, а поли його довгої реверенди [2]) розвівалися за ним у повітрі. Час від часу він поглядав на Василя, і лице його виявляло то жаль за страченою „вівцею", то гнів, то Бог знає, які ще праведні чуття.

Ось і Сень надійшов,— цюпка [3]) для Василя готова. Пан-отець звелів парубкові підвести Василя з лавки на ноги і попід руки завести на під та до назначеної кімнатки. Немало намучився Сень, волочучи нагору сходами безпам'ятного діда, котрий щохвилі шпотався й тратив рівновагу, не можучи підняти ноги до належної висоти, щоб стати на вищий ступінь східців. Але вкінці Василя

---

[1]) Під—горище.
[2]) Реверенда—ряса.
[3]) Цюпка—комірчина, конура.

таки поміщено на старім тапчані, застеленім нашвидку чистою веретою, подушкою й коцом для вкривання. Сень роздяг його, роззув і поклав спати, панотець сам приніс йому збан води, хліба й іще дечого їсти і виходячи замкнув за собою двері на ключ. А Василь Півторак не чув нічого, що з ним робили, і в тій хвилі коли за ним замикали двері, спав твердим, неспокійним сном недужого, котрого слабий організм допалює страшна гарячка.

XVIII.

Ніч. Груба пітьма залягла Василеве притуловище. Крізь шпарки в стіні протягає гострим холодом. Крізь підлогу чутно, як хроплять в кухні слуги та час від часу скрикують крізь сон. Василь лежить, мов бездушна колода, на своїй постелі, лежить і не ворухнеться, лиш сопе тяжко, лиш дихає нерівно, а з глибини грудей чути глухий хрип дихавиці, мов дренькіт розбитого горшка.

Нараз Василь закрутився. Коц ізсунувся був з тапчана й впав на землю; його обхопив холод, мов залізні кліщі, він прокинувся. Рукою машинально сягнув по собі, бо уві сні бачилося йому, що оце вростає в сиру землю, а земля давить його й душить, а він дарма силується видобутися з живого гробу. Холодний піт стояв на Василевім чолі, важко дихали груди, храплячи сильніше, як уперед, а зуби на гвалт дзвонили, не знати, чи від переляку, чи від холоду.

Він широко витріщив очі, махав руками круг себе, щоб переконатися, де він; щосили напружав свою слабу пам'ять, щоб нагадати собі, що з ним сталося. Але дарма! Руками не намацав нічого, крім дощаної стіни, очі не могли нічогісінько доглянути крізь глибоку пітьму, а в голові у нього шуміло, мов у старім вітряку, пищало та скреготало, мов би хто ножем по склі черкав; у горлі в нього пересохло, спрага пекла й давила його мов гарячий камінь,—ба, він чув виразно, як кров підступала йому до очей, й давила на них із середини, неначе хотіла їх висадити з голови. Крім того, зворушившись, Василь зразу ж почув голод: він учора крім горілки все пополудне нічого в роті не мав, а рано в єгомостевій кухні якось соромився багато їсти. Тисячі гадок, поплутаних, неясних шибали по його голові. „Де я? Що зо мною сталося?—таке питання мучило його дужче всього.—Чи невже ж я справді западаюся в землю?"

Він пробував устати з тапчана, але не зміг. Ця неміч покріпила в нім страшне переконання, що він падає в бездонну прірву, на тамтой світ. Гарячка і спрага гнали йому все більше крови до голови; в голові у його все почало мішатися, витріщені очі добачали крізь пітьму височенні, чорні, камінні стіни, що ніби все мчаться мимо нього догори: значить, він падає в пекло! Господи! Рятуй грішну душу! Він хотів крикнути, але його немов щось за горло вхопило, немов голосом удавився. Він почав термоситися

в розпуці, кидатись, немов у конвульсіях, а далі безсилий, безпритомний упав горілиць на свій тапчан.

Але пересилення тривало лиш хвилю: холод і спрага протверезили його швидко, прикликали назад до життя, до нової муки. Голосно дзвонячи зубами, він почав знов силуватися встати. Його наболіле, гарячкою розпалене тіло чуло далеко вразливіше всякий дотик, усякий біль, як передніше; густа пітьма, що мов замурувала його очі, будила хоробливу фантазію. І ось йому бачиться, що він уже впав на самий спід пекла, що тут прискакують до нього зараз страшні, гидкі маровища, шарпають його, рвуть і торочать з нього тельбухи, валять залізними довбнями в голову, видовбують розпеченими долотами очі. Йому бачилося, що його руки і ноги колесують зубчастими колесами, що його поять розтопленою смолою. Йому тепер в страшних образах привиджувалися всі ті кари, що про них не раз чув із казальниць, що призначено їх піякам. Довгий час лежав безвладно й стогнав, мов той, що конає, терплячи страшенні болі, коли не зовсім фізичні, то принаймні в своїй гарячковій уяві. Жар в горлі ставав, дедалі, все дужчий, шум в голові заглушував усі гадки, переливався у всякі найвідразливіші, найстрашніші голоси, які колибудь чув на своїм віку.

Тут був і скрип корби, котрою витягав останній раз свого сина з ями, і глухий стук тіла, що падало і тяжко бовтнулося в глибокій безодні, і страшенний

вереск матері, і все, все, що мов тараном розвалило його щастя, мов громом роздрухотало його життя, що повалило його з становища чесного, заможнього газди так глибоко в прірву нужди, хороби та розпуки.

І бачиться нещасному Василеві, що всі ті давні хвилі, всі ті люди, дорогі його серцю, встають, піднімаються з кутків: лиця в них не сині, а чорні мов вугіль, очі позапливали кров'ю, нужда й розпука позасідали на їх чолах. Попереду йдуть його сини, всі три, за ними їх мати, далі багато знайомих, однолітків, колись як і він сам, заможніх газдів бориславських, яким він порадив копати ями і які слідом за ним посходили на жебраків або загинули, як його діти... Із усіх кутків вони шиснуться до нього, стогнуть, плачуть, пищать, регочуть, і все тісніше його обступають, наступають йому на ноги, на груди, давлять, шлумлять; їх дотик, холодний мов крига, проймає його до кости, вагомить на нім, мов навалені гори. Дух йому запирає, смертельний піт заливає очі, й нараз із глибини наболілої душі виривається страшний крик: „Змилуйтесь надо мною! Що я вам винен? Хіба я хотів лиха для вас? Хіба я щасливіший від вас?".

І добувши останніх сил, він затермосив собою по тапчані і з глухим стукотом звалився на підлогу без сили, без віддиху, без руху...

На другий день рано Сень, увійшовши до цюпки, побачив Василя на землі, обвитого в коц і скуленого вдвоє. Зразу

він немало налякався, думаючи, що вже сконав. Але почувши, що дихає, підняв його і положив на тапчан, поправивши подушку під головою. Аж сумно стало Сеньові, коли побачив сині, потріскані губи Василеві, його глибоко запалі очі й сине помураві лице. „О, недовго йому на світі заважати",—мовив собі на думці парубок, обтулюючи Василя кожухом. Василь розплющив очі і прохрипів ледве чутно:

— Водиці, водиці!

Сень подав йому води, і Василь довго-довго не віднімав спечених уст від посудини.

— Може з'їсте чого теплого?—спитав Сень.

Василь хитнув головою. Голод мучив його страшенно. За хвилю наймичка внесла миску доброго, заправленого борщу і Василь ласо пролигав ложку за ложкою.

— Чи не слабі ви часом, Василю?—спитав Сень.

Василь не зразу порозумів, про що його питають, а в тій хвилі покликано Сеня до якоїсь роботи, то й ніколи було парубкові дожидатися відповіді. Він оглянувся, чи Василеві не треба чого, й побачивши, що є і вода, і хліб, і тепла печена бульба, і сіль—він швидко вийшов, і замкнув двері за собою.

Василь лежав іще довго на тапчані, не думаючи нічого, вдивлювався в один чорний сучок на стіні за дверима. Перебута ніч з усіма своїми страховинами та муками шуміла йому ще в голові неясним спомином. Він був такий ослаблений, чув такий докучливий біль по цілім тілі, що

боявся навіть ворухнутися, щоб не чути лупання в кістках.

Цілий день пролежав він таким способом; вставав лиш два-три рази, щоб взяти собі кусник хліба або дві-три бульбиці або води напитися. Води пив він того дня дуже багато, бо в середині чув після вчорашнього страшенну печію і хотів її залити водою.

Десь коло полудня навідався до нього пан-отець; він застав Василя на тапчані.

— Ну, ну, лежи, не вставай,—промовив до нього пан-отець, бачучи, що Василь силувався встати.—А що, як тобі сталося по вчорашній охоті?

Василь не відповідав нічого. Йому стало чогось тяжко й нелюбо, сам не знав чого.

— Ну, а куди ж то Господь водив учора? —спитав пан-отець глумливо.—Десь, бачу, хапатня була не абияка!...

— Та прошу єгомостя..—зачав щось Василь, але не докінчив, покмітивши, що єгомостеве лице супиться.

— Василю,—сказав пан-отець гостро і твердо,—я гадав, що ти ще чесний чоловік, що тобі можна й на слово повірити. Я гадав: от візьму його до себе, тут буде йому супокійніше, тут буде й догляд за ним, чень-чень [1]), гадаю собі, чоловік поправиться, перестане ганьбу робити цілій громаді. А тут бачу, де-де-де! Не туди воно йде. Мій Василь ледве з хати, та й гайда до Шміла! Е, як воно так, то погано буде

[1]) Чень-чень—а може.

з нами. Я того не хочу! Якби таке знав, то був би вас учора обох з сином за обидві двері випер! Фе, Василю, встид, ганьба! Я тепер тебе не можу й на двір випустити, я не хочу, щоби там із п'яницями волочився. Посидь тут, під замком. Тут буде тобі тихо, супокійно, сюди тобі й їсти носитимуть, усе... Та що ж з тобою робити? Інакше не можна! Ігій!...

І пан-отець, оглянувши, чи все до ладу у Василевій комірці, вийшов й двері за собою замкнув. Василь лишився сам із своїми поплутаними думками, з болем по цілому тілі, з гарячкою в крові, з дихавицею в грудях. До вечора ще було якось-так. Він не зовсім ясно зміркував, що все ще має значити, його арешт не сприкрився йому ще надто. Лиш гарячка палить, пити хочеться. От він п'є холодну воду; як п'є, то здається, що дійсно холодить, що йому легше стає, але мине хвилька-друга, палить, як уперед. Але все ж таки Василь був спокійний того дня, навіть передрімав трохи над вечір. На вечерю посьорбав рідкого чиру [1]) з молоком і на хвилю стало йому ніби легше. Настала ніч, довга, безсонна, страшна ніч. Що Василь очі прижмурить, його цюпка залюднюється, заповнюється гидкими марами та страховищами. Тут шинкарі з рудими бородами, в образі величезних п'явок повзають, ссуть кров із нього, а напускають жару... І чує Василь виразно той жар нестерпний в собі, страх здавлює йому горло, обезсилює його цілком,

[1]) Чир—рідка лемішка з вівсяної муки.

кров жбухає до очей, кашель зачинає роздирати груди. На другий день рано Василь був зовсім знеможений.

— Чи не слабі ви, Василю?—запитав його Сень.

— Е,—відказав Василь, глипнувши на нього але те „е" могло значити, що хто хотів. Сень пішов і цілий день ніхто не навідувався до Василя. Пополудні йому значно полегшало. Воду перестав пити, чув до неї навіть якусь відразу, хоч пекти в середині не перестало. Йому ввірилося лежати і хоч був слабий, проте встав і почав хитkими кроками ходити по своїй комірці. Його очі блукали по стінах, шукаючи чогось, а чого—й сам не знав. Вночі мари не показувалися, але гарячка змагалася. На другий день він ходив по хаті. Надмірне ослаблення справляло йому дивне, прикре почування, ніби ціле його тіло деревіє, усихає, як от усихає гриб в гарячій печі. Йому бачилося, що шкура прилипає у нього до кости, що кров не напливає до рук і ніг і не віджиляє їх і що вся вона жбухає, мов окріп гаряча, до голови.

Цілих два тижні страшні дні й страшні ночі переживав бідолаха Василь в тій комірці. Нудьга, самота, гарячка, страховища, які напослідок показувалися йому вже й серед білого дня в живі очі—все те мучило його, палило, пожирало, підривало останки життя в старім організмі. Він почав кричати по ночах, кидатися й товктися по комірці; його очі палали диким, непевним огнем, а повіки аж почорніли, немов жар, що бив із очей, перепалив

їх на вугіль. Пан-отець часто навідувався до нього, давав якихось ліків, казав навіть Сеньові спати з ним. Але ліки не помагали, а Сень, намахавшись через день ціпом, спав уночі, як забитий.

Вкінці Василь перестав кидатися, перестав кричати, останки сили щезли, останні іскри життя зачали видимо погасати... Він лежав на своїм тапчані, жовтий, худий на лиці, від голови аж палахтіла гарячка, груди високо здіймалися вгору, дихавиця душила його все більше, в горлі почало хрипіти, а крім глибокого страшного стогнання ніякий голос не добувався з його вуст.

Пан-отець побачив, що зовсім круто прийшлося з Василем і послали Сеня, щоб відшукав Івана:—„Най піде батькові по лікаря до Дрогобича. Послав би я й тебе,—сказав пан-отець до наймита,—але треба роботу кінчати. Завтра неділя"

Сень пішов тим разом просто до Півтораковой хати, але підходячи до хати він аж ахнув з дива та чуда. По Півтораковій хаті вже й сліду не лишилося.

XIX.

Іван, лишивши батька у пан-отця, з легшим серцем поспішав додому, міркуючи дорогою, як тут починати нове газдівство й чим продержатися через зиму. „Поперед усього,—міркував він,—конче тепер треба купити зерна, щоб було й собі на хліб через зиму, а найбільше на насіння на весну. На весні

купувати — не докупишся: дорожнеча. Ну, і одежину треба деяку справити для тата, чоботи, тощо". От він зараз другого дня зібрався до Дрогобича, закупив кілька корців жита, свиту й чоботи татові, положив усе те сусідові на віз, а сам пішотою рушив додому.

Недобрі почуття метушилися в Івановій душі, коли пробирався манівцями по м'якім болоті до Борислава. Ще йдучи до міста, він здибав Шміла з якимись панами, що їхали возом до Борислава, і неясна гадка про нещастя, біду та загибіль прошибла йому душу Тепер він спішився, злитий потом, задиханий, заталапаний, біг до хати, немов боявся, щоб у ній не вибух огонь, або щоб злодії не покрали з неї Бог знає яких скарбів.

Лихі прочуття Іванові справдилися. Підходячи до обійстя, він заздрів Шміла й панів на оборі. Вони через день обійшли вже все його поле, тепер оглядали будинки та город. В рукак у них були папери й вони все писали щось по них, шваркотячи з Шмілом по-німецьки.

— Що то значиться?—подумав собі Іван і боязько виступив із-за хати на обору.

— Слава Ісусу!— сказав він, низько кланяючись панам.

Пани обернулися й почали міряти його очима від ніг до голови. Шміло шваркнув щось до них і показав на зачудованого парубка.

— Ти Іван Півторак?—спитав його один пан ламаною українською мовою.

— А я, прошу пана.

— А де твій батько?

— Та прошу пана, у єгомостя, слабі.

— А ти знаєш оттого пана?—тут розмовник показав на Шміла.

— Та знаю, то Шміло,—відказав Іван, мнучи шапку в руці.

— А ти знаєш, чого він від твого батька домагається?

— Ні, прошу пана. Або що таке?

— Він каже, що твого батька цілий рік годував, поїв, зодягав, доглядав у себе. Правда тому?

— Я не знаю, прошу пана, я за той час був на службі. Але от люди мені повідали, що правда.

— Ну, пан Шміло показує тут письма, контракти, що твій батько йому попродав, скільки в нього грошей забрав, скільки наїв, напив, усе... На те все свідки є. Ми їх розпитували, кажуть, що все правда. А тепер, небоже, пану Шмілові належиться від вас 300 ринських, знаєш?

— 300 ринських!—скрикнув Іван в страшній тривозі.—Господи ласкавий, а де ж тут нам узяти тих 300 ринських? Т'адже то... страх погадати!

— А, бачиш!—сказав пан,—пан Шміло не може чекати, уряд присудив спродати вашу хату й поле і сплатити довг. То годі, так мусить бути!

Іван остовпів, почувши це. Він як склав руки на грудях, то так таки й стояв довго німий, нужденний, забризканий болотом—образ безнадійної розпуки.

— Зглянься, панове,—проговорив він вкінці, на силу видобуваючи голос крізь гарячі сльози, що давили його в горлі.—

Що ж я тепер почну без хати, без захисту?

— Га, працюй, роби... що нам до того? —відказали пани.

— Алеж у мене батько старий, зболілий, незарібний... що ж я з ним почну?

— Най-би не пив був, паскудник!—проворкотів Шміло.

— А що нам до того? Довг мусить бути сплачений,—відповіли пани й пішли з Шмілом до війта, щоб докінчити таксації й записати маєток на шинкаря.

Іван лишився дома, розбитий, знищений, без гадки й надії. Всі слова панів були для його серця гострі ножі, що різали й пороли його без милости. Але як смертельно скалічений чоловік звичайно не чує найтяжчої, найстрашнішої рани, а дітливіше чує меншу, так і Йвана найдужче боліли глузливі Шмілові слова: „Най би був не пив, паскудник!" Ті слова не сходили йому з тямки, крутилися в його думках, мов сичання змії, ворушили і бентежили всі найскритніші закутки, проганяючи спокій, пожираючи надію й сіючи розпуку та гризоту. Довго, довго він стояв насеред обори, поводячи кругом себе блудящими очима, а далі пішов до хати, упав на лавку й гірко заплакав на свою долю нещасливу.

Другого дня війт, присяжний і Шміло, скоро світ, прийшли до Півторакової хати. Війт постояв хвилю, закрутив вуса й оповістив Іванові, постукуючи закованою черешнею об лаву, що пани оцінкували весь його грунт з будинками на 280 ринських, а на решту має Шміло

взяти у нього, що буде можна. Потім гідний-поважний начальник озирнувся по хаті, побачив на жердці вчора куплену свиту й збіжжя на запічку, моргнув на присяжного й той вхопив, як стій, свиту на руку, а другу руку на знак своєї власти положив на мішок. Забезпечившись таким способом, війт обернувся до Івана й розповів йому далі, що тепер вже немає тут чого робити і що те від Шміла буде залежати, чи дозволить йому ще хоч через зиму пересидіти в хаті. Шміло, певна річ, не дозволив. „Ще тут загніздиться,—сказав до війта,—а потім й вигнати його не можна буде, не потребую такого гостя". Бідному Іванові не лишилось нічого більше, як тільки зараз виноситися на завжди з рідної хати. Другого ж дня Шміло продав її якомусь другому спекулянтові, той швидко найняв робітників, стару Півтораківу оселю розвалили, дерево перевезли в друге місце й поставили з нього магазин; тільки розвалене румовище печі свідчило, що тут стояло людське житло, що тут відбувалася частина вічної, великої драми життя зо всіма щоденними виступами, з проблисками щастя й радощів, з хмарами смутку, горя й недолі...

Усю ту сумну історію розповіла Сеньові вдова Гнашиха, до котрої той побіг, побачивши руїну Півтораківщини. Він слухав і ухам своїм не вірив.

Вкінці запитав про Йвана. Але Гнашиха не бачила його вже зо два тижні й не чула навіть про нього нічого. „Чи то в чоловіка мало своєї біди, синочку?—

сказала вона.—Та й так от... добре то якийсь мовив: почуєш чужу біду, та й на себе своєї надійся! Ніколи, бач, і розпитувати було про Йвана. Але здається мені, що десь буде при котрійсь ямі. Йди, може де його й надибаєш. Нині однак субота, з роботи завчасу вертаються"

Сень пішов шукати Івана, та не легко ж було найти його серед сотень обмащених, замурзаних лиць, серед сотень ріпників, що товпилися по шинках, брудних, як самі вони, закурених димом, заглушених криком, галасом, гомоном, прокльонами та піснями. Аж до вечора ходив він по Бориславі, місячи грязюку та важко дишучи від утоми, питав, розпитував у других ріпників про Півторакового Йвана, але хоч деякі й знали, при котрій він ямі, та знали також, що він нині не робить, бо як відібрав плату, то десь певно п'є на забій, та ще Бог знає, в котрім шинку. Сень мусів вертати впорожнє на попівщину, і сонце саме що запало за сині Діли, коли дійшов додому.

А Йван справді розпився на забій. Як вигнали його з батьківщини, він довго не знав, що діяти. Йти і розповісти про все татові—була перша його гадка. „Але що ж, —подумав собі зараз же, — що я йому скажу? Пожитку з того не буде ніякого: що з воза впало, те пропало, а ще старий готов до серця те взяти та вмерти!" Так розміркувавши, він постановив собі йти на роботу, до першого-ліпшого закопу. „Або мені мара швидко голову скрутить, менше лиха зазнаю, а ні, ну, то може щось зароблю. Не довго прийшлося

й шукати роботи, він найнявся в Шерера до ями, по ринському в день, з тижневою виплатою й завдатком наперед. Але гризота невсипуща під'їдала за роботою Іванову душу, і першої суботи, дорвавшися грошей, він майже несвідомо опинився в шинку. Почалася п'ятика, страшна, смертельна. „Най пропаде лихо!" — кричав нещасний парубок раз-по-разу. Сміх, крики, похвалки, приплескування товаришів заглушували його, бурили йому кров, завертали голову. Смертельно п'яний, він звалився над ранком на землю, переспав цілий день у неділю, а в понеділок рано встав, порахував решту грошей (всього лишилося два ринські), зітхнув важко й, похиливши голову, пішов знов на роботу.

Але нині Іван якось не міг розсмакуватися в горілці. Молода, здорова природа мимоволі відвертала його від тої отрути. Він бажав заспокоєння й щастя, а не приголомшення чи хвильового забуття. Вже північ, а він усе сидить у кутку, в тяжкій задумі, не торкаючись келишка, що стояв перед ним.

— Гей, Іване! — гукнув йому над ухом товариш-ріпник, що увійшов саме до шинку, хоч, видко, вже деінде добре вже себе підсадив, — де ти в біса сховався? Тут за тобою люди питали-розпитували й ані руш тебе здибати!...

— Які люди? — спитав Іван.

— А попів парубок. Казав, щоб ти туди прийшов... бачу, тато твій жениться, чи що!..

— Як, як? — спитав Іван.

— Ех, тумане вісімнацятий! Йому говори, що лопатою в голову клади! Батько слабий, розумієш тепер?

І ріпник почав протискатися до шинквасу, та й швидко загубився серед натовпу.

Іван порозумів, що щось воно мусить погане бути, коли пан-отець аж слугу вислав його шукати. Йому хотілося зараз же йти на попівщину, розвідати, розпитати, що таке? „Але — погадав собі, — може воно ще не так дуже зле вже, а я піду серед ночі, розбуркаю весь дім зі сну, ще зачнуть гніватися. От волю завтра раненько збігати".

Довго ще сидів Іван у кутку за столом і думав та журився своєю бідою, а нікому було його розпитати щиро, розважити, потішити, хоч тут кругом нього гомоніло багато людських голосів. Та що з того? Гомоніли це голоси таких самих, як і він, бідолах, без дому, без роду, що тільки тим криком божевільним та голосом і хотіли в своїх серцях заглушити гризоту невсипущу та горе пекуче.

Другого дня Іван прокинувся пізніше, як хотів, і швидко пішов на попівщину. Проходячи повз церкву, побачив на цвинтарі громаду людей. Вони обступили когось у подертім куртаку, а він говорив їм щось, розмахуючи руками. Цікавість взяла Івана подивитися, хто це такий; він підійшов до цвинтарного паркану й аж остовпів з чуду та радощів. Серед громадки селян стояв і живо про щось розказував не хто інший, як його батько.

XX.

З Василем Півтораком дійсно чудо сталося! Пан-отець і всі домашні не можуть надивуватися, що це з ним зробилося. Ще вчора ввечері бачили його смертельно хорого, ще вночі крізь сон чули тяжкий кашель і стогнання, а тут одразу Василь рано встає зовсім здоровий і просить пан-отця, щоб пустив його до церкви. Що з ним сталося? Яким чином він так раптом вичуняв? Ні,—вся челядь рішила, що тут без чуда не обійшлося.

Чуда, правда правдою, не було тут ніякого: і пан-отець був би про те відразу дізнався, якби був пильніше приглянувся до Василевого лиця, а особливо— очей. В них тлів такий палючий, неприродній огонь, губи так часто здригали нервово, руки й коліна тремтіли, що не треба було дуже великого лікаря, щоб пізнати, що це зовсім не здоров' я підвело Василя з постелі, але страшне побільшення гарячки; що та жвавість — то останнє зусилля організму, мов останнє живе палахкання свічки, заким має зовсім загаснути. Але пан-отець не мав часу приглядатися до Василя, він швидко пішов на утреню, а потім сів трохи подумати про проповідь.

Василь тим часом просив Сеня, щоб вивів його до церкви, бо ще ніби не зовсім подужав і не зможе вдержатися на ногах. Він не менш од других твердо вірив в своє чудесне одужання. На цвинтарі обступили його селяни цікавою громадою й Василь почав їм широко розповідати

про свої давні гріхи, про свою слабість, про страховища, які йому привиджувались, та про муки, що терпів. „Але Матінка Божа змилосердилася наді мною. Через її молитви, панове господарі, підвів мене Господь. От слухайте. Нині над ранком лежу я—не сплю... Чую—відчиняються двері, та так тихесенько, що й не чути. Дивлюся—входить жінка, вся в білім, а від неї така ясність сяє, що аж у очі б'є. От вона приходить до мене, а я лежу та тремчу, та все молитви мовлю. Вона, братчики, притулила мені руку до грудей, і мені мов би хто жорновий камінь зняв, так відразу легко стало. „А що, ліпше тобі?"—питає мене. —„Та ліпше", кажу. „А бач, не треба грішити; Пан Біг за гріхи ще тяжче буде карати. Йди ж, небоже, й три неділі лежи „крижом" [1]) перед царськими дверми, потім висповідайся, то всі тобі гріхи будуть відпущені".

Василь довго ще говорив; людеи, дедалі, все більше купчилося коло нього, старі приятелі стискали його за руки, пізнаючи на нім явну ласку Божу. Вкінці забалакали сумовито дзвони на хвалу Божу, й весь народ посунув до церкви, хрестячись побожно та цілуючи чорний дерев'яний кілок, яким були прибиті Христові ноги на великім розп'яттю перед церковними дверми. Іван не міг протиснутися до батька, хоч дуже радий був з ним поговорити. Від якогось чоловіка він почув те, що розповідав Василь, і сам не знав,

[1]) „Крижом" лежати—хрестом лежати.

що про те й гадати. Він через силу хотів вірити в правдивість тих слів, але в глибині душі щось ворушилося й шепталo: „Ні, це не туди йде". Проте він постановив собі бодай по церкві поговорити з батьком й пішов до церкви, де вже почалася була хвала Божа. Перед самими царськими дверми, на помості лежав його батько в брудній сорочці, завалянім куртаці, нечесаний, нужденний; лежав лицем до землі, з розставленими на обидва боки руками—правдивий образ розбитого, знищеного чоловіка, що кориться перед своїм переможцем. Люди з усіх боків цікаво поглядали на нього, матері підносили з-заду свої маленькі діти, щоб їм показати „чужу" на „зюмці", а як котре плакало, то лякали, що й їм так скаже „боженька" лежати, як не будуть тихо. Баби шептали, зітхали побожно, зводили очі догори й хитали головами, лиш дяк співав своїм пискливим голосом усе однаково й підчас кожної довшої молитви пан-отця заживав з ріжка табаки.

Лежить Василь Півторак і не ворушиться. Холодний поміст, бачиться йому, дихає під ним, підноситься й опадає, як груди велета. Холодний поміст, бачиться йому, висисає з його тіла нестерпну палЬ, лагодить своїм холодом гарячку, шамує дихавичний кашель,—йому легше, дедалі—все легше. Молитви ніякі не йдуть йому на думку, та й чи до молитви йому тепер?... Йому перемигнуло перед душею ціле життя, та не те життя, яке розуміється в зібранню всіх пригод, нещасть

і заверюх, але життя чисто рослинне, вегетативне. Йому бачиться, що тіло тяжіло на нім, мов камінь, давило й в'язало його, мов залізні пута, довго, відколи затямить. Ба, йому бачиться, що воно ще й тепер тяжить на нім частиною своєї ваготи, путає його останнім вузликом ланцюга... Живо наперед, скидай з себе послідок ваги! Живо наперед! Перерви останній вузлик ланцюга! Воля, воля! Як легко без пут, як весело, ясно, любо на світі без каміня на грудях! Живо наперед! Живо наперед!...

А тим часом хвала Божа йде своїм звичайним ладом. Уже по євангелії пан-отець стає на казання. Його лице ясніє незвичайною радістю. Після звичайного, а тільки дуже сильно й, видимо, з щирого серця сьогодні виголошеного: „Сей день, єго же сотвори Господь, возрадуємся і возвеселимся в онь", пан-отець приступив просто до оповідання про блудного сина, широко й з притиском вияснив те, що більша радість на небі за-для одного наверненого грішника, як за-для десяти праведників. „І от, християни,—скінчив пан-отець, —перед вами лежить такий син марнотратний, такий грішник, котрий молитвами святих Божих тепер знов навернувся на путь істини. Нині в небі радість велика, нині пастир добрий найшов загублену вівцю, нині й наша громада відзискала назад свого чесного члена. Радуймося й тішмося, християни, бо нема більшої втіхи, як тоді, коли бачимо свого ближнього, що повертає з блудної дороги на дорогу вічного спасіння!"

А навернений грішник, блудний син, загублений баран, лежав тихо, недвижно на помості і не рушився ні разу під час тих слів. А коли по службі Божій люди хотіли його підійняти й вивести з церкви, з немалим переляком підняли з помосту бездушне, холодне вже й задеревіле тіло „наверненого грішника"...

1877 р.

ЯЦЬ ЗЕЛЕПУГА.

Яць Зелепуга був хлоп ледащо. Хто перед тридцятьма роками переходив через Борислав, міг бути певний, що або в корчмі, або десь близько корчми почує п'яний, охриплий голос, що виводив усе ту саму меланхолійну пісеньку:

Ой, не жалуй, моя мила,
Що я п'ю,
Тоді будеш жалувати,
Як я вмру.

Цікавий міг завсіди побачити й самого співака, що або сидів за корчемним столом, звісивши голову, й вибивав п'ястуками по столі в такт своєї співанки, або шкандибав, виписуючи по вулиці ногами „мисліпе" та перериваючи свій спів короткими монологами — отакими наприклад:

— Прокляті пархи зайди! Знаю я, знаю, чого вам хочеться! Але го, го! Не діждете! Яць Зелепуга то не м'який хліб, щоб із нього коники ліпити!

Зупиниться на хвилину, широко розставивши ноги й силкуючись удержати своє тіло в рівній вазі, й знов зашягне охриплим голосом: „Ой, не жалуй, моя мила!"... але тут же й урве.

— Еге, не жалуй! Тож то й є, що нема вже кому й жалувати. Пішла моя мила до Пана Бога на склад, а мені тепер усе одно. Небагато там того достатку лишилось, та на якого біса він мені здався! Для кого маю свою працю лишати? Свого роду не маю, жінчин рід... ге, ге, не діждати вам, багатчики, щоб ви мали моєю мизерією втішатися! Краще все крізь горло пропущу... й худобу, й господарство, й землю! Нехай іде, нехай ваше не буде! Ой, бо то ви нам залили сала за шкуру, багачі-клапачі!

Знов урве й затягне пісні, вимахуючи затисненими кулаками:

Один багач у другого
Та й питається:
За що тая голотонька
Напивається?
Ой, най тобі, багатчику,
В очах не стає,
Що голота гірко робить,
Та солодко п'є!

Ледащо хлоп був той Яць Зелепуга. Правда, доки жила жінка, держався він незгірше. Хоч мав усього тільки шість моргів плохої землі, то таки не ходив ні до кого хліба позичати. Двоє їх було: що зробили те й мали. Жили ощадно й супокійно, працювали на своїм грунті, то й сусіди їх шанували. Діточок мали кільком, але повмирали: остання дочка вмерла вже вісімнадцяти літ. Смерть тої дочки була першим ударом, що зробив пролом в щасливім досі житті Зелепуги. Жінка його була з багатого роду й мала в Бориславі ще трьох братів, багатих господарів. Принесла вона

своєму чоловікові в посагу других шість моргів землі, межа з межею з його власною батьківщиною. Але по смерти останньої дочки швагри-багачі почали всякими способами наставати на Зелепугу та його жінку, щоб віддали їм назад ту „родову" землю.

— На що вам!—говорили ласкаво,—ви вже обоє старі, дітей у вас не буде, доживете свого віку й на тих шести моргах, що вам лишаться, а в нас у кожного дітей багато.

Послухала Євка тих слів, підписала нещасну „цесію", відібрали брати її земельку батьківську—й зараз же продали її під нафтові закопи. Така зрада до глибини обурила обох Зелепугів.

— Як то панове-швагрове,—говорив їм Яць, зустрівши їх якось то в корчмі—чи що по-божому та по-людськи робити так, як ви з нами зробили? Чи на ще ми вам частину вашої батьківщини відступили, щоб на ній зайди ями копали, а ви щоб мали за що пити?

— Іди, старий дурню!—відказав один швагер.—Ви ж нам при людях відступили, а на що відступаєте, про те не було мови. А раз ви відступили, то поле наше. А раз воно наше, то нам вільно робити з ним, що нам подобається.

— Неправда!—відрізав Яць.—Ми тільки для того вам відступили, щоб вашим дітям було де поміститись. А продати не велика штука, це кожний потрапить.

— Видно, що не кожний,—сміючись відказав другий швагер,—коли ви не потрапили, тільки ми.

— Смійтеся собі, смійтеся, алеж це так плазом не пущу.

— А що зробиш?

— Вже я знаю, що зроблю, але тільки не знаю, чи вам те солодко буде!...

— От, іди старий, іди, не роби з себе дурня,—сказав третій швагер, плещучи його по плечі.—От ліпше сядь з нами й випий по півкварирці, а що з воза впало, те пропало.

— Сісти то я сяду,—гостро відповів Яць,—і випити... також вип'ю, але від правди не відступлю. Скличу людей, скличу свідків, нехай вони нас розсудять, чи то справедлива ваша робота.

— Ну, що ж, клич, нехай судять!—сказав один із швагрів,—тільки наперед тобі кажемо, що нам наплювати на той суд. Що нам зроблять? Чи може сами гроші зложать і землю назад одкуплять?

Сказавши правду, Яць Зелепуга про землю й не думав. Боліла його тільки „неправда" й хитрість швагрів, її хотів він вивести „перед людьми й перед свідками", але чи з тої роботи вийде яка користь—навіть думкою в той бік не сягав. То ж слова швагрові були для нього тим, чим удар п'ястуком межи очі. Захитався й окинув усіх трьох непевним поглядом.

— А, ось воно як: плюєте на людей, на громаду! Юди якісь!... А плював би на вас світ увесь! Батьківську землю продали... й сміються! А щоб вас та земелька свята по смерті з гробів повикидала!

Слово по слові, між Яцем і шваграми прийшло до бійки, в котрій швагри так

побідили старого Зелепугу, що справді таки прийшлося кликати й людей, і свідків, і баб-знахарок. Плачучи та проклинаючи, побігла Яциха до братніх хат, щоб бунтувати братових проти чоловіків. Ті стали по її боці, бачучи, що від часу тої нещасної історії з ґрунтом їх чоловіки так і не вилазять із корчми. Розпочалась правдива війна родинна, з звичайними пригодами і сварками, проклѣонами, криками на все село й бійками. Що жінкам в тій війні найбільше перепадало, про це й говорити нічого. Одна в приступі гніву обпарила своєму окропом босі ноги так, що два місяці не міг встати з постелі, й це найліпше зробила, бо врятувала решту грошей за продану землю від цілковитої розтрати. У другої вдача на двоє важилась: коли чоловік був тверезий, то перемагав і бив жінку, але коли був п'яний, то жінка перемагала чоловіка й на велику втіху людям, вела його за чуприну з корчми додому, приговорюючи разом моральні науки й для ліпшої пам'яті втовкаючи їх йому кулаком в плечі та в потилицю. Найгірше пішло в третього швагра: там чоловік із жінкою так перегризлися, що жінка втекла від чоловіка на службу, дітей забрала й між людей пороздавала, а чоловік до двох літ пропив і прогайнував усе господарство, худобу й землю, й найнявся копати ями в того самого зайди, якому продали частину Яцишиного ґрунту.

Страшно й важко було слухати того, що діялось між братом і сестрою в ту пору. Вийде, бувало, брат рано на роботу,

звичайно вже не тверезий, в брудній, заболоченій полотнянці, з лицем почорнілим як земля, згорблений і ніби прибитий, а сестра вигляне з своєї хати, вибіжить на подвір'я та як почне плакати, як почне проклинати, Господи Боже! І брата їй жаль, хоч так погано з нею обійшовся, і батьківщини жаль: сама не знає, на кого плакати, на кого кари Божої просити.

— А воліла б я, братчику мій, бачити, щоб тебе самого в цю землю закопували, ніж маєш ти її тут рити та копати для нехристів! Ну, копай, поганине, копай, може там докопаєшся кісточок небіжчиків тата та діда. Придивись до їх добре, бо, певно, обидва в гробі на другий бік поперевертались, чуючи, як ви їх пам'ять, їх землю криваву шануєте! А не забудь там сказати небіжчикам, в яких ти тепер у гонорах у пана зайди пробуваєш, як спиш під шинкарською лавою, їси разом із шинкарськими собаками, й як шинкарські бахурі коло корчми на тобі, як на коні, їздять для забави! Скажи їм це, скажи!

А далі разом як не заламає руки над головою, як не заголосить, не заридає, мов над покійником:

— Братчику мій, соколику сизий! Чи ж я тебе не любила! Чи я ж коло тебе не припадала, ще як ти маленький був, як ми, мов овес дрібні, без мами зосталися! Чи я ж мало ночей не спала, тебе доглядаючи, як ти занедужав! Чи думала ж я нещаслива, що нами лиха доля отак кине, що буду на тебе кари Божої просити? Не дай, Боже, легко сконати тим, що тебе на таку дорогу навели, що тебе

отак на дивовище, на публіку людську пустили!...

Прокльонів брат слухав мовчки похилившись, мов віл, що, схиливши голову, приймає удари. Але оте голосіння та споминки з дитинячих літ рвали його душу, кривавили серце, допікали йому гірш огню палючого. Аж раз, підпивши собі більше ніж звичайно, не міг стерпіти того голосіння й крикнувши: „А не будеш ти вже раз тихо, стара відьмо!“ кинув на сестру „камінцем“. Сам він твердив, що був це камінець не більший од кулака, але мусів бути більший або з не абиякою силою кинений, бо сестра не тільки що зараз утихла, але навіть відразу таки впала на землю з глухим зойком. На той зойк вибіг Яць із хати й підняв жінку: мала вибите одне око й на чолі криваву рану від лівої брови впоперек аж до самого волосся. Не кричала, не стогнала багато, тільки умлівала раз-за-разом. Напівнеживу повезли її до Дрогобича; лікарі сказали, що не тільки ліве око зовсім пропало, але надто ще й кістку в черепі проламано. Помучившись кілька день, Яциха вмерла, а брата її взяли до криміналу. Там він і вмер, не дочекавши суду.

Від того часу Яць Зелепуга почав пити на забій. Остогидла йому хата, остогидло господарство, остогидла громада. Коли йому молодиці радили, щоб ще раз оженився, він тільки рукою махав, немов хотів зовсім відігнати від себе цю думку. Не відразу, але мало-по-малу доходило до того, що бляшаний півкватирок стався одинокою істотою на світі, про яку дбав.

Так минуло два роки від Яцишиної смерти. Зовсім ні на що звівся Зелепуга. Господарство було зовсім занедбане й зруйноване, худобу забрав шинкар за горілку, збіжжя давно було випродане, плоти пообломлювані, навіть більша частина господарської посуди помандрувала з хати до корчми. Яць Зелепуга тільки на ніч приходив до хати—цілими днями просиджував в корчмі. Пив мало, але для його ослабленого й зіссаного організму досить було двох-трьох чарок, щоб зовсім запаморочити йому голову. Їв ще менше. Одинокою живою струною, що безупинно ще в нім дзвеніла, була ненависть до „багачів", хоч правду кажучи, ті багачі з дня на день все більше тратили землю під ногами, уступаючи її спекулянтам, котрі все більшими купами горнулися до Борислава, куди принаджувало їх бажання скорих та легких зисків на нафтових копальнях.

Одначе ж часом, коли був тверезий Яць Зелепуга, ясно бачив, куди воно йде. Накинувши гуню на опашки, в смушевій кучмі на голові й позакладавши руки за пазуху, йшов він не раз хитким кроком вздовж бориславської вулиці, неспокійно водячи очима й сплювуючи час від часу, як чоловік, котрого сильно пече згага.

— Мій Боже, що тут діється, що тут творитьсл!—шептав він. Правдива кара Божа на наше селище! Ну, глядіть, глядіть, скільки тут тої погані назлазилося, як мурашні! У Пилипа Буняка п'ять ям копають, у Матія чотири, у мого премудрого швагерка вже пів грунту купили,

перед самими його вікнами цілу гору глини накидали! А там знов, і там, і там! Всюди копають, риють, черпають ту клятy кип'ячку, щоб їм ще горлом лилася! На грунті, що його небіжка жінка відступила братам, а ті продали, було вже досі десять закопів та ям нафтових. деякі ще лиш по п'ять-шість сажнів завглибшки, а деякі вже й по двадцять і двадцять п'ять сажнів. Мендель, що за безцінь набув цю частину грунту, був нині вже багачем, спільником першої бориславської деспилярні і власником ще двох часток землі з двадцятьма новими закопами. Щоправда, ніде йому так не щастило, як на грунті небіжки Яцихи. На інших, також за безцінь куплених грунтах, ями були вже по десять, то п'ятнадцять та двадцять сажнів завглибшки, а „ропи" не було. Дві ями на двадцять п'ятім сажні треба було навіть зовсім покинути, такі багаті видобулися в них джерела води. Яцишин грунт був правдивою золотою жилою для Менделя Шехтера. То й не диво, що Мендель здавна вже гострив зуби на зовсім подібний грунт Яця Зелепуги, що був межа з межею з його грунтом. Не раз вже підходив він до Яця, щоб той продав йому свій грунт, але Яць навіть слухати не хотів ні про що. Та й не мав і коли, бо звичайно або пив, або протверезувався. Та й те сказати: поки мав за що пити, то ніщо не гнало його позбуватися грунту.

Але тепер пішло на інше: не було вже за що пити, а в шинкаря мав Яць навіть значний, на кільканадцять ринських, довг.

Пора, на думку Мендля, була сама відповідна для „гешефту", тим більше, що Яць кілька вже день почав якось менше заглядати до корчми, їв більше й раз-у-раз ходив по селі сумний та задуманий.

— Добрий день вам, пане Яцентий! — сказав одного дня Мендель, наближаючись до Яця, що, ніби міркуючи щось, стояв на середині свого грунту з палицею в руці.

— А добрий день! — відказав Яць, ледве глянувши на того.

— Ну, що поробляєте? — питав Мендель.

— А що ж би мав? Дихаю!

— Ні, всі ми, Богу дякувати, дихаємо, то ще не робота, — сказав Мендель, усміхаючись.

— Я питаю, що думаєте з грунтом робити?

— З грунтом? А що ж маю з ним робити? Нехай лежить. Грунт їсти не просить.

— То правда, що грунт їсти не просить, але вам, пане Яцентий, їсти й пити треба.

Яць видивився на Мендля великими очима, а далі сказав мов знехотя:

— То вже моя річ! Адже до вас просити не піду!

— Ні, пане Яцентий — лагідно відповів Мендель — які ж бо ви! Ніби то я на той приклад говорю! Я кажу, що шкода грунтові лежати, чого з нього доробитесь? Праці по вуха, а хліба й так не буде. Я вам заплачу по-людськи, вистане на ваші старі літа.

— Гм, а що ж би ви дали?

— А кілько маєте всього грунту?

— Без того, що під хатою й подвір'ям, шість моргів.

— Ну, то я вам дам за все триста ринських.

— То ніби по чому за морг?

— По п'ятдесят. Хіба то мало? Людська ціна, бігме, людська ціна.

— А кільки б ви, Менделю, хотіли тепер за ті два морги, що від моїх швагрів купили, отут зараз, межа з моїми?

— Гм,— усміхнувся Мендель,—я того поля не продаю.

— А певно, бо ви на нім скарб викопали. Хоч і смердить, а все таки золото. Ну, а хто ж мені заручить, що й у мене такого самого нема?

— Ну, Яцю, який бо ви чоловік!—сказав Мендель.—Чи ви гадаєте, що я б купував ваш грунт, якби знав, що в нім нічого нема? Чи гадаєте, що я не мавби що ліпшого робити, як сіяти овес на ваших пустарах?

— Біг заплатить вам за щирість, пане Мендель,—відказав на це Яць.—А коли Пан-Біг направду і в мою землю скарб вложив, то який же я був би дурень, коли б його за дармісенько з рук випустив!

— Як то за дармісенько? А п'ятдесят ринських, то хіба не гроші?

— Ні, Менделю, то собачі гроші!

— Го, го, kück iht un [1]), який мені пан! — скрикнув ображений Мендель.— Ідіть і найдіть їх собі на дорозі, коли то собачі гроші!

---

[1]) Дивись на нього.

— Навіть на дорозі не потребую шукати, сами до мене прийдуть!—сказав Яць і справився до своєї хати.

— Пане Яцентий!—кликав за ним Мендель,—пане Яцентий!... але зачекайте-но!

— А що там таке?—сказав Яць, зупиняючись.

— Знаєте, що я вам скажу,—говорив Мендель, знов наближаючись до нього. —Я вам дам по 80 ринських за морг.

— Е, пусте ваше балакання,—відказав Яць і махнув рукою.—Що я вам буду давати за 80, коли другі по 100 дають?

— По сто ринських за морг!—скрикнув Мендель.—Бійтеся Бога, Яцю, хто вам дає по 100 ринських?

— То вже моя річ, хто дає! Тільки ви собі не думайте, що старий Яць із розуму звівся й не знає, що робить. Дурень то я дурень, це мушу признати, але дещо трохи таки й знаю і з кашею з'їсти себе не дам.

— Ну, пане Яцентий, що-ж ви собі про мене гадаєте, щоб я вас хотів з кашею їсти! Я тільки питаюся, хто вам дає по 100 ринських за морг грунту?

Яць довгу хвилю пильно поглядав Менделеві в очі, потім одвернувся, сплюнув і, не кажучи ані слова більше, пішов до своєї хати.

— A dümmer Goj [1])!—воркотів Мендель по його відході,—гадає, що мене на полову зловить! Сто ринських! Почекаєш ти собі ще, заким я тобі дам сто ринських за морг!

---

[1]) А, дурний мужик.

Але час той прийшов швидше, ніж Мендель сподівався. В кілька день по тій розмові ще один із Менделевих закопів залляла вода, а другий завалився й присипав трьох робітників: крім понесених страт, мусів ще Мендель оплачувати й підплачувати комісію, щоб виднати її присуд, що робітники загинули через власну необережність. Страти були значні; менш заможнього могли б були довести до руїни.

Одинока надія Менделева, то були нафтові джерела, відкриті на Яцишинім грунті. Тож двічі пожадане було для нього якнайшвидше виторгувати у Яця сумежний грунт, тим більше, що задля сильного напливу купців ціна землі, здатної під закопи, досить бистро йшла вгору, так що сотка за морг була вже зовсім не в дивовижу. Тож не минув і тиждень від попереднього розмови, коли Мендель, захопивши пляшку доброї горілки, подався до Зелепужиної хати. Яць сидів дома й направляв цебер-двоушник.

— Дай, Боже, добрий день! — сказав Мендель, торкаючись капелюха на голові.

— Дай Господи! — відказав Яць.

— Щасти Біг при роботі — сказав Мендель.

— Дай Боже! Дякую за слово добре.

Мендель сів на лаві й розглядався по хаті. В хаті було пусто й сумно: голі стіни, голі полиці, піч давно не топлена, а в ній кілька щербатих черепків. Пахло пусткою.

— Негарно тут у вас, пане Яцентий, — сказав Мендель, хвилю помовчавши, — погано так на старі літа жити.

— Може дасть Бог, що колись і у нас ліпше буде,—сказав Яць, завзято стукаючи обухом по обручах цебрика.

— Дай Боже! Дай Боже! А що таке найліпше робите?

— А от цебричисько попсувався, та направляю.

— Пощо вам той цебер? Адже свиней не держите.

— А може й буду держати. Все ліпше, як цебер буде цілий, ніж має ніворотом піти. Адже коштує!

Мендель знов замовк, тиснучи пляшку під полою халата. Не мав якось відваги приступити просто до речі.

— Що то таке, пане Яцентий,—сказав по хвилі,—Мошко з корчми жалувався передо мною, що вже від тижня не бувaете у нього?

— А чого ж мені бувати? Пити не хочеться, а грошей, що я йому винен, ще не маю.

— А бодай же Господь боронив!—скрикнув з благородним обуренням Мендель,—чи ж то він у вас грошей допоминається? Не гроші хоче він бачити, а вас!

— Біг заплать йому за його доброту,—сказав Яць,—але я дав слово, що без грошей більше до нього не піду. Хоч він сам і не впоминається, але знаете, довг довгий, а віддай короткий.

— Фе, пане Яцентий, що то за довг! П'ятнадцять ринських! Чи варто про те й говорити! Ні, але знаете що? Що ми будемо так на сухо балакати? На те Бог чоловікові горло дав, щоб його якнайчастіше промочувати!... Пошукайте по там

якої шкалубини, якої мірки!—І за тим словом видобув пляшку й поставив на столі. Яцеві очі живіше заграли, коли побачив горілку, навіть сокира випала з його рук. Хотів вже встати й пошукати чарки, але якась дужча рука зупинила його на місці.

Не малу силу мусів сам над собою взяти неборака, що такі довгі літа навик був до горілки; аж голова в нього на груди звисла й руки почали тремтіти; та все таки не ворухнувся з місця.

— Біг заплатЬ вам, пане Менделю, за вашу добру волю,—сказав надламаним голосом,—але я не знаю, на яке ми маємо могорич пити. А так, на кота в мішку, пити не годитЬся.

— У, у, у, який же бо ви чоловік, що й не приступай до вас!—скрикнув МенделЬ.—А коли я не з жадним інтересом, а так тільки до доброго сусіда з почесним приходжу?

— Ну, це вже ви кому іншому кажітЬ, а не мені,—сказав ЯцЬ.—МенделЬ без інтересу ані кроку не зробитЬ.

— Що за інтерес!—сказав Мендель.—У мене один інтерес, знаєте який. Сторгуймося за грунт!

— Трудно буде!— коротко одрізав ЯцЬ.

— А нехай бог боронитЬ! Чому б мало бути трудно? При Божій помочі все може бути легко.

— По чому даєте за морг?

— Ну, що ви питаєте? Адже знаєте моє слово: вісімдесят папірків.

— Е, коли так, то нічого й балакати. І за сто не дам.

— Ов, як ви живо вгору ростете! Гадав би хто, що у вас, в скрині, Бог зна, які статки-маєтки, що так дорожитесь.

— В скрині не в скрині,—відказав Яць,—але в тій самій землі певне що статки-маєтки. Пощо ж маю вам їх задаром віддавати?

— А певно,—з насміхом процідив Мендель,—пощо віддавати такі багатства? Ліпше піти й самому загорнути.

— А ви думали що як? Копаєте ви, чому ж би й я не мав копати?

Мендель аж з місця зірвався й широко витріщив очі на того нужденного, мізерного хлопа, що смів щось таке сказати.

— Що... що... що ви кажете?

Яць спокійно поглядав на його й сказав, усміхаючись:

— Щось вас там певно вкололо, пане Мендель, що ви так схопились? А те, що я кажу, то дурне балакання, правда?

— Певно, що дурне балакання,—з гарячим переконанням скрикнув Мендель.— Ви собі гадаєте, що то так легко піти й брати з землі дар Божий? Ага! Не знаєте, що то коштує! За копання плати, а ще з землі чи добудеться що, чи ні. От у мене вже три закопи вода залляла, а знаєте, що кожний закіп коштував мені щонайменше сто ринських! Ну, а відки ви стільки грошей роздобудете? А хоч роздобудете, ох, то не ваша голова до такої роботи, бігме, не ваша голова!

— Га, то вже як Бог дасть, будемо бачити,—сказав Яць.—І ви чень усі розуми не поїли, може там деяка стебелинка й для нас лишилася. Попробуєм!

Мендель усе з більшою тривогою поглядав на Яця.

— Що, невже ви це направду, пане Яцентий? Не жартуєте?

— Або я знаю,—відказав хлоп понуро, —може й жартую.

— Ну, а якже буде з грунтом? Продаєте?

— Як до ціни прийде, то й продам.

— А яка ваша ціна?

— То, бачите, так. Маю шість моргів: два тут близько коло хати, а чотири он там далі, на Волянці. Ті чотири я готов вам продати по 150 ринських за морг.

— Ті чотирі? А на якого дідька мені тих чотирьох? Адже на Волянці ніхто не копає.

— А хто знає, може й там скарби лежать.

— Е, я на „хто знає" не купую. Ну, а ті два по чому?

— Тих двох не продаю. Ті два для себе задержу.

— Як? Для себе? А вам їх на що?

— То вже в тім моя річ.

— Та ні бо, пане Яцентий, не жартуйте! Що хочете за ті два морги.

— Ні, сторгуймо тамті чотири.

— На що мені тамтих чотирьох? Пустопаш, будяччя, що я з ним зроблю? За ті два дам по сто ринських.

— За тамті чотири ві зьму, як від вас, по сто сорок,—сказав Яць із правдивим хлопським упором,—а про ті два навіть говорити шкода.

— Ну, то чекай же, дурню, на чорта лисого, що тобі за тамті дасть по сто

сорок!—крикнув розлютившись Мендель, ухопив свою горілку й вибіг із хати.

Хлоп спокійно далі набивав обручі. Але по хвилі, висапавшись, Мендель знов вернувся.

— Ну, пане Яцентий, з вами говорити, то треба вперед гороху наїстися. Кажіть бо направду: по чому хочете за ті два морги?

— За тамті чотири по сто сорок, а тих двох ще тепер не продаю.

— А коли ж продасте?

— Того ще й сам не знаю. Як прийдуть до своєї ціни.

— А коли ж по вашому прийдуть до ціни?

— Або я знаю! Побачимо.

— Чи то останнє ваше слово?

— Останнє.

Мендель пішов, проклинаючи стиха хлопську впертість.

А Зелепуга направду задумав виступити в супір із спекулянтами. В його старій, непривичній до думання голові мглисто вкладався плян, як це зробити, але постанова була сильна... „Ну, що ж, буду копати сам, та й годі" — думав зразу, але швидко переконався, що самому копати зовсім ніяково, що треба щонайменше трьох людей до одної шахти. Найняти двох, то було б добре, але відки взяти грошей? У самого нема ані грошей, ані хліба, ані худоби, не було навіть що продати, крім землі. А тут якийсь могучий внутрішній голос раз-у-раз шепче йому: „Ану, берися до роботи! Бог тобі вложив скарб в землю, гріх його змарнувати!" А на що йому, самому й старому,

здасться той скарб, про те також не думав. Часом тільки якісь фантастичні картини снувалися в його уяві. „Церкву виставлю, гарну, мурована... каплицю покладу над жінкою.., дам „на Боже", „нехай Бог буде милостив моїй душі", — далі по за ті побожні мрії думка його не сягала.

Відвідини Менделя дали йому доказ, що діло з тим скарбом справді мусить бути певне, й заразом попхнули його думку на практичнішу стежку. Кілька годин просидів в своїй хаті над направленим двоушником, думаючи про те, що робити.

Далі встав, зібрався й пішов у село. Поки що буде, він рішив поперед усього позбутися своєї ненависти, перепросившися з двома шваграми, що ще зосталися.

Коли увійшов до хати одного швагра, —п'ять літ минуло, як в ній не був—при самім вході вдарила його думка:

— Що це, я здурів чи зовсім осліп, що міг уважати його багачем?...

Щоправда, хата була велика й очевидно за добрих часів порядно збудована, але дуже занедбана й опущена. Ані приладів господарських під шопою, ані засіків зі збіжжям у великих сінях, ані скринь з полотнами та шматтям у відчиненій коморі, ані кожухів на жердці, ані подушок на постелі—нічого не було.

На добавок Зелепуга застав у хаті правдивий судний день: плач і лемент жінки й дітей швагрових.

— Що вам таке, кумо?—запитав він по привітанню, сідаючи на брудній лаві.

Швагрова глянула на нього червоними від сліз очима, а вкінці відвертаючись сказала:

— А вам що до того? Яке вас сюди лихо принесло?

— Та Бог з вами, кумо швагрова,—відказав Яць.—Не лихо мене сюди принесло. Аджеж ми собі свої. Гріх нам цуратися одні других. Я прийшов вас одвідати, порадитися...

— Ага, може знов хочете моєму який кусень грунту відступити! Га, нехай вас Бог тяжко покарає за те добродійство, що ви йому перед літами зробили!

І бідна жінка заломала руки й сльозьми залилася. Діти за нею.

— Алеж, кумо, бійтеся Бога, що ж я тому винен, що ваш чоловік обдурив мою небіжку, вимантив у неї батьківщину, а опісля продав?

— Нехай вас усіх, усіх Бог тяжко покарає за мої сльози, за мою нужду, за моє життя затроєне! Що я вам винна, що вам винні ті бідні хробаки, що мусять марно гинути через того п'яницю проклятого?

— Але що ж таке сталося? Що він зробив?—допитував Яць, зовсім не чуючи себе зачепленим її прокльонами, в котрих бачив тільки прояви болю й більше нічого.

— Продав, поганин, продав уже й решту грунту. Продав і не знаю за скільки. Вже другий тиждень напиваєшься десь в Дрогобичі, щоб йому там і голову вкрутило! Ой, доле ж моя, доле нещаслива! Сама бідна не знаю, що з собою почати.

Вже зайда з війтом і присяжними грунт забрали, ями почали копати, а його як нема, так нема!

— От так маєш!—подумав Яць,—оце я на багача наскочив! Е, тут, як бачу, ще гірша біда, ніж у мене.

І звертаючись до швагрової, почав її потішати, як міг і вмів.

— Не плачте, кумо, заспокійтеся, якось то буде. Може то ще Пан Біг все на добре оберне.

— Скоріше вас усіх догори ногами оберне, що дай Боже, амінь!—крикнула швагрова, знов заламуючи руки, й відвернувшись до дітей, що плакали й лементували, почала над ними заводити, як над умерлими.

— Діточки мої, сиротяточка дрібні! Дав вам Бог вітця поганина, що про вас не дбає, що душу чортові запродав, а зайдам землицю! Де ж ви тепер подінетеся? Хто вас вигодує і в люди виведе? Похиляться ваші головоньки по чужих загонах! Поллються ваші слізоньки по чужих кутах, небожата мої! Змарнієте, як бадилля в полі! Бодай би ваш вітчище був так змарнів, заким я його пізнала!

— Ну, тут ані я поради не добуду ані моя гола потіха ні на що не приласться,—подумав Яць і тихцем винісся з хати.

— Що їм з моєї потіхи,—думав ідучи дорогою.—Тут треба помочі, не потіхи. Оп, коли б так мені докопатись кип'ячки на своїм полі, маєток зробити, ну тоді б і всіх їх можна притулити. Правда, швагер погано з нами обійшовся, але його жінка

й діти нічого не винні! Ні, ні, треба радити, треба шукати підмоги, чень то Господь милосердий змилується над нами.

В брудній, занедбаній й слізьми просяклій хаті швагрової знайшов Яць несподівано те, чого там певно не шукав, знайшов близьку ціль своїх мрій і змагань. Скарб природній, схований в його землі, набрав безмірно більшої вартости, відколи Яць почув, що скарб той потрібний і йому не тільки для збудування церкви й справлення церковних апаратів, але також для притулення зруйнованої й збідпілої швагрової родини.

Його м'яке серце в одній хвилі всі ті справи пов'язало докупи міцними й тривкими вузлами. Відколи вияснилась йому ціль життя, то бачилось, що разом прибуло йому й сили, енергії та смілости, і немов відмолоділий на десять літ, скорою ходою почимчикував до хати другого швагра, того самого, котрому ген то жінка окропом ноги обварила, й котрого через те в цілім Бориславі прозвали Недовареним. Жив він на другім кінці Борислава, під самим Ділом, де вже зовсім не було грунтів нафтових, і був справді заможнім господарем. Тільки відколи його опарено, на ноги не статкував, ходив з костуром в руках і серед розмови часто сичав, коли зле вилічені рани починали його пекти й свербіти. Особливо перед кожною зміною погоди чув у ногах великий біль, і тоді бував злий та дражливий, немов голодний ведмідь.

На Яцево лихо, як раз сьогодні була така пора.

— А, швагерок коханий... ссс! — крикнув Недоварений, здалека примітивши на ходу Зелепугу.—А яке то лихо несе тебе до мене, ти душе жебрацька, а? ссс?

Яць Зелепуга тільки головою покивав. На висотах своїх мрій й замислів він чувся недосяглим для такого роду привітань.

— Ей, швагре, швагре—сказав наблизившись і піднімаючи кучму,—чи багато я тобі порогів наоббивався за жебраним хлібом, що так мене вітаєш? Фе, встид тобі, що так дуже загордував своїм багатством!

— Дивіть, який мені навчитель, ссс!— крикнув Недоварений.—А я голову свою даю в заклад, що ти таки за якоюсь жебраниною приходиш. Що дужча у жебрака нужда за плечима, то більше пихи на язиці. Ану, скажи но, чого ти притриножився?

— Привели мене сюди дві справи,—сказав спокійно Зелепуга, сідаючи на колоді насупроти швагра.—Одна справа не моя, але швагра Чаплі.

— Того шинкарського заплечника й п'яниці? Знаю, знаю... Пропив останню крихту розуму, продав решту ґрунту, а тепер проживає гроші в Дрогобичі. Так йому, дурневі, й треба.

— Що ж, я про його й не говорю нічого, нехай його Бог судить. Але його жінка, це ж вашої й моєї небіжки сестра! І діти дрібні, що вони кому винні? І всі лишилися без хліба, без батьківщини. Що з ними буде?

— А що то мене обходить? Чи я їх батько? Чи на мені лежить обов'язок на них старатися, ссс?

— Алеж бійтеся Бога, пане швагре?— скрикнув Яць.—Чень же не дамо власній крові марно загибати? От тільки я був там: Содома, кажу вам. Стара плаче, що аж серце крається.

— А нехай собі плаче! — злісно відказав швагер.—Поплаче та й перестане. Моя хата з краю, я нічого не знаю. Не моє просо, не мої горобці, ссс!

Говорячи це, раз-у-раз сичав і стискав зуби. Здавалось, що чужі терпіння робили йому в тій хвилі якусь особливу, дику приємність.

— Ну, це одна справа,—сказав, хвилю перемовчавши, Недоварений.—А яка друга?

— Бог із вами—відказав Яць.—Бачу, що я з своїми справами не на ту вулицю вибрався. Ліпше дати спокій тій розмові.

— О, бачиш його, вже злий, ссс! Чисто жебрацька натура! Відмов його претенсії, то вже зараз пісний вид зробить та й мимрить: Біг заплатить і за те! А в душі собі думає: щоб тебе чорти вхопили! Ну, ну, говори, яка друга справа. Хочу знати, ссс!

— Щоб ви не думали, що я справді злий, то й скажу вам. Купіть собі мій грунт на Волянці, чотири морги в одній куснику. Дешево вам продам.

— А мені на що того грунту на Волянці?

— Як то на що? Грунт до грунту все придасться; хоч би мав і облогом лежати, то бодай коні попасеше, чи віднаймете кому під овес, все таки дохід буде.

— А чому ж ти сам тої штуки не зробиш?

— Зробити б то я зробив, тільки що мені тепер грошей треба.

— На що тобі грошей? Певно, не стало за що пити, та також грунт продаєш? Ех, ви, жеброто неполатана! Тут мені вертить, щоб таттому помагати, а й сам не ліпший від нього, ссс! Ну ,кажи, на що тобі грошей?

— Ет, що я вам буду говорити! Це вже моя річ!

— Не хочеш ти зо мною говорити, то й я з тобою не буду.

І Недоварений засичав і відвернувся.

— А коли не хочете грунту,—сказав, нічим не знеохочуючись, Яць і понизив голос,—то знаєте що: вступіть зо мною до спілки.

— До якої спілки?

— Ну, бачу, що вам все треба сказати. То ж слухайте! В тім грунті, що вам моя небіжка відступила, спекулянти викопали джерела кип'ячки, от уже рік черпають і маєток роблять. Напосілися й на мій кусник, що з таттим межа в межу: певна річ, що й в нім мусять лежати такі самі скарби.

— Ну й що з того? То й продай їм!

— Чи так гадаєте?—звільна сказав Зелепуга.—А я гадаю, що то був би гріх. Дав Бог скарб в наші руки, тільки трохи потрудись, і бери, і черпай... ні, ми мусимо даром віддати його спекулянтам, а самі йти до них на службу!

— Ха, ха, ха! Скарб! Ссс!—засміявся й засичав з болю Недоварений. — Що то

за скарб: проклята ропа вонюча! Чоловікові християнському гріх навіть нею бабратись. То спекулянтське ремесло.

— А не гріх християнському чоловікові копати й черпати її в наймах у спекулянта?

На це Недоварений не мав відповіді — очевидно правда била в очі. Та все таки знайшов із другого боку зачіпку.

— Ну, ну, не дуже ти решетись! Відки знаеш, що саме на твоїм грунті кип'ячка? Я думаю, що коли Мендель сумежний грунт перерив, то і з твого давно вже до його ям усе стекло.

— А я думаю, що той Мендель чує, де можна покористуватись і не даром мені пороги оббиває, щоб йому той грунт продати.

— Е, і він так само насліпо спекулює, як ти. Ну, але чого ж, властиво, ти хочеш від мене? До якої спілки мене кличеш?

— Хочу сам копати на своїм грунті й я певен, що докопаюсь кип'ячки. На копання треба буде зо сто рипських, а в мене тепер... свищи в хащі! От я й думав...

— І не думай навіть, ссс! — перебив його Недоварений.—Дурна твоя спекуляція, а я й грошей не маю й охоти не маю вдаватися в такі хисторії. Ще й спекулянти на мене роз'їдяться, то й що їм значить спалити мене або й забити. Хто їм тут дасть раду?

Яць Зелепуга сумно звісив голову: була рація в останніх швагрових словах. За тих кілька літ спекулянти в Бориславі стали силою. Хвилі всякого суспільного пóтереб'я, що раз-у-раз напливали,

зробили неможливим ніякий лад у громаді. Перекупства, споювання й шахрайства здеморалізували уряд громадський і зробили його слухняним знарядом в руках багатших промисловців. Поліції не було ніякої. Спекулянти робили, що хотіли, а повітові уряди дрогобицькі, мабуть і рукою махнули, почуваючи свою неспромогу завести в Бориславі якийнебудь тривкий порядок. Тим то й не був ніхто безпечним що до свого добра й навіть життя. Часті нещастя в ямах минали власникам безкарно, а до тої рубрики „нещастя в ямах" зачислювано дещо й таке, в чім перелякані бориславські люди бачили очевидні злочинства й забійства.

— Так значить, гадаєте, що з того нічого не буде?—запитав Яць швагра.

— Розуміється, що не буде,—відказав той далеко вже м'якшим голосом, ніж уперед.—Бо скажи ти мені, чи то твоя, чи то наша хлопська в тім голова? А найгірше те, що треба б війну починати з спекулянтами... Ні, ні, нічого з того не буде.

Зелепуга ще хвилю посидів на колоді, звісивши голову, але звільна погляд його прояснився, голова піднялася, він встав і стукнувши паличкою об землю, сказав наупір:

— А я вам кажу, що таки буде! Хоч би мені прийшлось головою наложити, а я свого доконаю. Пристаєте до спілки?

— Йди, йди, старий безуме!—відказав йому швагер.—Досі я думав, що ти тільки дурний, але тепер бачу, що ти пропив і ту крихту розуму, що тобі мати дала.

— Так не йдете до спілки?

— Ані мені сниться.

— Воля ваша. Й без вас обійдемось. А я вам кажу, що пожалуєте того.

І не вклонившися, рішучим кроком пішов до своєї хати. А швагер довго ще сидів на призьбі й думав.

— Гм, дурень той Яць, бо дурень. Сам хоче копати, й ще й мене до спілки тягне. Знаю я, що ті спілки значать. Позич йому гроші, одні проп'є, другі закопає... от тобі й спілка. Ні, на таку полову ти мене, братчику, не зловиш, ссс!

— А таміій жеброті справді допомогти треба,—думав далі.—Добре Яць каже: що винна жінка, що винні діти, що такого батька мають? Треба там буде навідатись до них сьогодні. Треба буде з старою порадитись, баба такі речі все ліпше зробить, ніж хлоп. От нещастя! Розпилася бестія й з пам'яти його вибило: забув, що родину має!

І засичав, пригадавши собі, що з ним могло бути те саме, коли б його жінка не обварила була окропом.

— Але з тою спілкою,—вернувся знов до своєї першої думки,—таки нічого не буде. Не нині, то завтра продасть грунт, лиш дурно б я з ним зв'язався. На що мені клопоту?

Пішов до хати, щоб умовитися з жінкою, як би порятувати сестру й сестринців. Але думка про скарб, що Бог зложив на Зелепужинім грунті, від часу до часу на-ново прокидалася в його голові й снувала невідступно. По обіді ще він докладно все обдумав.

— А що,—сказав вкінці,—коли той Яць не такий дурень, як здається?... Війна зі спекулянтами? Ну й що ж? Війна, так війна, треба пильнуватися та в Бозі надію мати. Може б то чоловік якось і витримав, бо знов... вовка боятися, то хіба і в ліс не йти? А щоб Яць гроші не пропив, то можна б і самому пильнувати, самому виплачувати, йому грошей до рук не давати. Тільки чи є там що в тій землі? А коли є, бо певно мусить, то чи вистане наших грошей на те, щоб докопатися того скарбу? Гм, а справа справді не така дурна, як мені зразу здавалося. Треба буде колинебудь піти оглянути той грунт, може воно й дасться дещо заробити. Коли б тільки Яць не здурів та не продав його комусь! Але ні, завзявся хлоп, видно те по нім, то вже так скоро не попустить свого. А коли так, то й без моєї спілки не обійдеться, бо інакше як же дасть собі раду?...

І заспокоєний тим, Недоварений казав запрягти віз і набравши хліба, муки, круп'ів і трохи шмаття, сів із жінкою на віз і поїхав до її сестри, а своєї швагрової.

А тим часом Яць сидів сам у своїй пустій хаті. Дві думки мучили його: думка про нужду швагрової родини й про власні невдатні заходи у другого швагра. Намір його — розпочати самому роботу на власнім грунті—не відступав від його ані на хвилю. Бився неборак, як риба в ситі, шукаючи способу, як би поставити на своїм без багацької запомоги.

— Сам буду копати, то річ певна, але з чого жити весь той час? Чи притягти

до спілки тих бідолахів, що майже щодня ходять по селу, шукаючи роботи й хліба? До спілки то вони б пристали, то певно, але відки я хліба для них наберу?

Коли так бідний Яць нуждувався з своїми думками,—злегка, несміло відчинилися двері його хати, і всунулася крізь них суха, згорблена постать Юдки, загально звісного в Бориславі Юдки Либака [1]).

Був то чоловік не старий ще, може років на 40, але вже згорблений і поморщений, як дідусь. Його висохле лице покрите рідким, як жар червоним заростом; коротко обстрижена голова з довгими, розкудовченими пейсами, великі очі в червоних обвідках болющих повік і грубий, неприємний голос—усе те чинило його зовсім несимпатичною фігурою. Але проте серце в Юдки було м'яке, людяне; він раз-у-раз готов був усякому помогти, поділитися останнім шматком із бідним.

Юдка, вже кільканадцять літ у Бориславі зайнятий своїм нужденим либацьким заробком, жив у хлопа й вільної години радо помагав людям при хлопській роботі. Сміялися з його незграбного вигляду, але любили його за його доброту, й ні один бориславський чоловік не відмовляв йому невеликої допомоги: то завезе йому до міста назбирану кип'ячку, то дасть дурно горщик картопель або пару яєць, з котрих, та ще цибулі, складалася вся Юдчина

[1]) Либаками звалися давніше в Бориславі ті, що кінцьками хвостами згортали з води (каложа на джерел бориславських) „кип'ячку", яка збиралася поверх води і продавали її на смаровило до возів. (Ів. фр.).

пожива. За те й чоловік певен був, що в косовицю або в жнива, коли найтяжче з робітником, Юдка на перший поклик покине свій кінський хвіст і піде до сіна чи до снопів, без ніякої заплати, за саме тільки почесне.

— Добрий чоловічище той Юдка! — говорили про нього бориславські господарі.

— І тому такий капцан, — додавали другі.—Ніколи ще того не було, щоб добрий чоловік капцаном не вмер.

А одначе ж Юдці не було суджено вмерти капцаном.

— Добре полудне вам, пане Зелепуга,— сказав він, входячи й низенько кланяючись.

— Доброго здоров' я! — відказав Зелепуга. — То ти, Юдко? Сідай собі, гостем будеш.

— Най усе добре сідає!—відказав Юдка і все стояв, спершись об ріг комина, та мняв у руках подерту, забризкану шапку.

— А що там у тебе нового, Юдко? —питав Яць.

— А що ж би? Все, Богу дякувати, по-старому.

— Маєш мені що сказати, що так шапку мнеш? — питав далі Яць, усміхаючись добродушно.

— Та ніби тее... як його,—їкався Юдка, неначе б не міг здобутися на відвагу. Вкінці переміг свою несміліcть і поступив два кроки до лави, на якій сидів Зелепуга.

— Знаєте що, пане Зелепуго? Говорив мені Мендель, що хочете продати свій грунт на Волянці...

— Грунт на Волянці?... А так, продав би

— Ну, то продайте мені.

— Тобі? А тобі на що?

— Так собі. Потрібно. Маю тут трохи грошей, то думаю собі, чи не доробився б чоловік чогось на вашім грунті.

— Ну, що ж, Боже тобі помагай Юдко!— щиро сказав Яць.—А коли маєш стільки грошей, то певно ліпше на грунті робити, ніж кінським хвостом по калюжах махати.

— А яка ваша ціна?

— А хіба не казав тобі Мендель? По сотці за морг.

— То на мене забагато,—сказав Юдка. —Я вам дам по вісімдесят, добре?

— Нехай буде й по вісімдесят. Другому я б і за сто не дав, але тобі дам за вісімдесят, бо знаю, що ти хлопської роботи не цураєшся.

Юдка солодко всміхнувся при тих словах і видобув з-за пазухи кварту горілки.

— Ну, коли так, то випиймо могорич!— сказав Юдка. — Нехай вам Бог на все добро помагає!... І зараз до писаря підемо, контракт зробимо.

— А коли гроші виплатиш?

— Зараз, як тільки контракт буде при свідках підписаний.

Яць Зелепуга слухав і майже вухам своїм не вірив. Юдка Либак грунт купує! І готовими платить! Ну, то вже хіба кінець світу наближається!...

Зелепуга кілька разів недовірливо поглядав на погане, хоч і зраділе Юдчине лице—чи не думає він його на глузи підіймати. Але куди тобі! Юдка зовсім серйозно брався до діла й ніколи не любив жартувати.

Випили по кілька чарок могоричу й пішли до писаря. Писар був дома, контракт зробив зараз, Юдка заплатив цілого ринського від руки, підписали контракт і зараз же поспішили на Волянку, де Зелепуга власноручно віддав Юдці при людях свій ґрунт в посідання, а від Юдки також при людях одержав цілих 320 ринських новими банкнотами.

Одержавши гроші, Зелепуга не зважав на те, що вже вечеріло, але побіг прямо до швагрової.

Якже здивувався, заставши перед хатою на вулиці повозку Недовареного, а його самого з жінкою в хаті.

— А, швагерок тут!—крикнув Недоварений, побачивши Зелепугу, і треба додати, що крикнув далеко веселіше, ніж рано.—Ну, ну, ходи ближче.

— Не сподівавсь я вас тут застати,— сказав Зелепуга, зупиняючись в одчинених дверях.

— Ага, ти думав, що я вже такий турок, що не маю в собі душі християнської? Ей ви, жебраки, жебраки! Все думають, що тільки самі добрі й чесні й милосерні, для того, що все б з дорогої душі дали, тільки що нічого не мають!—Тим часом Зелепуга кивнув швагровій, відпровадив її на бік і всунув їй „тим часом" п'ять ринських, кажучи, що коли буде чого потребувати, то нехай просто до нього обертається. Бідна жінка видивилася на нього зачудованими очима, навіть подякувати забула. А Зелепуга вже напис шапку на голову й хотів поспішити додому.

— Чекай но, швагерку, чекай!—крикнув на його з хати Недоварений.

— А чого вам треба? — сказав Зелепуга, неохоче зближаючись до дверей.

— Ну, а що, ти ще не покинув свого запливомізького наміру копати яму на своїм грунті?

— Ні, не покинув.

— А коли починаєш?

— Завтра.

— Що? Завтра? Ну, а кого ж ти до спілки принадив?

— Нікого не принадив і нікого не потребую принаджувати. Сам собі буду радити, і то найліпше. Знаєте, як той казав: сам ся пасу, сам ся й виганяю. Добраніч вам!

І Зелепуга поквапно пішов, лишаючи Недовареного в великім зачудованню. Як то? Мала ж би це бути правда? Мав би той безум Зелепуга направду розпочати сам роботу, та за які гроші? Недоварений довго над тим думав, а далі рішив на другий день особисто відвідати Зелепугу й поговорити з ним „на розум".

Го, го, яку баталію застав на другий день Недоварений на грунті Зелепуги! Ціла купа людей, хлопів, робітників і всяких волоцюг, крик, гармидер, свари й жарти. Що за прислів'я? Е, то Яць зачав копати ями на своїм грунті. Перший хлоп взявся до такого діла, котре досі зайди вважали за свою виключну привілею. То й не диво, що скоро Яць привів купу робітників і визначив чотири місця під чотири ями, збіглася ціла юрба людей з усього сусідства. Перший прилетів

Мендель, та побачивши, до чого йде, аж посинів од злости.

— Що ви тут хочете копати?—запитав Яця напівласкавим, напівгрізним тоном.

— Авжеж хочу,—сказав Яць.

— А хто вам дозволив?

— Сам собі на своїм грунті дозволяю.

— Але я вам забороняю, я!—крикнув Мендель, не здужаючи вже довше гамуватися й майже не тямлючи, що говорить.

— Ану спробуй!—відказав Яць.

Мендель прискочив до нього й хотів вирвати йому з рук рискаль, але Яць пхнув його в груди так сильно, що Мендель, як довгий, перевернувся горілиць на землю. Голосним сміхом привітали всі присутні той забавний початок історії, але Мендель, не встаючи з землі, почав кричати щосили, немов би його різали. Купи спекулянтів збіглися на той крик, і хто знає, чи не перепало б Яцеві зараз при початку роботи на горіхи, коли б хлопи за нього не вступилися. Та проте крик і галас ішов довше, як годину. Мендель побіг на скаргу до уряду громадського, але очевидно нічого там не скористав, бо швидко назад прилетів. Між спекулянтами почались бурливі наради, але Яць не звертав на них ніякої вже уваги і взявся до своєї роботи. Недоварений поглядав з боку на ту веремію; Менделева злість і завзятість нічого доброго не віщувала.

— Е, то небезпечний інтерес!—сказав він, махнувши рукою, й навіть не привітавшися з Яцем, пішов назад додому.

Нове життя почалося від того дня в хаті Зелепуги. Робітники, що копали ями, жили з ним разом; швагрова їм їсти варила; сусіди забігали часами то горілки випити, то так собі побалакати та на ту роботу подивитися. Деякі нараджувалися, щоб і собі взятися до такої роботи, та тільки чекали, як то вона Яцеві поведеться.

А Яць, ходячи й сплячи, про одно тільки й думав—докопатися земних скарбів. Обгородив свій грунт високим плотом, навіть три здорові пси припинав на ніч коло ям, щоб пильнували від усяких пакостей. Швидко чотирьох робітників було замало, копаючи разом чотири ями. Дехто радив Яцеві покинути тим часом три ями, а копати тільки одну, а коли в тій добуде кип'ячку, що можна буде й до дальших узятися. Але Яць навіть слухати про таке не хотів. Загалом в душі його останніми днями відбувався якийсь перелом. Здавалося, що вся решта його енергії, сил духових і фантазії скупилася на одній думці—видобути нафту на своїм грунті. Що буде потім—це вже його не обходило. Поза цим стовпом граничним маячили в його уяві якісь рожеві поля, якісь луги пахучі від квіток, нічим не закаламучене щастя й безупинна втіха. Коли б тільки кип'ячки докопатися.

День і ніч думав тільки про копання, переживав хвилі невисказаної тривоги. Ану ж не на добрих місцях копає? Прикладав ухо до землі, чи не почує чого, обдумував усякі способи обережности.

Не раз схапувався серед ночі й з грубим костуром в руках обходив свої ями. Показалося, що обережність була недаремна: кільбка разів спекулянти підсилали своїх робітників, щоб нищили цямриння, засипали ями, перерізували линви. Але дякувати чуйним псам і не менше чуйному Яцеві ніколи їм це не вдавалось. Як любляча мати серцем здалека чує плач своєї дитини, так Яць серцем прочував, коли його ямам грозила небезпека, зривався й робітників з собою кликав. Спекулянти з лютости спроїли йому одної ночі всіх трьох псів, але на своє лихо. На другу ніч Яць з робітниками засів за плотом і зловив двох, що плюндрували коло ям. Затягли їх до хати, пообвивали голови мішками й „крізь мокре полотно" так вибили палицями, що ті дух-тіло заклялн не ступати й ногою більше на його грунт. Навіть пожалуватися бідолахи на другий день не могли, бо після тої „холодної лазні" ніякісінького знаку не лишилося. Але слова додержали: Яць мав на далі супокій.

Ями мали вже по десять сажнів, а нафти ще й сліду не було. Тоді тільки похопився Яць, що з його грошей дуже мало що лишилося. Страшна тривога пройняла його. Не спав цілу ніч, увесь день ходив, як божевільний. Не міг навіть уявити собі тої думки, що колись настане хвиля, коли прийдеться покинути копання. Покинути копання — тоді це для нього значило те саме, що покинути життя! А тим часом дрібна решта з одержаних від Юдки грошей виразно

говорила йому, що хвиля та вже дуже близька й що конче треба давати якусь раду. Тож рано, скоро світ, позаводивши робітників на роботу, побіг Яць до шваґра Недовареного. Застав його ще в постелі — пора була вже вільна від польової роботи, хоч гарна, ще тепла й погідлива.

— Пане шваґре,—почав Яць, не чекаючи на ніяке привітання,—прийшов я до вас з пильною справою.

— За якою?—спитав Недоварений, не встаючи з постелі.

— Тямите, ви колись зацікавилися були моїми ямами, питали, кого до спілки приймаю. Дурень я був тоді, думав що мені моїх грошей вистарчить...

— А тепер ти змудрів, закопавши свої гроші, і ще й мене хочеш втягнути в свій дурний інтерес!—крикнув з гнівом Недоварений.—Іди ти мені з хати, замороко якась! Іди, бо кажу тебе псами нацькувати! Йди до свого Юдки, якого ти за приста ринських багачем зробив, а не до мене!

— Багачем? Яким багачем?—пробурмотів Яць.

— Хіба не знаєш, що Юдка на твоїм грунті на Волянці вже чотирі джерела кип'ячки видобув, цілий тиждень черпає й черпає, по сто бочок на день, і ще кінця нема? Бачиш, який твій розум? Іди ж до нього, проси його, може пристане з тобою до спілки, а мені дай святий супокій.

І Недоварений, в котрого в грудях аж клекотів гнів, обернувся на другий бік,

плечима до остовпілого Зелепуги. Той посидів ще хвилю мовчки, а потім вийшов непевною ходою.

— Боже милий, що це таке діється на світі? Чи справді доля прокляла чоловіка християнського, а тільки тим спекулянтам усміхається? Ну, хто ж міг подумати, що скарб чекав на нього не тут, а на Волянці? І що тепер робити?— Гарячі сльози тислися Яцеві до очей. Сам не знаючи, пощо й за чим, пішов на Волянку — оглянути той нещасний грунт, що такий важкий удар завдав його мріям і силі його волі.

На Юдковім грунті справді робота кипіла. Двадцять робітників працювало коло ям, черпали кип'ячку, зливали в бочки, накладали на вози або уставляли в великій, нашвидку збудованій шопі. Тут же й бондарі з дощок збивали бочки, ковалі обтягали їх обручами, теслі докінчували будування шопи — одним словом, на недавнім пустарі клекотіла правдива фабрика. А посеред усього того клекоту, як муха в окропі, звивався Юдка, зраділий, щасливий, випростуваний і порядно зодягнутий, ніби перероджений. Двадцять других робітників копало нові ями.

— Дай Боже щасливо!—сумовито сказав Яць, входячи між той робучий, гомінкий і рухливий люд.

— Дай Боже! — відказав Юдка. — А, пан Зелепуга!—скрикнув, обернувшися й зуздрівши Яця.—Як ся маєте, пане Зелепуго?

— Кепсько ся маю, Юдко! — відказав Яць. — От тобі Бог щастя послав, а я твої гроші закопав і нічого не маю.

— Глибоко вже? — спитав Юдка.

— Маю чотири ями по дванадцять сажнів.

— У мене Бог дав на шостім сажні — сказав Юдка, — але то Божа воля. Треба вам копати далі, то й у вас буде, певно буде.

— І я так міркую, що буде. Що ж, коли не маю за що копати далі.

— Не маєте за що? То кепсько!

Юдка задумався. Яць тим часом завісним оком роззирався по тім полі, що недавно було його, котре не раз в гніві проклинав за неродючість. „Отже мої прокльони на мене самого спали! — думав бідолаха і знов заплакав. — Нині все те могло бути моє! Та Бог, видно, не хотів. Поле видало свої скарби, але не мені!"

— Ну, не сумуйте Яцю, — сказав по хвилі Юдка. — Може то Бог дасть, що ще все буде добре. Знаєте, що я вам скажу?

— Ну, що таке?

Юдка одвів Яця на бік за шопу і сказав:

— Купив я від вас той грунт, Біг заплатить вам за нього! Купив я його дешево, по 80 ринських за морг. Знаєте, як довголітній либак міг я найліпше знати, де швидко кип'ячки докопатися. І я не ошукався. Міг би я був вам відразу дати по сто ринських за морг, як ви жадали, але все таки торгувався. Ну що, чоловік чоловіком, а до того я ще й боявся, що ану ж грошей на копання не вистане. Тепер друга річ. Гріх би мав, якби вам в вашій біді не допоміг. Ось вам ще 80 ринських до тамтих грошей. Як ви самі цінили, так вам даю, щоб вам на мене завкридно не було.

Та доброта Юдчина до глибини зрушила Яця. Хоч і як не любив „жидівського насіння", то все таки в пориві вдячности поцілував руку, котрою Юдка подав йому пачку банкнотів.

— Нехай вам Бог стократно віддасть, Юдко!—сказав хлоп.—Я вам тої доброти до смерти не забуду.

— Тільки знаєте, що я вам пораджу, Яцю, сказав Юдка. — Не розкидайте ви тих грошей на чотири ями. Тим часом забийти три, і копайте тільки одну, то так швидше до нори дійдете.

На тім і розсталися. Юдка побіг до своїх ям, а Яць, повен нової надії, полетів додому. Хоч і як тяжко було йому рішитися—забити три ями, то все таки тяжкий досвід з недостачею грошей і маленька сума, що він мав на дальшу роботу, наказували потіснитися. Забив три ями, відправив більшу частину робітників, задержавши тільки двох. Розрахував собі одержані гроші на дні, і з серцем, що билося мов у пропасниці, облічував, скільки днів ще треба буде робити.

А робота йшла тепер звільна. Замість м'якої глини натрапили на твердий лупанець, котрий треба було ламати оскарбами, бо рискалі не брали. В ямі в такій глибині почала бути задуха: треба було купити млинок, що відразу пожер значну частину грошей. Помалу, сумно йшла робота, тільки Яцева гарячка, де далі, все більше змагалася. Адже кожна хвиля, кожний удар оскарба міг принести йому рятунок, міг пробити вхід до пожаданого скарбу. Раз-у-раз хотів сам бути

в ямі; майже силою треба було його витягати з неї, щоб ішов їсти або спати. Й спати не міг. Що ночі чув крізь сон властивий шипіт і бульбкіт, і з божевільно-радісним окриком: „Є! Є!" — зривався з постелі й біг до ями, а не можучи в пітьмі нічого доглянути, прикладав ухо до дерев' яної, на колодку замкненої заткальниці, чи не почує шипоту й бульбкоту підземних духів. Але духи мовчали, як закляті, не появлялися, не дбаючи на молитви, прокльони й сльози Яця, котрого з кожним днем дужче мучила й пожирала пропасниця.

— Боже мій! — крикнула раз швагрова, побачивши його, коли вилазив з ями,— швагре Яцю! Як же ж то ви виглядаєте! Лиця на вас нема!

— Як то нема? — коротко, не вдумуючись, запитав Яць.

— Бліді ви, худі, пожовклі, тільки вас в дошки класти. Чи не їсьте нічого?

— Ні, їм.

— Ну, то мусите бути хорі.

— Бог з вами, кумо, я здоров.

— Ну, то може вам хто дання дав, що так страшно марніете. Або може, не дай Господи, переполох?

— Е, байки! Не бійтеся, поправлюся швидко, скоро тільки кип'ячку добудемо.

І поспішним, хитким кроком, мов зачемеричений, Яць пішов з робітниками на обід. Швагрова варила їм їсти у себе й рідко приносила обід сама; частіше присилала найстаршу, чотирнадцятилітню доньку з кобелею [1]), в котру

[1]) Кобеля—кошик.

понаставлювано було горщиків. Тож не диво, що не бачивши Яця кільканадцять день майже й пізнати його не могла й зовсім справедливо почала догадуватися, що він мусів занедужати. Але Яць не чув нічого. Ціле його життя, всі думки й чуття скупилися на одній точці, а нею була яма, та уперта, глибока пропасть, що, не зважаючи на двадцятисажневу глибину, не хотіла видати ані краплини з укритих в її середині скарбів.

Для Яця стала вона якоюсь свідомою, чутливою й розумною істотою. В хвилях розпуки пускався з нею в пристрасні розмови, закидав їй, що лащиться до спекулянтів, а до правого господаря напроти ставиться, благав її про милосердя та просту справедливість, щоб повернула йому бодай ті копійки, що на неї виложив. Але яма мовчала упертo...

Минув ще тиждень. Яма завглибшки була вже двадцять і два сажні, а в кешені у Зелепуги осталося всього-навсього двадцять і два крейцарі. А яма ані мур-мур. Яць ходив, як божевільний. Малощо до ніг не падав робітникам, щоб лишились далі й робили з ним набори. Робітники, невдоволені скупими в останніх днях харчами й нерадо видаваною платою, закляли йому в батька-матір і пішли. Яць лишився сам, як на льоду.

Невже й останні його надії так і присунуть, як бульбка на воді? Побіг до Недовареного—той нацькував його собаками. Побіг до Юдки — Юдки не було в Бориславі: поїхав робити контракт з якоюсь дестилярнею на достарчування кип'ячки.

і роботу на той час стримав, ями позамикав і сторожу приставив. Мов травлений звір побіг Яць з Волянки до своєї хати, але перед самим перелазом зупинився, не знаючи, що далі почати.

За плотом стояв Мендель і злісно всміхаючись, позирав на нього.

— Ну, пане Яцентий, як ся маєте?—сказав він.

Яць закусив зуби, побачивши Менделя.

— А що ж?—відказав з глухою впертістю,—хвалити Бога, нічого мені не хибує.

— Ге, ге, ге, ге!—сухо засміявся Мендель.—Нічого вам не хибує! Ну, ну, хвалити Бога! А що, не продаєте мені своїх закопів!

— Ні, ще тепер не продам.

— А коли ж продасте?

— Як час надійде.

— А коли ж час надійде?

— То вже будемо бачити.

І Яць хотів уже йти до хати.

— Слухайте, пане Яцентий—сказав Мендель,—без жарту вам говорю. На що вам біди, клопоту й видатків? Бачите, тамтой грунт продали ви Юдці. Нині Юдка багач, а ви грошаки в ями закопали й не маєте нічого. Дайте ви спокій тій роботі, то не хлопська робота. Я вам дам за кожний закіп по сто ринських, і на що вам клопоту на здорову голову? Буде на ваші старі літа!

Вся кров ударила Яцеві до голови. Ті слова гірше його кололи, ніж найгакіші дотинки—може тому, що в глибині душі чув, що як на простий хлопський розум, то Мендель зовсім правду каже.

— Іди ти від мене до чорта! — крикнув роздроченим голосом. — Іди, коли не хочеш, щоб тобі каменем межи очі заїхав!

— Ну, що то? Каменем межи очі? А то за що? Ти дурний, гой смердячий! Думаєш, що тебе боюся і що твої закопи більше варті? Чекай, ще сам до мене прийдеш і будеш просити, щоб ті діри купив!

— Не дочекаєш того, парху!—крикнув Яць.—Швидше сам в них смерть свою найду!

І натиснувши шапку на чоло, ввесь тремтячи з якогось невисказаного зворушення, побіг Яць до швагрової, що йому їсти варила. Швагрова тепер уже направду перелякалася, побачивши його.

— Всякое диханіе да хвалить Господа! —крикнула.—Куме швагре, а вам що таке? Чи женеться хто за вами, чи може нещастя яке?

Яць навіть не звертав уваги на її окрик. В безсиллю сів на лаві, навіть шапки не знявши, і сказав швидко, майже одним духом:

— Кумо швагрова, на вас одна надія. вийшли мені гроші, покинули мене робітники, а яму копати треба. Мушу кип'ячки докопатися. Згину швидше, а цієї речі не покину. Поможіть мені, кумо! Я ж це не для себе. Як що буде, то буде й вам і дітям вашим. Ходіть самі, маєте дівчину вже в силі, удвох станете до корби, менший хлопець може млинкувати, а я полізу в яму, буду копати, доки сили стане. Чую, що вже недовго

кільĸа разів дзюбнути. Хто знає, може лиш раз в щасливе місце вдарити... Не відмовте мені, кумочко.

Швагрова стала зачудована. Не так її здивувало прохання Зелепуги, як його голос—якийсь дивно-дивно звучний, м'який і тремтячий. Вагувалася хвилю, бо крім двоїх старших мала ще троє менших дітей, що вимагали повсякчасного догляду.

Яць вгадав, чого вона вагуєтьсл.

— І про тих менших не турбуйтеся!— сказав.— Заберіть їх до моєї хати, там вам буде близько до них. А втім спустіте мене до ями і все будете мати з пів години вільної, поки я там що накопаю. А діти будуть за той час млинком крутити.

А коли швагрова ще вагувалася, Яць нараз заллявся сльозами й кинувся їй до ніг.

— Кумо швагрова!—благав, стискаючи її коліна,—Богом вас заклинаю, не відмовляйте мені цього прохання! Не відмовляйте, бо здурію! Чую добре, що від самої думки, щоб покинути цю роботу, якийсь недобрий дух до мене приступає й я готов наробити нещастя, великого нещастя!

— Біг з вами, швагре!—скрикнула перелякана Яцевим плачем жінка, піднімаючи швагра з землі.—Бог із вами! Що ви за страшні речі говорите, нехай Бог заступить та відверне! Заспокойтеся, все ще добре буде. Всі підемо, будемо копати, будемо Богу молитися, може й змилуєтьсл над нашою недолею й пошле нам свій дар великий. Тільки не плачте!

— Біг заплатить вам! Біг заплатить! —шепотів Яць, хлипаючи, як мала дитина.—Я спокійний, о зовсім спокійний... Лиш сили якось не маю. Сон мене клонить.

— Засніть, засніть, то вам ліпше буде. А то, Боже мій, виглядаєте як з хреста зняті.—І завела Яця на постіль: околот соломи покритий грубою веретою. Безсильно, мов п'яний, упав Яць на постіль і зараз заснув глибоким сном. Швагрова навіть подумала зразу, чи він не п'яний, але наблизившися до його лиця, зовсім не почула горілчаного духу.

— Бідолаха!—зітхнула—так до нього та проклята кип'ячка приступила, що вже далі й дихати не зможе. Боже милосерний, заспіпи його від якого нещастя! Краще мого поганина наверни де на зламану голову, ніж оцю добру душу!

Сон Яців був довгий, але неспокійний. Кілька разів вночі схапувався, надслухував, кричав крізь сон: „є! є!"—і знов безсильно падав на постіль і засипляв.

Та все таки на другий день устав трохи покріплений і з новою енергією допомагав швагровій пакувати й переносити нужденні останки пожитку й харчів до своєї хати. Щось тягло його до ями. Спішив підбігцем, поки не наблизився до його обійстя, а там і зовсім усе покинув серед дороги й побіг заглянути до ями, чи за ніч не наплило кип'ячки. По довгій хвилі вернувсь сумний.

— Пусто, нема нічого! Але знаю, що швидко, швидко буде. Мусить бути! Хіба б.... хіба би Бога над нами не було!

— Бійтеся Бога, швагре, що це ви говорите!—крикнула швагрова.—Аж слухати лячно!...

— Сам вже не знаю, що говорю!—сказав Яць, похиляючи голову.—Але ходім, ходім до роботи! Треба поспішати. Чую, що щось жене мене, тривожить, так наче б смерть моя була вже близько, а я перед смертю ще щось мав дуже велике зробити.

Швагрова нічого вже не сказала, тільки перехрестилася на ті слова. Бачила виразно, що Яцеві почало баламутитися в голові, але що ж могла порадити? Тільки йдучи, стиха шепотіла молитву. Разом з найстаршою дочкою стала до корби і помаленьку, обережно спустила Яця до ями, хоч той з глибини раз-у-раз кричав „борше! борше!" Тим часом хлопець, добуваючи всіх сил, млинкував до ями свіжого повітря.

Коли Яць опинився на дні, швагрова пішла до хати, лишаючи дітей при ямі. Яць вигадав спосіб—обходитися зовсім без її допомоги, щоб видобувати кибель з накопаною глиною. Сам знизу на осібній линовці витягав кибель догори, а діти лиш висиплють з нього глину і знов спустять униз. Повигадував різні способи для остороги, щоб котре з дітей не впало до ями. Мати могла бути за них зовсім спокійна.

Зразу робота йшла. Яць працював надлюдською натурою. Валив оскарбом в лупанець, немов це був його найтяжчий ворог. Кибель за киблем витягав угору, навіть за свіже повітря не дуже дбав, бо в ямі заморóки не було ніякої, та

й діти мишкували досить добре. А якби почала показуватися кип'ячка, то Яць обдумав так: не чекати, поки діти прикличуть машір і витягнуть його в киблі, але драпатися вгору по цямриню хоч на кільбка сажнів, а там уже зачекати на кибель, бо боявся, щоб нагло вибухнувши, кип'ячка його не залляла або заморокою не задушила.

Але кип'ячки не було й сліду. По кільбкох годинах тяжкої праці Яць ослаб, почув гострий біль в крижах, в руках і ногах, почув недостачу повітря, якийсь стукіт в висках, заворот голови.

— Що, може то вже заморока кип'ячку віщує? — подумав зрадівши й тричі шарпнув за шнурок від дзвінка. Був то знак, щоб діти кликали маму й тягли його вгору.

— Ну, що? Є? Буде? — питала швагрова, коли Яць, стоячи в киблі і прип'ятий за пояс до линви, виринув з темних челюстей ями.

— Хвала богу, здається, що буде, — відказав Яць, важко дишучи й ледве здужаючи вийти з кибля.

Відв'язали його, завели до хати, нагодували й знов положили спати. Але надія показалася передчасною. Заморока була, але кип'ячка не показалася. Тривога й гарячковий поспіх у Яця ще змогися. Відпочивши трохи, почав налягати, щоб знов спущено його до ями, але швагрова нізащо в світі не хотіла цього зробити.

— Самі себе замордуєте, швагре! — говорила. — Відпочніть ліпше, прийдіть до сили. Яма не втече.

— Ні, ні, треба кінчити швидше!—товк своє одне Яць.—Що вам з того прийде, що будете мене мучити? Аджеж я й так не всижу ані влежу на місці. То вже ліпше спустіть мене до ями!

Ледве здужала швагрова допроситися, щоб зачекав до полудня.

Так минуло два дні—краще тяжкої муки, ніж роботи. Яць за ті дні—постарівся на яких десять літ, згорбився, посивів, лице й чоло покрилися зморшками. Тільки сиві очі палахкотіли живим огнем, а енергія його не то що не слабла, але з кожним днем все більше змагалася. Сон майже зовсім його покинув: хіба вдень, утомлений тяжкою працею, задрімає на хвилю. Ночі були для нього ще гіршою мукою, ніж дні.

Аж нараз третій день приніс йому нещастя, якого менш усього міг сподіватися. В саме полудне, коли Яць тільки що з дітьми пообідав, а швагрова розстелювала на землі солому, щоб міг на ній на хвилю заснути, відчинилися двері й до хати, як грім з ясного неба, влетів швагер—п'яниця.

— Га, таки знайшов свою жінку!—крикнув, і не кажучи нічого більше, вдарив остовпілу жінку п'ястуком в лице так сильно, що облита кров'ю повалилася на землю.

Цілої півгодини лютувала буря в Яцевій хаті. Чути було стук ударів, крик і плач дітей, зойк жінки, ломіт розбиваної й друхопіаної посуди і гвалт Яця. Перепало й Яцеві на його пайку, хоч треба сказати, що й він сміло став до бійки

і завдав швагрові кількa стусанів таких влучних, що дуже значно охолодив його войовниче завзяття.

Півгодини тяглася баталія, а потім розпочалася сумна ретирада: швагрова з дітьми й з усім своїм недавно принесеним статком попрощалася з гостинними порогами Яцевої хати. Чоловік її проклинаючи та викрикуючи, плентався позаду того плачущого, побитого та покривавленого походу. Яць лишився сам у хаті, без сил, без засобу, без надії. Що це таке було? Відки надлетіла та буря? Чи то був сон страшенний, чи дійсна правда? Не знав. Чув тільки, що в голові йому шуміло й очі меркли, чув глухий, упертий біль в цілім тілі; свідомість засипляла... Сам не тямив він, коли й як замкнув хату й заснув на соломі, розстеленій посеред хати.

Прокинувся вже над ранк. Розвиднювалося. Сірими плямами вирізувалися тісні віконця з мороку, що залягав хату. Яць відразу схопився на рівні ноги, встав і почав збирати докупи розсипані думки, щоб пригадати собі, що з ним діється й що йому діяти.

Перша думка його була: треба піти поглянути, може що є в ямі. Вже кинувся до жердки, щоб з неї зняти кожух, коли втім наглий розблиск пам'яті відразу виявив йому теперішнє становище

— Боже мій! Аджеж я тепер сам, самісінький, як билинка в полі! Що ж мені тепер робитоньки?

В німім переляку стояв бідолаха довгу хвилю, заломивши руки. Бачилося йому,

що летить кудись в бездонну западню й даремно махає руками, щоб найти яку опору. Але джерело його надії й енергії ще не було до решти вичерпане. В його недужій уяві почали снуватися різні фантастичні щасливі випадки, коли доля нагло поправляла все; на основі хиткого словечка „а може" живо здвигалися блискучі будівлі будуччини. Затоплений в тих мріях, несвідомо надяг кожуха, взяв лямпу і на пробу шнур з каменем на кінці й пішов до ям. Та що то казати—пішов? Побіг, полетів, підгонюваний якоюсь всеволодною силою. Відчинив заткальницю, заглянув до ями—темно. Спустив шнурок з каменем—по добрій хвилі каменЬ упав на вохке, лупанцеве дно з легким стукотом. Витягнув його знов на верх—сухісінЬкий, ані сліду кип'ячки. ЯцЬ і руки опустив.

Аж тепер почув усю велич своєї самоти, свого безсилля. Нащо здались його пориви, його труди й муки? Пощо закопав він усе, що мав, у тих проклятих ямах? Завидлива доля очевидно піднімає його на сміх, збагачує Юдку майже без труду, а його здавлює, мов червяка. І що за причина такої страшної неправди?... ЯцЬ чув, що щосЬ страшне клубиться в його грудях, підступає під горло, запирає дух. Хвилю стояв німий і напівнеживий, посинілий, ніби боровся з невидимим ворогом, а вкінці як стояв, так і впав на землю, гриз її зубами, бив п'ястуками й кричав скаженим голосом:

— На, на, от тобі, проклята! ОсЬ тобі, зрадниче! Морткова приподобнище!

Втомився й хвилю лежав, мов закостенілий, а далі, піднімаючись і підводячи лице до захмареного, сірого неба, крикнув щосили:

— Боже, Боже, що я тобі винен? За що Ти мене так тяжко караєш? Негідникам, п'явкам людським добро посилаєш, а мене водиш, як кішку за стеблом, аж поки не довів ось до якого кінця! Боже, невже Ти все те бачиш? Невже це Твоя свята воля?...

Занімів, важко дишучи, немов ураз із цею промовою тяжкий камінь скотився з його грудей. Але не вспокоївся, тільки на хвилю нерви його отупіли з надмірного болю.

— І що ж мені тепер нещасному робити? Що почати?—леменґував уголос, сівши на землі й вхопившись обіруч за голову.—Чи кинутися стрімголов до тої заклятої ями й кінець своєму життю зробити? І справді нічого іншого вже мені й не лишається. Ой, земле, матінко моя, прийми мене до себе, нехай тут довше не мучуся!

І обливаючися слізьми, з розпростертими руками кинувся лицем до землі й замер так, не то в німій молитві, не то в остовпінню. Тільки хлипання потрясало його тілом й свідчило про те, що то не труп, а живий чоловік лежав на землі.

— Нараз зірвався, немов гадюка його вкусила. Що це таке? Чи то сон? Чи привид його уяви? Але ні, уява його була підрізана, зламана й безсила. Ні, то щось далеко сильніше від простого привиду. Ясь тремтів увесь в несказаній тривозі.

Довгу хвилю стояв, протираючи очі, не знаючи, на яку ступити. Далі вхопив пробний шнур і знов кинув до ями камінь прив'язаний на його кінці. І знов камінь упав на дно з сухим стукотом. Витягнув його, ще не вірячи сам собі— камінь сухісінький. Значить, і цим разом він ошукався, значить, те булькотання, що він чув так виразно, коли лежав, лицем припавши до землі, було лудою [1]), було останньою! дивовижною наругою долі над його нещастям! Будь же проклята доле! Прощай ти, світе невдячний, ти, життя остогидле!

Яць поступив кілька кроків назад, щоб розігнатися й скочити до ями. Але що ж то, що ледве відступив од ями, почув знов те саме тихе булькотання. Натужив слухи, як міг—так і є! Булькотання не було витвором його уяви. Поступив ще два кроки назад—ще виразніше чути. В тій самій хвилі в ніс його вдарили густі нафтові сопухи.

Що це? Відки це? Оглянувся довкола— Боже! Адже він стоїть близько своєї давньої, зверху забитої й дерном заложеної ями. Одним поскоком був на самій ямі. В першій хвилі цілий туман сопуху, що піднімався з-під дерну й виразне булькотання під землею переконало його, що мету його бажань осягнено, скарб найдено — отут де він його найменше сподівався...

Але Яць ще сам собі не вірив. Тремтячи, задихавшись, майже не тямлючи,

---

[1]) Луда—обман.

що робить і що з ним діється, скинув з себе кожух, припав на коліна й почав руками віддирати дерня, викидати глину, відгрібати грубі бруси, що ними була яма забита. З гарячковим поспіхом, добуваючи всіх своїх сил, відвалив один брус. Сонце, що вже трохи піднялось було над краєчок землі, скоса заглянуло до ями; його проміння, мов від гладкого металевого дзеркала, відбилося від поверху густого, чорного плину, що наповнив яму аж до самого краю.

Що Яць в тій хвилі не збожеволів, що з радости не впав до ями—це було правдиве чудо. Очевидно сам він почував, що може з ним статися щось таке, бо облитий холодним потом одкинувся назад од роззявленого гирла ями, немов шукав безпечного місця, заглянувши так зблизька в очі страшній загадці буття.

Але по хвилі остовпіння найшла на нього правдива шальга. Кинувся до другої присипаної ями, відкопав її, відкрив—повна! До третьої—те саме! Значить, не марні були ті сни, в яких раз-у-раз щось шептало йому: „Є, є той скарб пожаданий!" Тільки його власна сліпота була причиною, що так багато мук мусів прийняти. А ті нарікання і прокльони на долю—ох, коли б вони тепер не здумали спасти на його власну голову!

Але ні! Геть усякі чорні думи! Мету осягнено! Скарб здобуто! Ціною здоровля, терпінь, понижень і розчарувань, але здобуто... Що з ним тепер робити? Про те Яць не дбав. Те саме собою покажеться.

Майже не думаючи, що робить—попередніми безсонними ночами він так часто обдумував це діло—Яць побіг до Менделя. Застав його, коли той саме торгувався з робітниками. Не вітаючися, не кажучи ані слова, прискочив, схопив Менделя за плечі й поволік навперед себе.

— Ну, що то такого?—кричав МенделЬ.—Яцю, чи ви сказилися? Чого хочете від мене?

— Ходи, ходи!—охриплим, задиханим голосом кричав Яць, не випускаючи його з рук.

— Куди? За чим?—пипав Мендель.

— Ходи, ходи, сам побачиш!—кричав ЯцЬ і волік його далі.

Він спотикався по глиняних кіпцях та камінню, але що це йому значило? МенделЬ зразу шарпався,—ЯцЬ не пускав. Далі той догадався, що мусило лучитися щосЬ незвичайне,—й пішов радо. ЯцЬ ще швидше. Почали обидва майже наввипередки бігти. До першої ями...

— Ади!

Ще МенделЬ не стямився, а вже Яць шарпнув його до другої ями...

— Ади!

І знов далі до третьої...

— Ади!

Мендель остовпів.

ЯцЬ обезсилений сів на землю, важко дишучи, але не можучи й слова більше промовити. Добра хвиля пройшла в мовчанці.

— Ну і що ж?—сказав вкінці Мендель, звертаючисЬ до Яця.

— Купи!—сказав коротко Яць.

— А сила хочете?

— Мільйон!

— Спам'ятайтеся, Яцю! Що ви говорите?... Хто вам дасть мільйон?

— Ти даси!

— Але чи знаєте ви, що то значить мільйон? Скільки то грошей?

— Знаю, що багато... А як буду мати в руках, то й почислити зумію. А ти думав, що я тобі це задарма віддам?

— Я не хочу задарма. Але говоріть людську ціну!

— Мільйон!

Мендель засміявся на ціле горло.

— Ну, що з ним говорити! Вивчився на пам'ять того одного слова та й товче!.. Алеж, Яцю, де я вам мільйона візьму?

— То твоє діло.

— І що ви з ним зробите?

— То моє діло.

Мендель знов засміявся на ціле горло. Нараз зробився поважним. Щаслива думка шибнула йому до голови.

— Ну, знаєте що Яцю,—сказав, приступаючи до нього ближче.—Бачу, що ви не такий чоловік, щоб з вами жартувати. Нехай буде Божа воля, дам вам мільйон за ваші ями.

— Я так і знав, що даси,—спокійно сказав Яць.

— Але вже за всі чотири.

— Розуміється.

— І за цілу решту грунту?

— А то хіба як?

— То йти по писаря й свідків?

— Йди.

Коло полудня хата Яця Зелепуги повна була народу. Менделъ казав повставляти перед вікнами нашвидку з дощок збиті столи й лавки; на них позасідало чимало хлопів і спекулянтів—то були свідки. І щоразу нові прибували.

По цілім Бориславі шибнула вість, що Зелепуга викопав три ями кип'ячки і продає Менделеві за мільйон. Спекулянти всміхалися, хлопи зітхали, хрестилися хрестом святим, або міркували над тим, що почне старий, осамотнілий і напівдурілий Яць з такими страшенними грішми. А проте всі бігли до його хати, знаючи, що там частунок буде не абиякий.

Всі зібрані затихли. За столом сидять і війт, і старший брат церковний, і пан присяжний—це головні свідки. Пан писар шилькищо скінчив писати контракт, посипав письмо піском і голосно крекче на знак, що хоче зачати читання. Яць стоїть насупроти писаря, німий, жовтий, як віск, з палаючими очима, і вдивляється в його уста.

— Во ім'я Отця й Сина, й Святого Духа, амінь!—починає різким голосом писар і всі присутні хлопи хрестяться побожно. —Яко я, нижче підписаний господар Яць Зелепуга, при присутніх тут свідках: пану війтові бориславському Якимові Дуригрошеві й пану присяжнім Олексі Бовті й пану старшім браті Грицеві Туман з присутнім тут Менделем Лямпенліхтом зробив угоду, або контракт слідуючої основи, що продаю тому Менделеві грунт мій власний вітцівський, сумежний з грунтом того-ж Менделя власним, від заходу

сонця, а виносячий два морги, враз із находячимися на тім грунті ямами нафтовими й з усім, що є в нім, і на нім, і віддаю той грунт тут же при свідках тому Менделеві на вічну й неограничену власність... А Мендель має мені перед віддачею грунту при тих самих свідках вручити ціну купна, виносячу мільйон... валюти австрійської.

— Чого, чого?—перебив читання Яць.

— Валюти австрійської, — проказав удруге пан писар.—То значить грошей австрійських, цісарських, розумієте?

— А, розумію! Ну, це певна річ, іншими грішми я не приймаю. Ну, читайте далі!

Дальша читанина пішла швидко. Контракт підписали, розуміється, як Яць, так і всі свідки, тільки знаками хреста святого. Тоді виступив Мендель і положив на столі цілий мішок грошей. Розв'язав його й почав виймати пачку за пачкою банкнотів. Кожна пачка зложена була з дрібних банкнотів, переважно паперових шістаків або гульденів і навхрест перев'язана ниткою.

— Тут сто, тут сто, тут сто, тут сто!—питлював Мендель, і валив пачку за пачкою, аж усі дух в собі запирали. Кілька хвилин пройшло, поки випакував усе те, що було в мішку.

— Ось вам ваш мільйон, пане Яцю!—сказав, гордо поглядаючи на нього.

Яць стояв приголомшений. Такої сили грошей ще й не бачив, відколи живе, а тепер усе те було його власне!

— Гм, а хто знає, чи то добре рахувано?—сказав отямившись.—Треба-б перерахувати.

— Я присягнути можу, що добре рахо-вано—сказав Мендель.—Ну, але ви може-те собі не вірити, що ваша річ. Тільки що мільйон перерахувати не так легко, як вам здається. А щоб ви на мене не нарікали, що я вас оциганив, що я вам щось скажу. Зложім ці гроші назад сюди до мішка, зав'яжім і запечатаймо їх при свідках, і нехай вам, кого хочете, з гро-мади визначуть, щоб вам поміг перера-хувати. А як вам одного ринського не стане, то я зобов'язуюся дати вам за одного десять.

— Добре, добре!—хором закричали свід-ки.—От видно, що чесний чоловік, не хо-че вашої кривди, куме Яцю!

— Пристаю на те,—сказав Яць.—Але мішок з грішми мусить лишитися в моїх руках.

— А то розуміється само з себе!—живо підхопив Мендель.—Адже гроші ваші!

І бистро запакував усі пачки банкнотів до мішка й запечатав його з двох боків великою громадською печаткою, котру війт усе носив при собі в халяві від чобота.

— Ну, тепер та річ готова, куме Яцю. Тепер ваша черга: віддати Менделеві грунт і ями.—Встали всі й пішли. Віддав-ши все Менделеві, Яць почувся спокійним. Почався почастунок і, дякувати надзви-чайній Менделевій гостинності, прошяг-нувсь аж до пізнього вечора. Тільки пан писар, віддавши Менделеві підписаний контракт і довго щось з ним перешеп-тавшись, пішов додому, не дожидаючи трактаменту. Мав ще багато роботи сьогодні, а в самій речі чувся трохи

неспокійним. Щоправда, зарібок мав нині добрий. Крім звичайних п'яти рицьких „від руки" дістав від Менделя цілих сто рицьких та й то за найбільшу дрібницю в світі. Тільки чорт його знає, чи з тої дрібниці не виросте яка велика річ. Бо тут про клято-великі суми розходиться.

Щоправда, Мендель запевнив його, що нема тут чого боятися, що він навмисне так багато свідків спросив, що все робив по-тверезому й з найбільшою осторогою, так що ніхто й не посміє заперечити, щоб контракт був фальшивий, і що навіть у нотаря його легалізувати не треба—ба, якби то все так і сталося! Але лихо не спить, а спекулянтові, хто його знає, чи можна дати віру? Не вважаючи на всякі запевнення, пан писар був неспокійний і бажав бодай якнайшвидше одійти з того місця, де задля стогульденового банкнота допустився такої кляпої... дрібнички.

Що ж це була за дрібничка?

Дрібничка справді невеличка! Між словом „мільйон" та словом „валюта" в контракті написав він, а в читанню промовчав одне-однісеньке слівце „крейцарів". Правда, це одно слівце з голосного Яцевого мільйона робило досить малу суму десяти тисяч, ну, але й це ще аж надто велика сума для такого дурного хлопа, як Яць Зелепуга,—думав пан писар. І з тою сумою Яць не дасть собі ради... Тим часом Яць роскошував у тому почуттю, що має мільйон. Що з ним робити, куди його повернути—час про те буде подумати завтра, позавтра, пізніше. Тепер

вже ніщо від його не втече, доля в його руках... Той мішок з банкнотами—це дужа підпора й основа всіх хоч би й найсміливіших його мрій. Мільйон! Аджеж це величезний маєток, про який хіба в казках розказують!...

Пізня вже ніч була, коли від Яця вийшли останні гості — війт, присяжний і старший брат. На їх честь Яць мусив випити кілька чарок солодкої горілки, котру Мендель приніс уже на самім послідку, коли всі інші люди розійшлися. І сам Мендель, давши Яцеві решту тої горілки, попрощався з ним і пішов спати.

Коли розійшлися останні гості, Яць почувся таким щасливим, таким супокійним і здоровим, як ніколи. Якесь роскішне тепло розлилося по всім його тілі. Ані сліду недавньої гарячки, що пожирала та гризла його без упину. Сидів на лаві, спершись обома ліктями об стіл і стискаючи в обіймах свої справджені мрії, свій мільйон, що лежав ось тут в запечатанім мішку. Всміхався і проказував якісь слова без зв'язку. Силувався пригадати собі щось, але довго не міг. Вкінці пригадав таки, що треба б за гістьми двері позамикати, але не чув у собі настільки сили, щоб устати.

— Е, що там мені двері! — подумав. — Маю мільйон, мільйон, мільйон!...

І шепочучи ті слова, схилив голову на мішок з грішми й заснув. Олійний каганець стояв насупроти нього на столі й своїм михкотячим огником надармо силувався заглянути йому в очі...

По хвилі тихо-тихесеньки відчинилися хатні двері, й обережно ступаючи на босих пальцях, увійшов Мендель.

Приступив просто до Яця, оглянув його, а потім спокійно підняв угору його лікті, вийняв з-під них мішок і підложив кругле поліно, що лежало під лавою. Далі взяв мішок під паху й попрямцював до дверей. Але швидко вернувся, взяв із стола каганець і поставив на землю, де ще від учора розстелений лежав околот соломи. Велика купа соломи лежала й під лавою, на якій сидів Яць.

— Так ліпше буде, — прошепотів Мендель. — Сліду не лишиться...

І поквапно вийшов з хати, замкнув із сіней передні двері, вийшов задніми й засунув їх з надвору шнурком, прив'язаним до засува і протягненим надвір крізь дірку, проверчену в стіні. Засунувши засув, він шарпнув міцно й відірвав шнурок, так що кожному мусило здаватися, що ті двері засунені були з середини. А потім щез у пітьмі.

— Обережно з огнем! — кричав протяжним голосом вартовий громадський, проходячи вздовж вулиці. Нараз скинув поглядом на хату Зелепуги, що стояла з прибока, на яких сто кроків од вулиці.

— Що до біса той старий хрін там виробляє? — подумав вартовий. — Чи ще в печі топить в таку пізню ніч?

Але в тій хвилі думки його нараз перервалися. Могуче світло, що наповнювало хату Зелепуги, нараз величезними, кровавими язиками вискочило на стріху крізь вікна, крізь двері, обхопило всю хату, що

відразу запалахкотіла, як свічка ярого воску.

— Горить! Горить!—заверещав вартовий що мав сили й полетів до дзвіниці, щоб на гвалт ударити в дзвони.

На другий день рано знов тиск народу стояв коло Яцевої хати, тільки, що замість хати було тепер чорне згарище: лиш глиняна, четверогранна піч стирчала серед сумовитої руїни. З-під печі відгребли люди і напівперепаленого трупа Яця Зелепуги. Очевидно небіжчик, прокинувшись серед огню, хотів сховатися під піч, але не встиг це зробити. Запхався тільки половиною тіла; ноги й нижня частина толуба стирчали з-під печі й стали жертвою вогню. За те лице, притулене до землі, й руки були зовсім цілі. В руках замість мішка з грішми держав—грубе поліно...

— Нещасний! — міркували люди, — певно здрімався над грішми й зіпхнув каганець із стола в солому. А коли прокинувся, то в нестямі замість рятувати гроші вхопив поліно. А гроші всі згоріли. Так то вже видно, сам Бог не щастив йому з тим скарбом!

А труп Зелепуги лежав перед хатою, стискаючи ще й по смерти поліно в обіймах так міцно, що годі було його вийняти. Його посиніле, перелякане лице звернене було до неба, немов з-поза тих судорожно затиснених зубів от-от вирветься питання:

— Боже, невже Ти все те бачиш? Невже це все Твоя свята воля?...

1887 р.

ЗАДЛЯ ПРАЗНИКА.

I.

Було це в серпні 1880 р., в часі подорожі цісаря по Галичині.

В великій фабриці парафіни та церазіни (земного воску) біля Дрогобича шум, як в улію. Тільки що продзвонили „фаєрант“[1]), і робітники висипали з різних павільонів на просторе фабричне подвір'я, на якім у живописнім безладді валялися: тут розбита бочка нафтової ропи, уживаної до випалювання, там заржавілий відламок залізної машини, тут бляшані киблі зі смердючим нафтовим фузлем[2]), там якісь над усякий вираз брудні, вонючі шмати, знаряддя, подорожній візок зі зламаним дишлем і інші подібні прикраси. Лиця та вбрання робітників, що виходили з робітень, якнайповніше підходили до того окруження, якому тлом служили брудні, з тинку пообдирані стіни фабричних будинків, далі високий дощаний паркан, що окружав всю фабрику,

[1]) З нім. Feierabend,—вечірня година, коли кінчається робота. (Ів. Фр.).

[2]) Фузель—решітки нафти.

а ще далі прегарна підгірська околиця, сугорби покриті стернями та золотистими пасмугами достиглого збіжжя. На захід від фабрики за мілкою, хоч досить широкою, річкою Тисьменицею та розложеним над нею невеличким селом Млинки підіймався на недуже високім узгір'ю могутній дубовий ліс Тептюж, до якого з Дрогобича попри фабрику, через річку без мосту, та через Млинки тяглася проста, мов за шнуром викроєна, мурована цісарська дорога[1]). Долина Тисьмениці закручується біля фабрики вужаком на південь, а далі на схід поміж дрогобицькими узгір'ями, а ще далі на захід понад цією долиною, як фантастична, темно-синя, легко схвильована стіна, стоїть поважний, часто млою мов мріями покритий Діл, у якого стіп курується множеством фабрик та їжиться множеством гострих веж над нафтовими криницями Борислав, головне гніздо галицького нафтового та парафінового промислу зі своїми 10.000 криниць.

Достроювалися обличчя та вбрання фабричних робітників, але тільки до свойого найближчого брудного та вонючого окруження. Ті, що йшли від кітла, були майже голі, в подертих сорочках, і многі з них душилися від кашлю наслідком отроєних випарів, що мусіли вдихати при дестилюванню та чищенню земного воску. Ті, що йшли від „гайцу" (огнищ), були також тільки в сорочках і виглядали, як вийняті з окропу, з набіглими кров'ю очима

[1]) Цісарська дорога—шосе.

і осмаленими та червоними лицями від горючого вугілля. Інші йшли від „сирівця", який носили до кітла, і виглядали немов облиті смердючою смолою. Інші йшли з бондарні, з магазину і від інших помічних занять, а всі обшарпані, збідовані, втомлені, всі очевидно бажали тільки одного—перекусити щось якнайшвидше і якнайшвидше впасти десь у куті на солому, на тріски або на голу землю, аби тільки заснути і проспати мертвецьким сном аж до найближчого дзвінка.

— Чекати, чекати! Не розходитися!— кликав директор фабрики, що саме тоді в супроводі двох дозорців вийшов зі своєї канцелярії і зупинився в брамі, загороджуючи вихід.

— А там що таке? Що сталося?—питали найближчі робітники.

— Пускайте! Чого стовпилися? Нам їсти хочеться!—кричали дальші, не знаючи, яка перешкода в брамі.

— Чекайте! Чекайте!—закричали громовими голосами дозорці.—Спокій! Спокій!

— Що там за чорт? Чого нам чекати? —кричали робітники.

— Пан принципал приїхав. Має вам щось сказати,—гукнув директор до юрби.

— Пан принципал! Пан принципал!—загомоніла юрба, яка пана принципала, відомого дрогобицького капіталіста, видала тільки в днях виплати. Але сьогодні не був день виплати. Чого ж може хотіти від них пан принципал?

Юрба помалу почала відсуватися від брами і товпитися перед фабричною канцелярією, з якої звичайно показувався

принципал. І справді, по кількох мінутах, коли гамір утих, показалося в дверях канцелярії повне, в чорнім зарості зі стриженою бородою лице пана Гаммершляга з невідступним, напівчемним та напівзгірдним усміхом на устах і з хитро прижмуреними очима. Рухом руки він привітав юрбу робітників, що стояли густою лавою, вдивляючись в нього з виразом пасивної ожиданки, і зовсім не відповів на їх привітання.

— Ну, як ся маєте?—запитав принципал.

— Т-та, як ся маємо,—мов від нехочу відповів один робітник, що стояв найближче принципала.— Кепсько ся маємо. Кривдять нас дозорці, дають нам паскудну страву, а сьогодні одному з кітла цілу руку озолило.

— Най би був ліпше вважав! Я йому тому не винен!—гукнув з боку один дозорець.

— Мовчати! Мовчати!—загукали згідно директор і інші дозорці.—Не про це тепер мова. Будете мати час при виплаті.

— Як то мовчати?—огризнувся робітник,—коли пан принципал питає, як ся маємо.

— Але не тебе питає, дурню один!—відрубав йому дозорець.

— Не будеш ти тихо, ти хазяйський Іванку! Мовчи, мудю!—закричали обурені робітники під адресою услужного дозорця.

Пан принципал з божественним супокоєм прислухався тим окрикам із підвищеного рундука перед канцелярією, на якому стояв мовчки, поки окрики не втихли.

— Ну, бачите, які то ви,—промовив нарешті з легким насміхом.—Усе вам кривда,

все вам недогода, все мусите на щось нарікати. А я знаю добре, що придивившися ближче всім вашим нарікання̀м, що ні одне не оправдане. І одного ви не тямите, моє панство, панове робітники, одної дуже вже важної речі. Якби не фабрика і не я, що держу її своїми грішми, то що було би з вас? Ну, скажіть, що було би з вас тоді?

Робітники збули мовчанням це несподіване для них питання.

— А бачите, позатикало вам роти,— говорив уже ласкавіше пан принципал.— Коли ви мовчите, то я скажу вам сам. Ви здихали би з голоду один з другим. Дякували б Богу, якби мали раз на день бульбу [1]) в лупині і крихту соли. А тут маєте і хліб, і сир, і м'ясо щонеділі, і горілку, і переднівку не знаєте, і все те вам недогода, все вам кривда, на все нарікаєте. Обдирають вас, говорите. Ну, ну,—додав з іронічним усміхом, водячи очима по їх обшарпаних постатях,—небагато з вас можна здерти.

— Кров нашу п'єте! Шкіру з нас деретє. Нашим тучитеся!—озвався окрик одного з юрби.

Пан принципал стрілив громовим поглядом у той бік, відки почувся голос, але не міг віднайти в натовпі того, хто викрикнув ті слова, тільки в пам'яті замаркував собі декілька підозрілих постатей для пізнішого слідства, а на разі зробив вид, що не чув нічого, і спокійно говорив далі.

[1]) Бульба—картопля.

— Ну, бачите, ви все так! Замість бути вдячними, ви нарікаєте і вигадуєте всячину. Замість думати про те, що чим ліпше буде мені, тим ліпше буде й вам, ви мене й фабрику вважаєте своїм ворогом.

Робітники стояли мовчки, а деякі може навіть засоромилися, не можучи оцінити, скільки правди в словах пана принципала.

— Ну, слухайте, моє панство, панове робітники,—говорив далі ще лагіднішим, уже майже сердечним голосом пан принципал —За два тижні будемо мати у фабриці великий празник. Мусимо поставитися порядно, чуєте? Наш найясніший монарх, наш цісар, буде переїздити через наше місто. Я доложив усяких старань на те, щоби він переїздом вступив також до нашої фабрики і оглянув її. Розумієте певно, яка то велика честь не тільки для мене, але також для вас усіх, яка велика ласка нашого монарха.

Робітники мовчали, неначе їх затверділі серця не відчували ані чести ані ласки нашого найяснішого монарха.

— Ну, але знаєте, на прийняття такого гостя треба приготовитися дуже добре. Аджеж не покажемо йому ані фабрики, ані вас самих у такій паскудній подобі, як оце тепер бачу. Треба тут зробити порядок.

— Це пана принципала річ, а не наша —промовив один робітник.

— Як то моя? Як то не ваша?—живо підхопив пан принципал.—Не бійтеся, я добре знаю, що моя річ. За мене будьте спокійні. За себе я не постидаюся. Але

ви також повинні подбати кожний за себе. Розуміється, я не маю права силувати вас, але ви повинні зробити це не для мене, а для найяснішого монарха. Бачите, тут на подвір'ю треба зробити порядок, повикидати те сміття, повигортати болото, повиносити що непотрібне. Адже всього того свинства не наробив я, тільки ви. Треба ціле подвір'я висипати шутром [1]), це невелика робота, ріка з шутром ось тут під носом, часу маємо ще досить. Ну, стіни дам обтинкувати і вибілити, а в ваших шопах, де ночуєте, треба також зробити порядок, бо ну ж найясніший пан захоче заглянути й туди. Знаєте, який він добрий монарх, як дбає про добро своїх підданих, ліпше як не один отець про своїх дітей, і цікавиться всім. Ну, вважаєте, все те треба буде зробити вам, бо ж окремих робітників не буду наймати. Щодня по фаєранті покрутитеся годину, дві, і все буде чисте, як люстро. Добре, хлопці?

Глибока мовчанка була відповіддю на цю промову.

— Ну, не думайте, що я жадаю всього того від вас задармо. Знаєте, гляньте лише на себе самих, як ви виглядаєте. Адже ж так жаден з вас не схоче показатися своїому цісареві. Треба вас усіх поодягати якось прилично. Одже слухайте, так буде. Завтра пришлю сюди кільких кравців, покроють вам мундури, щоб ви мали в що прилично повбиратися. А за те ви зробите тут усе те, що буде треба.

---

[1]) Шутер—дрібненьке каміння.

— Т-та, як так, то інша річ,—відізвався дехто з робітників.

Пан принципал приняв цей нерішучий відзив за знак згоди і промовив зовсім спокійно:

— Ну, то добре. Пан директор зарядить усе, що буде треба. Прийдеться прикрасити фабрику. Ліс недалеко, зелених гілляк там багато, можна наробити дубових вінців та фестонів. Браму треба буде обвішати флагами. Зрештою то вже пан директор обдумає все докладно. Тільки жваво, хлопці, і охотно до праці, а я даю вам своє чесне слово, що всі будемо задоволені, все буде добре.

„Хлопці", між якими було не мало дорослих, бородатих та вусатих мужів, а кількох навіть посивілих старців, вислухавши цю промову свойого принципала, не виявили особливої радости, деякі зітхали якось тужливо, а інші почали мовчки розходитися. Тільки між молодшим поколінням слова принципала викликали веселий настрій. Їм усміхалася надія парадувати перед цісарем у нових мундурах. Тож коли пан принципал разом із директором відвернулися від робітників і подалися в двері фабричної канцелярії, деякі з тих молодиків, може не без впливу дозорців, підкинули шапки вгору і закричали:

— Вівat! Най жиє наш найясніший монарх!

II.

— Вівat! Най жиє наш найясніший монарх! Вівat! Вівat!

Так кричали незлічені юрби святочно повбираних людей, що товпилися і залягали

весь гостинець перед великою фабрикою парафіни та церазини в хвилі, коли цісар у супроводі намісника і численної свити над'їхав із Дрогобича. Довгий ряд блискучих повозів тягнувся звільна тісним шпалером розентузіязмованої юрби і зупинився перед брамою фабрики. Сьогодні одначе це не була та брама, що ще перед двома тижнями скрипіла тут на заржавілих залізних завісах, збита зі старих дощок, внизу обризкана болотом, а вгорі окрашена неморальними малюнками та написами, скресленими al fresco нафтовою ропою. Сьогодні з тої брами лишився тільки широкий отвір у паркані, а в тім отворі підіймалася аж до висости другого поверху оригінальна, майже артистично в стилю рококо виконана тріюмфальна брама з брил різнобарвного земного воску.

На підвалині з зеленкуватого, жовтожилкуваного сирівця і з чорних як смола брил перетопленого воску підіймалися вгору масивні колумни з білої як сніг парафіни з оздобними наголовниками, які піддержували гарно вигнуті і тисячними есами фльоресами з того ж самого матеріялу оздоблений лук. Був це помисел директора фабрики, бельгійця Ван-Гехта, виконаний очевидно не ким іншим, як тільки фабричними робітниками при помочі одного дрогобицького інженера.

В брамі стояв сам принципал у фраку із шапокляком під пахою, з золотим ланцюгом від годинника на животі, і привітав цісаря короткою німецькою промовою,

яку закінчив викричаним усею силою свойого горла окликом:

— Seine Majestät der Herr Kaiser lebe hoch! [1].

— Lebe hoch! Niech zyje [2]! Многая літа! — підхопила юрба знадвору і внутрі фабрики. А внутрі на подвір'ю, чистім як путро коробочки, висипанім шутром і умаєнім зеленню, стояли випростувані робітники довгими рядами. Обмиті, обголені, в нових мундурах, виглядали зовсім прилично, тим більше, що в першім ряді, ближче від брами поставлено молодих, сильніших і здоровіших, а старші, слабовиті, скулені вдвоє або ледве вилічені з ран мусіли стояти з-заду одалік від входу.

— Це мої робітники! — радісно із гордощами промовив пан Гаммершляг, обіймаючи ролю господаря, який мав опровадити достойного гостя по всіх відділах фабрики.

Цісар приступив до ряду робітників, із якого знов почулися окрики на його здоров'я. Монарх подякував, махнувши рукою, потім запитав першого з ряду робітника, як називається, другого, як довго працює у фабриці, третього, чи жонатий і скільки має дітей. На цьому скінчився перегляд робітників. Обертаючися до принципала, що протягом цої мінути стояв мов на шпильках, мучений нестерпною непевністю, то блід, то червонів, боячися, щоби хто з робітників не ляпнув якого нечемного або бунтівничого слова, монарх промовив добродушно:

---

[1]) Його величество пан цісар хай живе!
[2]) Хай живе! Хай живе!

— Sie haben tüchtige, gesunde und ordentliche Leute. Sind sie mit ihnen zufrieden[1])?

— Vollkommen, Majestät! Wir sind wie eine Familie[2]).

— Es freut mich sehr[3]),—відповів цісар і повторяючи звільна: „Sehr gut, sehr gut“[4]), пішов далі, щоб оглянути верстати, апарати та інші фабричні будівлі.

Тут усе пішло добре. Всі машини і прилади блищали, як дзеркало, в поміщеннях та кімнатах пахло живицею та ялівцем, а в шопах, де спали робітники, було чисто, ясно та опрятно, бо для цього празника умисно прорубано кілька вікон і спроваджено з Дрогобича кільканадцять ліжок, аранжери цеї комедії зробили так, немовби для кожного робітника було тут окреме ошальоване поміщення з ліжком, сінником і подушкою напханою гиблівками[5]), та з грубим коцом для накриття.

— Primitiv, primitiv, aber hygienisch[6]) — сказав цісар, оглянувши одну таку спальню.

— Ach, Eure Majestät,—скрикнув з глибоким зворушенням пан принципал,—dies ist ein Paradies im Vergleich mit dem, was diese Leute einst in ihren Bauernhütten hatten. Sie sagen es selbst[7]).

---

[1]) Ви маєте славних, здорових і порядних людей. Чи ви ними задоволені?

[2]) Цілком, ваше величество. Ми є,як одна сім'я.

[3]) Це мене дуже радує.

[4]) Дуже добре, дуже добре.

[5]) Гиблівки—стружки.

[6]) Примітивно, примітивно, але гігієнично.

[7]) Ах, ваша величність. Це є рай в порівнанню з тим, що ці люди мали колись в своїх селянських хатах. Вони це самі кажуть.

— Freut mich sehr! Freut mich sehr [1]!— мовив цісар обертаючися до виходу.

— Віват! Віват! Най жиє наш найяснішший монарх!— загреміли з подвійною силою радісні окрики юрби, коли цісар і його супровід сідали до повозів, щоби проїхати ще кільки сот кроків до найближчої залізничої будки, де дожидав уже цісаря двірський поїзд, щоби завезти його до Борислава. Блискучі повози рушили помалу серед ненастанних окриків юрби, а коли віддалилися від фабричної брами, всі в її обрубі почули, що гарні хвилі празничного дня минули безповоротно.

III.

Минуло кілька тижнів. Фабрика швидко стратила свою опрятну і празничну подобу. Воскова брама, на яку ще кільки день ходила дивитися цікава публіка з Дрогобича та довколичних осель, була розібрана і перефабрикована на свічки. Шутер, яким висипане було подвір'я, після першого дощу сотнями робітницьких ніг та важких коліс, був утоптаний у старе болото і щез майже безслідно. Із шопи, де ночували робітники, давно вже повиношено перегородки, дверці, ліжка та постіль. Усе те було або сфабриковане на час, або позичене, і тепер робітники знов ночували на голій соломі та гиблівках, на дошках або на голій землі, де хто впав. Вони так уже привикли до цього, що зміна зовсім не дивувала їх. Адже вони знали, що не щодень Великдень,

[1]) Це мене дуже тішить.

а для цісаря треба було зробити параду. Одне тільки тішило їх і лишилося їм як пам'ятка празничного дня, а власне нові мундури, котрих їм не повідбирав заряд фабрики, і через те вони благословили пам'ять цісарського приїзду.

Втім одного вечора по фаєранті знов покликано їх перед канцелярією з тою увагою, що пан принципал хоче їм щось сказати. Весело гуторячи та жартуючи, робітники зібралися перед канцелярією. Мусіли ждати досить довго, бо пан принципал не виходив та й не виходив.

— Ов, щось там мусіло попсуватися, коли помпа не фукає,—жартували робітники, що між собою називали принципала помпою.

Але в помпі не попсувалося нічого. Пан принципал вийшов веселий, майже променястий, а в руках держав якийсь папір з величезною печаткою.

— Ну, хлопці—промовив, показуючи на папір і не привітавши навіть робітників—бачите?

— Та бачимо—відповіли зачудовані робітники.

— А знаєте, що це таке?

— Відки маємо знати? Може це тестамент [1]) пана принципала?

— Тьфу, тьфу, тьфу! Щоб тебе занімило! Що ти плетеш?—крикнув пан принципал, який страх не любив думати про „останні речі".—Чи ти сказився? Придився ближче, дурню! Тут стоїть підпис, а тобі привижається тестамент! Тьфу, тьфу, тьфу!

---

[1]) Тестамент—заповіт, завіщання.

Вифукавши свій гнів, пан принципал знов розпогодив і прояснив своє обличчя.

— Це декрет, хлопці! Декрет найяснішого пана, який за заслуги для добра краю іменує мене бароном. Розумієте, що це значить? Тепер я для вас не просто вже пан принципал, а пан барон. Розумієте? Так маєте мене кликати.

— Най жиє пан барон Гаммершляг!—заверещав один дозорець, що стояв між робітниками, а разом із ним також деякі робітники, що стояли ближче новоспеченого барона.

Ледве одначе затихли окрики і пан барон, гладячи бороду, набирав концепту до дальшої промови, коли в тім виступив наперед один робітник і кланяючися низенько випалив, як з фузії [1]), своїм мазурським діялектом.

— A moze by ta pan barun psy takij urocystosci racyli nam troche podwyssyc podzienne? [2]).

Пан барон вухам своїм віри не йняв, почувши такі слова.

— Що, що, що? Прокляті мазури! Чи з'їсти мене хочете з кістками, заморду вати живцем? Чи не знаете, що ця фабрика не приносить мені майже ніякого зиску, що я тримаю її тільки для гонору, тільки для вас, щоб ви, дармоїди, не поздихали з голоду? І відки я приходжу до того підвищувати вам поденне? З яких капіталів? Чи хочете, щоб я ще докладав

---

[1]) Фузія—рушниця.

[2]) А може би то пан барон з нагоди такої урочистости підвищили нам трохи платню.

до вас? Ах, це нечувана річ! Це, це... af mane Munes [1]), світ кінчиться з тими людьми!

Робітники мовчали засоромлені. Пан барон як ошалілий бігав по ґанку, махав руками, робив ріжні гримаси і виливав цілі потоки окликів, щоб виллять все своє обурення на нечувані претензії робітників.

— Я не те ще хотів сказати вам,— озвався нарешті рішучим і грізним голосом.—Знаєте, дурні, скільки коштує мене цей папір, цей титул? Але відки вам це знати? Більше як 10.000 бухнув я в нього, а ви ще хочете щось від мене? Ну, відки я вам візьму? Деріть із мене поли, тягніть жили, але грошей із мене не видерете. А тут ще й ваші мундури. Ну що мені з того, що я вас убрав, як порядних людей, до чого властиво не був обов'язаний? Чи ви почуваєтеся за це до вдячности? Де там, ані крихти! Але чекайте! Коли ви не почуваєтеся до вдячности для мене, то й я з вами не буду робити церемоній. Пане касієр! Кошти справлення мундурів записати кожному на його рахунок, розложити на пів року і стягати щотижня при виплаті!

Робітники стояли мов ошоломлені.

— Маєте, чого вам хотілося—кричав грізно пан барон, хоч опору не чути було жадного.—А тепер ідіть собі! А пам'ятайте собі ще одне! Відтепер я вже не простий Ляйб Гаммершляг, але пан барон Leo von Гаммершляг. Сам найясніший пан нагородив мене за мої заслуги. Пан

[1]) Клянусь своїм народом.

староста і жандарми мусять тепер більше оглядатися на те, що я скажу, ніж досі. Розумієте мене? Держіться спокійно, щоб я не мусів ясніше толкувати вам це. Ано, марш!

І пан барон махнув рукою. Та робітники все ще стояли, немов остовпіли. Отже ті нужденні мундури, справлені для них ніби то в відплату за їх криваву, надобов'язкову працю коло пристроєння фабрики, тепер будуть їм почислені для зменшення поденної платні! Отже та нужденна їх плата, яку побирають досі, за цей дар, якого вони не просили, має на цілий квартал бути ущерблена! А в додатку що ж показується? А те що самі вони своєю працею допомогли тільки до вивищення пана барона, до скріплення його поваги, яка тепер у першій лінії звертатиметься проти них самих. Усі ті думки, які в одній хвилі зрозумів кожний, навіть найтупіший і найбільше пригноблений робітник, дихнули на них якоюсь важкою, душною атмосферою. Якийсь неясний логічний процес звернув їх думки на недавне празничне привітання цісаря в оцій фабриці. Тодішній блиск, тодішня радість, тодішні ентузіястичні окрики, все те видалося їм тепер чимось так далеким, так фантастичним і неможливим в дійсності, що контраст, ніби розявлена пащека пропасти, потягнув їх до себе. І нараз кілька шапок вилетіло вгору і з кільких десятків горл вирвався окрик, який зараз же підхопили всі робітники цеї фабрики: „Віват! Най жие наш найясніший монарх! Віват!"

1891 р.

ПОЛУЙКА.

(Оповідання старого ріпника) [1]).

I.

То тепер наш Борислав зовсім на пси зійшов! І жиди [2]) нарікають, і пани нарікають, і робітники нарікають. Усім недобре. Роблять людиська, як ті коні

[1]) Ріпник—копач, що ропу добуває.

[2]) Іван Франко, як і всі галичани, вживає слово „жид", не в образливому значенні—це загальновживаний (в тому числі й серед тамошнього жидівства) термін. Редакція здебільшого, заради сучасного українського читача, замінювала це слово відповідним іншим—іменням власним, тощо. В „Бориславських оповіданнях" Ів. Франко змальовує соціяльну боротьбу між селянами й робітниками—ріпниками з одного боку, й підприємцями—спекулянтами (він часто уживає цей термін), що були майже виключно, спочатку відкриття нафтових джерел у Бориславі, власниками цих джерел—жидами —з другого. Але, змальовуючи негативно постаті цих спекулянтів, водночас він спиняється (як от в оп. „Яць Зелепуга") й на позитивних типах жидівства. Трудівник жид має таке спочуття з боку Франка, як і всякий інший трудівник. Це треба пам'ятати кожному, що йому спочатку може здатися неприхильним відношення Ів. Франка до жидівства взагалі: це—неправдиво й це спростовується цілою творчістю письменника-революціонера.

в кираті[1]), довбають святу земленьку, черпають кип'ячку[2]), тягають віск. Сказав би хто: дар Божий! Золото! Маєтки! А глядіть но ви, десь усе те так пропадає, що й сліду нема. Так якби дідько всім тим давився. Чим більше того „Божого дару" видобувають із землі, тим більше всі бідніють. Не розумію, як то воно так діється, а так є. І заробітків давніх нема і веселости та гулятики нема, як колись бувало, а йде чоловік до того Бориславa так як тота худобина у різницю; ану ж сьогодні на мене черга головою наложити! А не пропаду, то й так не виграю багато, от, аби продихати. Про те, щоби запомогтися бідному чоловікові з того заробітку, придбати щось для господарства, або й зовсім на ноги стати, з наймита зробитися господарем, як то давно бувало, — про те нині нема що й думати. Жебрацтво та й годі!

А за моїх молодих літ не те було. Отак тридцять літ тому було б вам зазирнути до Бориславa, то було на що подивитися, було чого послухати! Того теперішнього ніби містечка оплаканого ще зовсім не було, тільки ями понад потоком, та й то неглибокі. Тих нинішніх зломиголов по сто та по півтораста метрів ніхто тоді і в сні не бачив. Прокоплеш було п'ять, шість сажнів, а як десять, дванадцять, то вже велике свято, і вже чуєш: сопух б'є, на дні ями проступають бульки, чути якийсь клекіт,

---

[1]) Кират — привід.
[2]) Кип'ячка — нафта.

шипіт—ого, то вже знак, що пора забивати яму! Заб'єш, на одну ніч, другого дня відіб'єш, повна яма кип'ячки, лиш бери та черпай!

Там то було надивитися, як промисловці скакали коло такої ями, як цмокали, як припадали коло нас робітників! Мало в руки не цілували, а все частували та припрошували:

— Івануню! Дай вам Боже здоров' я! Ну, та напийтеся! А як гадаєте, заб'ємо нині яму?

— Ні, ще треба покопати.

— Ну, а може би нині забити?

— Та забивай, коли хочеш, але я тобі мовлю, що задармо буде!

І так було, як робітник мовив. Е, стояли тоді всі о нашу ласку, поводилися з нами не так, як нині, бо самі ще були маленькі, ще, як то кажуть, тільки зачали кошту вати шилом патоки!

А тодішні робітники! Що то за хлопці були! Не таке харлацтво, як нині до Борислава лізе. Тоді йшли щонайліпші парубки, не раз господарські сини, але найчастіше бідарі, наймити, круглі сироти, що вік прожив у наймах, у тяжкій праці, не раз, відколи жив, то не мав у своїй кишені ринського [1]) при купі, не знав іншого смаку в роті, крім борщу та росолянки та горілки. А тут нараз ринський денно! І твоє все, нікому не давай рахунку, ні з ким не ділися, ні на кого не озирайся! Ніхто на тебе не дивиться, ніхто тебе не знає, ніхто тобі в руки не

---

[1]) Ринський—карбованець.

зазирає. Сам собі в компанії таких самих як ти—роби, що хочеш, жий, як знаєш! І жили хлопці! Робота роботою, але по роботі, вечером, як почнеться було гуляння, то було на що надивитися! Нині таких гулянок ніхто й думкою не збагне! Крики, співи, піятики, бійки, різні збитки і жарти, аби грошам промити очі. Для правдивого ріпника встид було не пропити в неділю всього, що заробив у тижні. Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку, між товаришами він був пан. Горілки, пиво, вино, печені, все йому мусіло бути.

— Напчихати мені на все! Завтра або позавтра може дідько вхопить мене! Гуляймо, хлопці, поки час, поки наше!

Неділя, а попри неї й понеділок, то був у Бориславі такий ярмарок, такий клекіт і гармидер, якби сто жидівських шкіл на одну купу зсипав. П'ємо, гуляємо, а потім, побравшися за руки, лавою сунемо по дорозі поміж бараки—бо то був тодішній Борислав: село оддалік, а тут, де нинішній Борислав, то була серединою дорога, а по обох боках бараки, де-де починали будувати хати—отже сунемо по дорозі і ревемо нелюдськими голосами:

Ой не жалуй, моя мила,
Що я п'ю!
Тоді будеш жалувати,
Як я вмру!

А най но покажеться хазяїн, та заговорить:

— Івануню, час би до роботи!

Ну, ну! Мав би ся він! Зараз його обступлять, ніби добрі приятелі. Цей у бочку з кип'ячкою руку встромить та й на бекешу ззаду приліпить йому здоровенну п'ятку! Другий у бочку руку встромить і наперфумує йому нею всю бороду, третій такою ж рукою пейси йому підкрутить, четвертий обі долоні положить йому на плечі, ще й приговорює:

— Мошку! Та чого тобі квапитися? Нас дідько візьме і тебе візьме. Ми погинемо ріпниками, ти здохнеш багачем. Не бійся, твое не втече! Ходи, напийся з нами! Алеж бо ти файно виглядаеш! Ай-ай, твоя рідна Сура тебе не пізнае!

Хазяїн ніби всміхається, а сам злий, мало не трісне! Але що має робити? Хлопи як ведмеді, ще до того п'яні. Поліції ніякої ані жандарів тоді ще в Бориславі не було, не було при кім хазяям брикати.

Але швидко вони навчилися!

II.

Ага, що то я хотів оповісти вам. Про полуйку! Тепер уже про неї мало хто й тямить, а тоді то було для ріпників так, як для дитини калач, що мама привезе з міста.

Бачите, був такий звичай, що в котрій ямі показалася кип'ячка, то перша бочка йшла на робітників, що працювали при ній. Вони могли або взяти її і продати, кому хотіли, або властитель мусів викупити її у них. Не великі то були гроші, десять, пізніше п'ятнадцять ринських,

ну, але для тих чотирьох людей, що робили при ямі, то був ладний крейцар. То вже як пішла чутка, що в тій або тій ямі докопуються до кип'ячки, то йшов гамір по всіх кошарах:

— Ого, у Гершка, чи там у Мошка позавтру полуйка буде.

Ну, а того вам не треба й казати, що то значило. То значило—п'ятака така, що всі ті гроші там на місці мусять минутися. То вже ріпники бігли на полуйку, як свахи на весілля.

Не знаю вже, хто то встановив той звичай, та здається, що не хазяї. Вони дуже криво дивилися на нього, але не могли нічого порадити. Вже якраз була така встанова, то ріпники були б йому кошару рознесли і його самого з головою в ту бочку всадили, якби він не захотів дати їм полуйки. Зразу хазяї, поки були бідніші, радо давали; потім, як розпаношіли трохи, почали кривитися, далі приходило до сварок, а вкінці, після великого вогню 1874 р. то й зовсім скасували цей звичай.

Отже то з тою полуйкою на моїх очах була історія.

Робили ми—я і Гриць Хомик, він тепер є війтом у Запалім, і Іван Карапуз, небіжчик уже—при одній ямі у Йойни. Якось він дивно прозивався, але ми називали його „Йойна з трьома бородами", бо мав бороду розділену на три косми, та й то середній був чорний, а два крайні сиві. Зовсім так виглядав, як грива гуска. Давно його вже вирвало, таки через ту полуйку зі світу зійшов, що вам хочу

за неї розповісти, а от синище му Борух зкапцанів [1]) зовсім, фірманить [2]) тепер у Дрогобичі.

Той Йойна недавно прийшов був до Бориславa десь відкись з гір. Казали, що доробився маєтку гендлюючи волами, а тепер хотів розбагатіти в Бориславі. Зараз у одної баби закупив частку поля— не скажу: за півдарма, бо таки би мусів їй щось дати, а так таки за нізащо, за пару кварт солодкої горілки. Баба була сама, стара, мала хату та й той кавалок поля далеко від села, на мокляках [3]). Решту її чоловік ще перед смертю пропив. От вона рада була, що позбулася тої решти, а випивши горілку і проспавшися пошила собі торби, перехрестилася та пішла по жебранім хлібу. А Йойна зараз зачав копати два закопи на тім куснику.

Якось йому не щастилося. Видно було по нім, що аж трясеться, щоби швидко розбагатіти, бігає, нюхає, підганяє робітників, зазирає до ями. А наші ріпники дуже того не любили. Дурили його. Візьмуть, принесуть відкись кибель [4]) ропи, вечером виллють у яму, а рано, коли видобувають глину з ями, наш Йойна аж підскакує:

— Ого, є вже, є! Є кип'ячка у мене! Івануню, а багато там її є?—кричить він у низ до робітника.

---

[1]) Зкапцаніти—зійти на ніщо.
[2]) Фірманити—візникувати.
[3]) Мокляки—мокре місце.
[4]) Кибель—цеберко.

— Стільки, що аж не видно.

— Як то? Як то? А отже на глині є.

— Та то, Йойно, слиниться земля!— відповідає той з ями.

— Як то слиниться? Я ще не чув, щоб земля слинилася.

— Та так, що кип'ячка є десь глибоко, а тут тільки така піна на глині виступає.

— Ну, а швидко буде, Івануню, швидко буде?

— Та пересказувала, що буде, тільки почекайте!—нерадо відповідає робітник і щосили гепне дзюбаком у твердий леп.

— Ну, ну, нівроку!—приговорює Йойна сам до себе і відходить, і не йде, а біжить до другої ями, щоб і там довідатися, що в ямі „слиниться, але кип'ячка казала зачекати".

Кілька разів так дурили хлопці Йойну, а самі сміються, аж рака лазять. Та ба, їм сміх, а Йойні починає вже терпцю не ставати. І не так терпцю, як дрібних. Грошей у нього в запасі було не дуже багато, а дві ями відразу копати і цямрувати, то день-у-день коштує. Доять його ті ями, так доять, а пожитку нема. Далі одної п'ятниці він видно обрахувався з касою, прийшов пополудні до кошари, ходить, зазирає до ям, цмокає і в пальці тріскає та свої три бороди розгортає, а далі каже до мене—я власне одну шихту при млинку робив:

— Слухайте, Івануню, як вам здається, швидко буде у нас кип'ячка?

— А хто ж її знає?—відповів я.

— А земля слиниться в ямі?

— Щось перестала.
— Сопух чути?
— Щось не чути.
— То може ми не на добрім місці почали копати?
— Га, може бути.
— Може би зачати в іншім місці?
— Або я знаю.
— Я думаю, що он там, у тій долинці... Як ви думаєте, Івануню, була би там швидше кип'ячка?
— А хто її знає.
— А я думаю, що там була би як не на п'ятім, то на шостім сажні.
— А по чім ви міркуєте?
— Бачите, Нута Грауберг он там за межею в тій самій долинці копле.
— Та що з того, що копле? Ще нічого не докопався.
— Ропа вже показалася.
— Га, як показалася ропа, то певно швидко буде й кип'ячка.
— То що, може зачнемо й ми там одну яму копати?
— Як міркуєте.
— Але тут жаль покидати.
— Та жаль.
— Якби знати, що тут швидше буде.
— Е, якби знати!

Так радився зо мною Йойна. Ховай Боже, не міг сказати, щоб я намовляв його на цей або на той бік. Я так само не розумівся на тім, де копати, а де не копати, як і він.

Ще кілька день Йойна ходив, муркотів, мітикував, радився з іншими, а далі сказав:

— Годі, хлопці! Забивайте ті ями! Зачнемо нові в іншім місці.

Нам то байдуже. Зачнемо, то зачнемо. Нам іще й ліпше, бо на верху легша робота.

III.

Нута Грауберг, то був найближчий сусід і найтяжчий ворог нашого Йойни. Чи направду так було, чи тільки так здавалося Йойні, що Нута все робив йому наперекір. Наперекір йому купив частку зараз обік Йойни і то так само за півдарма, як і цей. Наперекір йому він зачав так само копати дві ями, тільки що був осторожніший і один закіп зробив на горбику, там де були Йойнині оба, а один на долинці, там де тепер збирався копати Йойна. Оба сусіди ненавиділи один одного страшенно. Коли Йойна здибав рано Нуту, то плював у слід за ним, а коли сам він перейшов Нуті дорогу, то цей ніколи не занедбав буркнути в слід йому сердечно:

— A Richn da'n Tat'n aran! [1])

Та коли Йойна був захланний, хапчивий, при тім облесливий і швидкий до гніву, то Нута був спокійний, любив жарти і кпини, а з робітниками поводився, як з добрими сусідами. Часом ставав він коло своєї кошари і бачучи, як Йойна нипає коло своїх ям, та знаючи, як ріпники кепкують собі з нього, починав і собі ж жартувати.

— Йойно,—мовив він.

---

[1]) Чорт твойому батькові!

— А що?—відмовляв Йойна.

— А слиниться в твоїй ямі?

— А фрас[1]) на твої кишки!—відповідав Йойна і відходив до кошари. Покрутиться там, ніби забув щось, та й іде геть, а по хвилі вже чуємо одалік, як Йойна говорить:

— Нуто!

— Ну?

— Накажи своїм людям, щоб не сипали твій леп на мій грунт.

— Обгороди собі свій грунт,—відповідає Нута.

— Я тобі насамперед загороджу зуби.

— Biste meschüge[2])? Чого чіпаешся?—кричить Нута.

— Сам ти meschüge![3]) Сам ти чіпаєшся мене.

Свари бували з кожним днем частіші, поки вкінці оба противники не згодилися на одне: спільним коштом розгородити свої частки високим парканом. Але спокою між ними проте не було. Йойна зависливим оком дивився на Нуту, щодня бажав, щоб його ями позавалювалися, щоби Нута „зламав кишки“ і щоб він ніколи не бачив його на очі. Здається, що й Нута платив Йойні такою самою монетою. Коли ж у Нути в тій ямі, що була в долинці, показалася ропа, цебто рідкий чорний плин з нафтовим запахом, але нездалий до фабрикації нафти, хіба тільки на смар для возів, Йойна не міг заснути, не міг знайти собі спокою, поки

[1]) Фрас—пірвало б.
[2]) Чи ти збожеволів.
[3]) Божевільний.

не забив обох своїх ям на горбику і не почав копати дві нові ями в долинці.

— Йойно,—кпив собі з-за паркана Нута,—а слиниться в твоїх ямах?

— Так само, як у твоїх.

— А коли буде полуйка?

— Оба одного дня справимо.

— А маєш уже бочки на кип'ячку?

— Як буде треба, то знайдуться.

— То певно твій бондар пішов сьогодні в ліс по обручі?

— Такий самий мій, як і твій.

— А я тобі мушу за одну річ подякувати, Йойно.

— За що?

— За те, що ти вступився мені з горбика.

— Я, тобі?

— Ну, так. Ти викопав десять сяжень і я десять. Тепер я прокоплю ще два і вся кип'ячка з твойого закопу зійде до мойого.

— Бери її собі! Дай Боже, щоб ти до віку лиш тільки мав, що є в моїм закопі!

Нута жартував, а Йойна в цілого серця бажав йому того, що говорив. А шим часом доля інакше зажартувала собі з них обох. Не минули два дні, коли в Нутовім закопі на горбі показалася кип'ячка. Нута перший справляв полуйку і нас запросив на гостину. Йойна мало не стікся зо злости.

— Ай вай! Що я наробив! Пощо мені було кидати свої ями!—кричав він, рвучи на собі пейси.—Я був би тепер мав кип'ячку, а так цей трефняк вибере всю! Його яма глибша, то з мого грунту вся стече до нього.

— Не бійтеся, Йойно,—мовив я,—коли у Нути показалася, то й у вас буде. Викопав він дванадцять сажень, то ви викопіть чотирнадцять, то тоді з його закопу буде текти до вашого.

— Правда ваша, Івануню, правда ваша!—скрикнув Йойна.—Ану, хлопці! Покидайте ті нові закопи, вертаймо до старих.

— Слухайте, Йойно,—мовив я до нього.—Не так ви зробіть. Лишіть одну компанію тут, нехай коплють тут один закоп, а одні нехай ідуть там.

— Добре мовите, Івануню, добре мовите!—лебедів Йойна.—Лиш ви мені все так файно радьте, то вже як у нас кип'ячка покажеться, то я вам таку полуйку справлю, таку полуйку, що аж!...

— Та вже ми надіємося, що ви не будете такі... кривди нам не зробите. Адже ви бачили, яку Нута полуйку справляв.

— Що Нута? До чого Нута? Нута капцан, парх, паскудник! Що він розуміє! Я ще надіюся побачити, як він буде тікати відси з торбами!

А Нута тим часом черпає із своєї ями кип'ячку та й черпає, денно по двадцять бочок відвозить до дестилярні. А Йойна стоїть перед своєю кошарою, рахує бочки та аж душиться, аж зубами скрегоче зі злости та з зависти. У Нути коло кошари гармідер, крик, повно фір з возами і кіньми, а у Йойни пусто та сумно, тільки чути скрип корби, що двигає кибель повний сухого лепу, та писк млинка, що жене до ями свіже повітря.

— Йойно,—кричить із-за паркана Нута.

— Що є?—відгукує Йойна.

— Чи то правда, що ти завтра забиваєш свою яму?

— Дай Боже, щоб твоє слово було сказане в щасливий час!

— Бо я хотів тобі щось сказати.

— А що таке?

— Як завтра не заб'єш, то продай її мені.

— Дався своєю.

— Ну, чого гніваєшся? Я тобі зверну кошт і дам п'ять шісток відчіпного.

— Щоб тобі язик відчепився від твойого трапного рота!

— А знаєш що, Йойно?

— Не потребую знати.

— Я виджу, що ти добрий чоловік. Як закоплеш усі свої гроші, то приходь до мене за касира.

— А ти як будеш жебраком, то приходь до мене два рази на тиждень, за кожним разом дістанеш феника [1]).

— Добре, Йойно! Запам'ятаю собі те, а ти запам'ятай собі те, що я сказав. І пам'ятай, як будеш продавати закопи, то вже по сусідству вдайся до мене першого. Добре заплачу.

— Щоб ти не дочекав платити, а я брати від тебе! — кричав розлючений Йойна і тікав до своєї кошари.

IV.

І цим разом Нутові жарти мали справдитися. Оця пересварка була в четвер, а в п'ятницю по полудні роблю я шихту в ямі, чую—сопух підходить, робиться

[1]) Феник—гріш.

чимраз густіший, сильніший, починає мені памороки забивати. Дзвоню я до того що при млинку, щоби дув щосили.

— А що там, Івануню!—кричить згори Йойна,—є сопух?

— Та є.

— А слиниться яма?

— Ні, не видно.

— А не булькоче нічого?

— Ні, не чути.

Тут йому говорю, а тут дивись! Що вдарю дзюбаком у глину, а з-під дзюбака: пшш! Сопух іде, мов із ковальського міха дує. А далі починає проступати таке, мов піна, мов бульки.

Е,—думаю собі, — буде завтра полуйка! Або ні, ще сьогодні буде. Але не Йойна дасть нам її. Добре, що у нього швидко шабаш заходить! Зробимо ми собі полуйку самі, та таку, що буде що споминати.

Тут собі міркую, а тут прислухуюся. А під мною немов щось живе в землі рушається, бульбкоче, клекоче, здається: ось-ось бухне і залле мене. А сопух душить мене, хоч той при млинку працює з усеї сили.

Став я, міркую, що тут діяти, а Йойна вже кричить згори:

— Ну, Івануню, чого ти стоїш?

— Бо змучився і сопух душить.

— Може слиниться?

— Та де там слиниться.

— А може булькоче?

— Та булькоче, бульбкоче.

— Ой, чи направду? Ну, Івануню, кажи!

— Та бульбкоче, але мені в животі, бо пізно обідав сьогодні.

— А бодай ти жартував, а не хорував Ну, ну, дзюбай, дзюбай, нехай кибель не чекає.

Щоб ти там закаменів! — подумав я собі А тут чую, що коли дзюбну ще раз порядно у дно ями, то готова відразу кип'ячка бухнути. Розуміється, хазяїн побачить це, наробить гомону, поставить варту і наша полуйка пропала, дістанемо те, що з носа капне. А мені дуже цього не хотілося. От я взявся дзюбати землю, але не з дна, тільки з боків ями. Ба, та бо й тут усюди з-під дзюбака: пшш! та пшш! Що за диво! Відразу немов десь пудами пригнало ту кип'ячку, так і чути, що з усіх боків претьсся і тиснеться до ями. То вже я то сяк, то так нипаю та шолопаю, щоб дотягти до вечера, а все подаю до відра саму суху глину, без сліду кип'ячки. Далі почала й моя лямпа пчихати. Сопуху в ямі занадто багато. У мене голова хоч і яка міцна, а також почала нестаткувати. Світ крутиться, поперед очима зачинають бігати колеса зразу зелені, далі червоні, в горлі нудить, мов би там застромляв хто суху ложку — ні, довше не видержу! Дзвоню я, щоб тягли мене догори.

— Ну, Івануню, — кричить Иойна згори, — а що там?

— Тягніть догори, мені недобре! — кричу я. І вхопивши обіруч дзюбак, я щосили затяв його в ослизлу вже від кип'ячки глину на дні ями, а до кінця ручки прив'язав тонкий, а міцний шнур, що був у мене за поясом про всяку пригоду.

— Тягніть! — кричу ще раз.

Потягли мене догори. Коли тягли, я помаленьку розпускав той шнур із-за пояса, а кінець його прив'язав до сучка цямрини вже при самім краю ями. В ямі темно, їм згори цього не видно, а я собі своє знаю.

Витягли мене, і я відразу повалився на землю, мов неживий.

— Ой, ой,—скрикнув Йойна,—він заморочений! Івануню! Івануню! Що тобі є? Чи чуєш мене?

Я чую добре, але вдаю зовсім небіжчика. Надувся, посинів. Хазяїн аж руками об поли вдарився.

— Ай, ай! Рятуйте! Відтирайте! Води!

— Горілки!—крикнув той, що був при млинку.

Йойна кинувся видобувати зі своєї торби горілку. Поки мене терли та оживлювали та покріпляли, то вже почало смеркатися. Мені тільки того й треба.

— Ну, що, Івануню,—допитує мене Йойна, клячучи надо мною з горілкою,—є там що в ямі?

— А дідько є лабатий! Заморока та й годі.

— А кип'ячки нема?

— А най вона тобі вся скипить і ти сам із нею!

— Ну, ну, пощо то таке говорити? То преці дар Божий.

— Дідьчий, не Божий! Ще нічого нема, а я ледве душі не загубив.

— Ну, але як гадаєш, буде що?

— Та певно, що буде, але ще не знати, коли. Сопух є, але кип'ячки не чути.

— Вона підійде, Івануню, вона підійде,— радісно говорить хазяїн.

— Сама не підійде. Треба прокопати ще зо сяженЬ, то може буде.

— Йой!—скрикнув Йойна, мов ужалений.—Ще зо сяженЬ? А я гадав сЬогодні на ніч забивати.

— Та можеш собі забивати, коли хочеш. Але з того такий буде пожиток, що в ямі набереться стільки сопуху, що завтра треба буде до полудня двома млинками добре працювати, поки там чоловік могтиме показати носа в долину.

Йойна стояв ні в сих, ні в тих. Ним аж теліпало щосЬ, аж била лихорадка з великої нетерплячки, але з другого боку він знав добре, що я також не привик говорити на вітер. Ще хвильку він пробував змагатися.

— Ей, Івануню, а не дуриш ти мене?

— Ну, то лізЬ сам у яму та переконайся!

— Ну, ну, та я нічого! Хіба я що? Нехай буде так, як ви мовите! То по-вашому ще нині нема що забивати її?

— Власне треба лишити отворену, щоби виходив сопух. До кип'ячки ще не близько.

— Але ви тут ночуйте! Ану ж би вночі кип'ячка вибухла? А якби щосЬ до чогосЬ, чуєте, Івануню, дайте мені знати!

— Та вже ви, Йойно, не бійтеся, — мовлятЬ ріпники. — Іван хоч би хотів піти, то не піде нікуди, бо слабий.

— Але ви не лишайте його самого.

— Що, і ми всі мали би тут ночувати коло вашої ями? А нехай вона западетЬся вам! А де ж то хто бачив таке, щоби ріпник, маючи гроші в кишені, не пішов погуляти собі? Чуєте, он у МендлЬовім бараці вже грає музика. Давайте гроші!

— Ні, — мовить Йойна. — Знаєте що, любі мої, ночуйте ви тут нині! Я вам завтра виплачу, не буду питати, що шабаш. А нині я вам не дам нічого, щоб вас не кортіло на гуляння. Принесіть собі тут хліба, горілки, ковбаси, я зараз накажу Мендлеві, щоби прислав вам усього досить, а самі не ходіть нікуди. Прошу вас, уже цю ніч не відходіть нікуди. Припильнуйте мені цеї ями! Мені все здається, що цеї ночі тут буде щось. А як би, нівроку, що до чого, то прошу вас. хоч би о півночі, зараз дайте мені знати.

Він говорив, дроботів, гладив нас попід бороди, відходив і знов вертав, і просив, і підлещувався. Видно було, що страх йому не хотілося відходити від ями. Щохвилі ставав над нею, вдивлявся в її темне гирло, нюхав важкий нафтовий сопух, що валив із неї клубами, а все прислухувався, чи не бульокоче що в її нутрі. Аж трясся, щоб узяти лямпу і при її світлі загляну ти в нутро ями, але це була небезпечна забава, міг зробитися вибух. Я все ще лежав нібито недужий на околоті соломи, що розпростертий у куті кошари служив за постіль для того, хто ночував коло ями. Лежу і потерпаю: ану ж дідьча кип'ячка бухне в тій хвилі, засичить, заклекотить і забульокоче. Кільька разів мені навіть причувався той клекіт, але все те була мана. Врешті якось не якось Йойна пішов. На небі замиготіла перша зірниця, йому пора була засідати на шабаш. Я встав із свойого околота і проводив його очима аж геть долі вулицею.

Він жив із жінкою і дітьми в селі, доброї чверть милі від ями.

Ну, пішов! Щез! Тепер уже певно не верне...

V.

— Гей, хлопці!—скрикнув я до своїх ріпників.—Сюди! До мене!

— А що там?

— Буде полуйка.

— Коли?

— Зараз.

— Як то зараз? Хіба є кип'ячка?

— Нема ще, але як я захочу, то зараз буде. Біжіть котрий до Нути. Здається, він ще є в кошарі.

— Я чув його, ще там щось гаркотить із своїм касієром,—потвердив один ріпник.

— Біжіть до нього, кличте його сюди, а так, щоби ніхто не знав, по що.

Поки там один скочив, перекинувся мов собака через паркан і побіг шукати Нути, я навпомацки поліз до ями.

— Хлопці! Два вас до мене! Держіть мене за ноги! А міцно!

Вони, не говорячи ані слова, вхопили мене за ноги. Тоді я, звісившися головою вниз у яму, а за головою поповзши й цілим животом, налапав на сучку цямрини кінець того шнура, що почепив там, коли мене витягали наверх. Сопух із ями душив мене, але мені це байдуже. Обвивши собі той шнурок міцно довкола руки, я шепнув своїм хлопцям:

— Тягніть мене!

Потягли. Я міцно торгнув шнуром, підняв дзюбак, що був застромлений у землю

на дні ями, його вістря—я чув це—відвалило там добрий кусень глини. І в тій хвилі в ямі засвистало, засичало, зашипіло, мов пів копи лютих гадюк, а далі забулькотіло, заклекотіло, мов окріп у великім казані. Мої товариші зрозуміли

— Кип'ячка!

В тій хвилі вбіг Нута до кошари.

— Ну, що тут чувати?

— Слухайте, Нуто!

Він недовго й надслухував.

— Ну, нівроку, нівроку! — сказав він якось так, мов раптом дістав велику оскомину.

— А чого ви мене кликали?

— Не знаєте чого? Адже це наша полуйка. Купіть собі її.

— А!

Він скрикнув це так радісно, немов знайшов на дорозі цілу сотку.

— Добре.

— По чому даєте?

— Як звичайно: десятка за бочку.

— Скільки маєте бочок порожніх?

— Ті, що на возах, усі двадцять порожні. Моя яма нині вичерпалася; я забив її

— Добре. Ладьте гроші. А ми, хлопці, до роботи!

Зараз мої хлопці кинулися, розібрали одно перило паркана, прикотили віз з бочкою, вложили в відро тяжкий камінь і спустили його в яму. Недалеко й ішло вниз! За хвилю вернуло назад повне. Зараз ми від Нути принесли ще три відра, почепили всі чотири на один вал на дві линви і давай черпати. За пів години бочка повна—назад з нею на Нутів

ґрунт! Свіжу сюди! За півгодини і ця повна—назад з нею! Свіжу сюди!...

Попрацювали ми отак до самого рана. Нута не сидів при нас, але його касіер, відправивши свойого сторожа, сам сидів цілу ніч у своїй кошарі. Ще не світ, не зоря, а всі двадцять бочок Нутових були повні. Тоді ми паркан назад поставили, сліди позагрібали, в своїй кошарі зробили порядок, а дістявши кожний, як нас було вісім, по двацять і п'ять ринських на руку, а надто ще десятку на почесне, полягали спати, мов і ніде нічого.

Ледве ми хвилечку полежали, не встигли й задрімати, аж біжить наш Йойна.

— Що тут чувати?—то були перші його слова. І не чекаючи відповіді, він просто біжить до ями. Не потребував і заглядати до неї: корби, линви, всі цямрини, все було чорне, все так і капало від кип'ячки.

— Іване! Іване!—крикнув він не своїм голосом, торкаючи мене за плече.

— А що там?—буркнув я, мов з просоня, хоч я не спав і чув усе добре.

— Ну, що тут сталося?

— Та самі бачите.

— Є кип'ячка?

— А є.

— А чого корба мокра? Чого цямрина мокра?

— Бо вибухла і все забризкала.

— Ой, ой! Вибухла! Так міцно вибухла!

— Адіть, нас усіх обляпала.

— Вас усіх? А то як?

— То як зачало в ямі щось шипіти та свистати, аж ми побудилися і скочили

всі до ями. А в тій хвилі як не бухне кип'ячка, так нас усіх і обляпала.

— Ну, Івануню, то не може бути! Ви мене дурите!

— Та подивіться на мене, як я виглядаю!

Справді, я виглядав як дідько, весь обмазаний кип'ячкою. Ми вночі про це й не подумали, а тепер мусів чоловік вибрі-хуватися. Але хазяїн як учора був розгорячкований та сам не свій, так тепер, коли вже був певний свойого, був холодний, немов би обілляв його холодною водою.

— Ей, Івануню, якось то мені не вірить-ся! Я ще не чув, щоби кип'ячка так бухала.

— А я чув і сам на свої очі бачив.

Тим часом у кошарі робилося чим раз видніше і видно було сліди свіжо розритої землі, перемішаної з кип'ячкою, і сліди коліс, що вели аж до Нутового паркану. Йойна мало не пожирав очима ті сліди.

— Івануню, а то що за сліди?

— Які сліди?

— Та от, так якби вози заїздили і виїздили з кошари.

— Ще може й кінські копита побачите? Певно дідько чвіркою заїздив і вам маєток у яму кинув.

— Ні, Івануню, не жартуй! Що то за сліди?

— Та то від наших тачок сліди. Ми ще вчора вечір вивозили леп із кошари.

— Ага! Ну алеж бо тут усюди кип'ячки накапано!

— Та що вам, Йойно, привиджується? Чого ви чіпаєтеся? Накапано, бо з ями

бухло та накапало. Адже ж ми вашу нафту не закрали. Візьміть її собі! Он там вам її певно повна яма.

— А може ви й закрали, Івануню, га? Знаєте, я не хочу вам сказати злого слова, але мені здається, що ви вже трохи черпали її.

— Ага!—скрикнули ріпники, що лежачи в кошарі і досі мовчки прислухувалися тій розмові.—Тепер ми вас розуміємо, Йойно! Ви заговорюєте так, щоби не дати нам полуйки.

— Певно, що не дам!—скрикнув нараз Йойна, аж підскочивши з пересердя.—За що маю дати? Ви самі взяли собі, ви не дали мені знати! Ви обікрали мене! Ви цілу ніч черпали мою кип'ячку! Гвалт! Злодії! Гвалт! Розбійники! Що я маю робити?

— Йойна зачав кричати і скакати по кошарі, мов божевільний.

— Будьте тихо, Йойно,—промовили ми до нього помалу, але з притиском.—Будьте тихо, бо вам буде гірше. Де маєте хоч одного свідка на те, що говорите?

— Я знайду!

— Як знайдете, тоді говоріть. Скаржте нас до суду. А тепер будьте тихо! І заплатіть нам за роботу.

— Заплатити? За що я вам буду платити? Ви обікрали, пограбували мене, а я ще маю вам платити?

Цього було для нас забагато. Бачу, що мої хлопці зуби закусують, а це злий знак. Коли чоловік натще, а зуби закусує, то стережись його.

— Хлопці—мовлю до них.—Будьте спокійні. Йойна жартує.

Але Йойні не до жартів. Його очі, мов миші, раз-у-раз бігають за слідами коліс із кошари до паркана і назад. Далі він не витримав, скочив з кошари, мов кіт видрапався на паркан і зирнув на той бік.

— Ай, ай! А тут що! А тут що!— скрикнув він і вхопив себе за пейси і в тій хвилі, як довгий, гримнув із паркана.

— Та що там Йойно?

— Я зараз біжу до Дрогобича! Даю знати до криміналу. Пішлю по жандарів. Це крадіж! Це розбій на гладкій дорозі. Та-ж там як на долоні видно цілий гостинець, куди мою кип'ячку возили. Цілі калюжі накапано.

— Не робіть із себе дурня, Йойно! Адже при вас учора Нута возив кип'ячку, свою, не вашу. Ще якраз під парканом одна бочка трісла. Ви самі бачили, самі сміялися!—Так говорили Йойні ріпники. Але Йойна не переставав йойкати і вайкати.

— Слухайте, Йойно,—мовив я до нього, коли він увійшов до кошари,—не шукайте собі напасти на нас. Заплатіть нам за роботу, дайте нам за полуйку, що нам належиться і розстанемося по-доброму.

— Розстанемося?

— Ну, та певно!—скрикнули ріпники.— Коли ви ні за що, ні про що позлодіяли нас, то ми у вас довше не будемо робити! Шукайте собі інших робітників.

— Овва! І знайду!—скрикнув Йойна.

З тяжким болем серця він виплатив нам наш заробіток, ще з півгодини ми мусіли торгуватися з ним за полуйку і ледве видерли її у нього, мов собаці з зубів, і тоді попрощалися з ним.

— Бувайте здорові, Йойно! Дай вам Боже, щоб та яма була така щедра для вас, як ви для нас!—крикнув йому один на відхідним.

— І щоб ви не дочекали більше нікому полуйки давати!—поправив другий.

А Йойна все ще стояв у кошарі, вайкотів потиху і з острахом та цікавістю вдивлявся в недобре затерті сліди, що вели з його кошари до Нутового паркана.

VI.

Чи не сміхà? Як йому закляли ріпники, так усе до разу з ним сталося!

Цілий той шабас нипав Йойна, муркотів, цмокав, йойкав, а далі зібрався і рушив до рабіна. Заскаржив Нуту. А я у Нути став на роботу, то все знаю від нього самого. Заскаржив Нуту у рабіна, що цей обікрав його, а Нута собі байдуже. Сміється. Що йому рабін зробить? Він за нашу полуйку взяв чистих п'ять сотоk і що йому біда зробить!

Почав Йойна на вулиці чіпатися Нути, почав кидатися на нього зовсім без пам'яти. Видно було, що чоловік помалу з глузду зсувається. А все одне торочить: обікрали мене, пограбували мене!

Та бо й яма, в котрій показалася кип'ячка, зробила йому збитка. Йойна найняв нових робітників, почали черпати, начерпали щось п'ять бочок кип'ячки, та й годі. Забив Йойна яму, переждав день—пусто, переждав другий—пусто. А у Нути, хоч яма плитша, кип'ячка йде та йде. Я роблячи

у Нути, бачу бувало, як Йойна ходить коло своєї кошари, розводить руками, муркоче щось, стає і знов бігає і заглядає до ями і сам не знає, що з собою діяти. Не раз аж язик мене свербить, щоб закпити собі з нього, але знов і жаль мені його стане. Ми справді трохи скривдили його. Але хто ж знав, що яма так живо вичерпається?

— Йойно,—мовлю раз до нього з-за паркана.

Він аж звергся, почувши мій голос, немов би хто наглим вистрілом пробудив його зо сну.

— Не бійтеся! Це я, Іван.

— Ну, чого тобі треба?

— Послухайте ви мене, Йойно,—мовлю йому щиро,—покиньте ви тепер цю яму, копліть он там у долинці.

Він не відповів нічого, але справді послухав мене. Другого дня його робітники забили цю нещасну яму і взялися до тої, що була розпочата в долинці. Працювали коло неї кілька день. Здавалося, що Йойна заспокоївся трохи, тільки очі його блищали якимсь несамовитим огнем, а на вулиці, коли йшов, то не пізнавав нікого.

Аж одного дня чуємо: крик коло Йойнової ями. Ріпники покинули роботу і кличуть Йойну. А він якраз тоді сидів чи може дрімав у тій самій кошарі, де ми зробили собі полуйку.

— Господару! Господару!—кричать ріпники з долини.—А ходіть но сюди!

Було саме полудне. Ми спочивали, в ямі не було нікого, то ми почувши крик, повибігали з кошари.

— Ого, — мовлю я, — у Йойни сьогодня полуйка буде!

Саме в тій хвилі вибіг Йойна з кошари і мабуть почув мої слова, бо, біжучи, крикнув у наш бік:

— Ага, чорта з'їсте, не полуйку!

Ми зареготалися, повилазили на паркан і дивимося, що буде. А Йойна ще не добіг до ями і кричить здалека:

— А що, є кип'ячка?

— Є.

— А не бухає?

— Ні.

— А багато?

— Та вже пів ями.

І напівжартом, напіврадісно один додав:

— Але то полуйка буде!

В тій хвилі Йойна зовсім сказився. Він кинувся на бідного ріпника та й лусь його в лице!

— Ось тобі полуйка! А драби! А розбійники! І ви хочете мене обікрасти? Не дам! Не дам! Нічого не дам!

І він у якійсь шаленій нестямі кинувся до ями і розхрестивши руки припав ниць, щоб закрити собою те джерело свойого багатства. Гирло ями було досить вузьке. Він опершися колінами на одній цямрині і вхопивши розхрещеними руками обі сумежні, заслонював собою яму, немов хтось хотів відібрати її у нього, і все кричав:

— Не дам! Нічого не дам! Гвалт! Рятуйте! Розбійники!

Почали збігатися люди з усіх боків, а побачивши Йойну над ямою і не розуміючи,

чого він хоче, думали, що сталося якесь нещастя, що хтось упав до ями або задушився. А в мені аж серце застило.

— Хлопці!—скрикнув я до ріпників, що стояли довкола ями.—Він здурів! Відтягніть його від ями! Живо!

— А нехай його дідько візьме!—буркнув не рушаючись з місця той, що дістав невинно ляпаса.

І в тій хвилі Йойна отуманілий від замороки, що валила з ями, вхопився обома руками за груди, бо йому не ставало духу, а стративши підпору тільки мигнув, замахав патинками і, мов галушка, бульбкнув у яму. Кип'ячка, що мала дати йому багацтво, дала йому смерть. А полуйки своїм ріпникам таки вже не дав.

Його витягли аж за три дні, бо до ями через замороку не можна було достутити.

1899 р.

ВІВЧАР.

Сто метрів під землею, в глибині десятиметрової шпольні, в духоті і нафтовім сопусі працює робітник. Раз-за-разом гатить він дзюбаком у іловату опоку [1]) і відриває від неї кусні лепу. Але опока тверда, скупа і тільки по невеликому шматочку дає собі видирати частки свойого тіла. Вона глухо гуде і стогне під ударами дзюбака, мов плаче, мов грозить; вона пріє вонючим потом, але не подається, упертo держить заховані свої таємні скарби. Робітник, здоровий парубок, що недавно прибув із гір до Борислава на роботу, починає злитися.

— Г-ге!—приговорює він, гепаючи щосили в ямку; в котру гепав уже три рази, не можучи відлупити грудки лепу.—А, мать твоя скалічена! Та доки ти будеш стояти? Пускай!

І він щосили заважив дзюбаком у ямці, щоб відлупити груду. Груда врешті подалася і він узяв її обіруч і кинув у кибель.

— От там до пса! Йди на свій! Покоштуй сонця!—приговорював він.—Го-го

[1]) Іловата опока—м'який камінь.

небоже! Я не жартую. Зо мною не нагваряйся[1]), бо я вмію дати раду й не такому як ти! Ти не знаєш, що значить сімсот овець. То не те, що одна з другою грудка, а я й їм умів дати раду.

І він бере за вухо кибель повен лепу, несе його до шахти, привішує до линви і дзвонить, щоб тягли, а сам з порожнім киблем вертає назад до штольні і береться далі дзюбати землю. Його думки бігають за вівцями по полонині і він, щоб розбити самоту і темноту, любується тими думками, гуторить про них і з глиною і з дзюбаком і з порожнім киблем, і з сокирою,—бо тільки й усього його товариства тут у глибокій безодні.

— Ти гадаєш, небоже, що то мала робота сімсот овець! Адже то живе, адже то кожне свій розум має. Невеликий розумець, звичайно німина, а все такий такий, як Бог йому дав. Ади, в ліс зайде, чи в полонину, то вже держиться купи. Не розбігається одне туди, друге сюди, так як рогата худоба. А все купкою. Г-ге!

— А ведмідь злодій тільки й чекає на те. О, він також має розум! Ще й який! Не даром вуйко, пан Кулаковський! Сидить за колодою і чекає, аж цілий гурт овець увійде між виверти, а тоді тільки скік, і має їх усі, як у стайні. І всі видушить до одної. А вони, біднятка, вже навіть не бегечуть, тільки зіб'ються в купку і чекають тихо своєї смерти. Г-ге!

— Палиця в руці, цівка через плече пищавка за поясом, так я, небоже, що-

[1]) Не нагваряйся—не жартуй.

рана вирушав за вівцями. Три пси, цу-цу! Наперед турми [1]) один, а два по боках, а я ззаду. Іду та й постоюю. Овечки, як рій пчіл, розсипалися по зеленому. Чорна купка, біла купка, чорна купка, біла купка. Тут ущипне травку, там ущипне та й далі, та й далі. Не пасе так, як худобина, тільки щипле, як дитина, ніби бавиться, ніби поспішає десь кудись. А передом барани, коменданти. Турми не треба завертати, тільки їх. А бирь-бирь! А дря-у!

Вівчарські окрики лунають по темній штольні, перемішуючися з глухим гепанням дзюбака.

— А гарно там у нас у горах, у полонині! Ой, гарно! Делікатно! Не те, що тут у вас, бодай ви — —

Він хотів заклясти, але вдарив себе долонею по роті. Його душа була тепер в атмосфері поезії, серед живої природи, чутливої та видючої і він боявся образити її, бо був у її власті.

— Гарно там у нас! Ой, Господи! Досить чоловік наймитував, гірко бідив, на чужих робив, а проте не жаль згадати. Вийдеш у полонину, зелено довкола, тільки головатні [2]) тулять до землі свої білі головки, мов цікаві очі визирають з-поміж трави та моху. Холодно. Вітер тягне. Дихаєш широко повними грудьми. Все довкола пахне, все так і дихає на тебе здоров'ям і силою. Внизу ліс оперізує полонину чорною стіною, а над тобою

[1]) Турма—отара.

[2]) Гірський будяк, дуже низенький, так що його цвіт, завбільшки як кулак, стирчить при самій землі. (Ів. Фр.).

піднимається круглий шпиль гори. Тихо довкола, тільки вівці шелестять у папороті, десь колись пес гавкне, зелена жовна застукає в лісі або закричить вивірка. А я йду собі помалу, стану, сопівку з-за ременя, як не заграю, як не задрібочу, як не заведу думки, аж серце в грудях підскакує, або сльози на очі навертаються! Г-ге! Пек тобі! Пускай! Г-ге!

Дзвінок згори. Прибув порожній кибель. Робітник бере свій повний кибель, виносить до шахти і виправляє вгору, а сам вертає з порожнім. Вертає в воиовничім настрою, бо вже починає голодніти. Люто б'є дзюбаком, лупає глину великими куснями, в мріях бореться з медведем.

— Го, го! Вуйку-небоже! То так не йде! Одна вівця, то ніби нічого, але нині ти зарізав одну, завтра заріжеш дві, а позавтра передушиш мені пів турми. Ні, небоже! Такої згоди у нас нема! Ти гадаєш, що я цівку[1]) тільки на страх ношу? Го-го! Вже я віджалую ночі, вже я засяду на тебе в тім виверті! Все мені одно, смерть або життя, а з тобою мушу зробити справу!

Він цюкнув пару разів і зупинився, відпочиває, опертий на держальні дзюбака.

— Злодій вуйко! Три ночі вимучив мене! Мабуть занюхав письмо ·носом, не приходив. Але не мене здурити! Вже як я завзявся, то не попущу. На четверту таки прийшов. Темно, хоч око вийми. Вітер стогне в верхів'ях смерек. Потік

---

[1]) Цівка—рушниця.

шумить унизу, а я, скулившися серед коріння величезного виверту, цівку при оці, сиджу, чекаю, надслухую. Вже чую, що йде, знаю, що мусить надійти попри мене і сиджу, дух у собі запираю. Хрусь-хрусь, уже близько. Витріщаю очі, суне мій вуйко, мов копиця сіна в темноті. Морду підняв догори, вітрить, суне звільна, обережно. У мене очі мало з голови не вискочать, так призираюся, щоб вицілити йому просто під ліву лопатку. Нараз він став, голову на бік, фукнув. Занюхав порох. Обертається на місці, щоб дати драла, і в тій хвилі бух-бух! З обох люф [1]) по льотці так і впакував. Навіть не зіпнув вуйко, мов від грому гепнувся на землю. Але то лише хвиля була така. За хвилю він зірвався з землі, рикнув, звівся на задні ноги та й просто до мене. Видно, не дістав у саме серце. Я вже сиджу, не рушаюся. Втікати нікуди, набивати не час. „Ну, думаю собі, коли я кепсько трапив, тільки задряпнув його, то буде по мені. А в тім, Божа воля. Раз мати родила". Та поки що буде, маю ще сокиру за ременем. Сплюнув у жменю, вхопив сокиру, перехрестився, поправив ноги, що були сперті на двох коренях, плечима оперся о сплетене корінняччя виверта, що, мов стіна, стирчало догори, закусив зуби, похилив голову вниз, щоб бачити добре, та й жду вуйка. А він уже ось-ось. Хапається лабами за коріння, нюхає і ричить, так ричить, мов розгніваний п'яниця, що не може сказати

[1]) Люфа—з німецьк., дуло.

слова розумного, тільки чує, що лютий і ричить і пхається наперед. Ось він занюхав мою ногу та й досягає її лабою. Так немов би опік мене кропивою, не гірше. І в тій хвилі вістря моєї сокири по сам обух утесалося в вуйкову голову, розчерепило її до тла. Він ще раз застогнав, так тяжко, так жалібно, мов грішна душа на муках, і повалився додолу, щез у непрозорій пітьмі, в ямі під вивертом. Я й сокири не встиг виймити, таки з ним покотилася вниз. А тоді як не скочу з виверта, та хащами, та на плай[1]), та лісом, та на поляну, та понад яр, ялівцями, одним духом опинився на полонині коло кошари. Стукаю. „То ти, Паньку?"—питає бац[2]) із середини. „Та я, отворіть". Устав він, засвітив ліхтарню, отворив.—„Ну, що?" „Та нічого"—кажу. „Був вуйко?" „Та був." „І пішов?" „Ні, не пішов." „А де-ж?" „Лежить". „Що ти"...— Бац не договорив. „Ой, любойки, а тобі що в нозі?"—скрикнув. „У нозі?" Я й сам не знав, що мені в нозі, і тільки тепер, поглянувши, я побачив, що весь ходак і вся онуча і вся волока кривава і кров заливає сліди. Раз, однісінький раз мацнув мене вуйко пазуром по нозі і відразу продер і ходак і онучу і ногу аж до самої кости. Коли розвинули ногу, то я зомлів, крови багато витекло. Але бац, спасибі йому, вмів примовити, спинив кров, приложив якоїсь масти і за тиждень я був уже здоров. А вуйка на другий день

---

[1]) Плай—гірська стежка.
[2]) Бац—старший пастух.

знайшли неживого, з моєю сокирою в головищу.

Знов дзвінок, знов робітник двигає повний кибель лепу до шахти і приносить новий, і знов, копаючи, розмовляє сам із собою, наповнює глухе підземелля не тільки стуком свойого дзюбака, але також гомоном своїх слів, поезією своїх лісів і полонин. В міру того, як він голодніє і слабне від утоми і задухи, його думки роблятьсся сумніші. Він згадує про вівсяний ощипок [1]), бульбу і пісний чир[2]), що бувають в зимі всею його стравою, про нудну молотьбу і ще нуднішу безділяльність у великім пості, про важкі переднівки, хвороби та сварки із-за кусника хліба або недопеченої бульбиці. Він згадує про те, як то тепер переводиться вівчарство через те, що полонини позакуповували купці, а тим більше виплачується випасати воли, ніж вівці. А при волах уже не та служба, що при вівцях. О, тут тяжка, погана служба! Тут уже не покушаєш ані женпиці [3]), ані будза [4]), ані бриндзи, ані бануша [5]), Жий як пес і вартуй як пес! І він швидко покинув цю службу, послухав одного товариша, що нараяв йому йти до Борислава, заробити грошей, пристати на грунт [6]) (з грішми тепер усюди приймуть!) і господарювати. І він

---

[1]) Ощипок—корж із некислої вівсяної муки.
[2]) Чир—рідка лемішка з вівсяної муки.
[3]) Женпиця—овеча сироватка.
[4]) Будз—овечий свіжий сир.
[5]) Бануш—кукурузяний куліш на овечім маслі.
[6]) Пристати на грунт—оженитися і взяти жінку, що в неї є земля і хазяйство.

пригадав собі навіть співанку, якої навчив його той товариш.

Ой піду я в Бориславку
Грошей заробляти,—
Повернуся з Бориславки,
Буду газдувати.

Він попробував вивести цю співанку своїм здоровим, вівчарським голосом, але ні, якось не йшло. Що як що, а співанка у штольні, сто метрів під землею, не йшла.

І він з якимсь пересердям дзюбає далі землю. Він починає ненавидіти її, оту темну, важку, немилосерно тверду землю, що так уперто не дається його дзюбакові.

— Та й тверда ж бо ти, святенька!— говорить він.—І Бог тебе знає, чи святенька ти, чи ні?

Він зупиняється, випростовується і починає міркувати над цим питанням, немов воно не знати яке важне.

— Та й справді, чи свята вона тут? Там на верху, то вже певна річ. І воду святять і кроплять і Боже слово на ній читають. Але тут? Адже відколи світ настав, сюди певно ані краплина свяченої води не доходила, ані голос Божого слова. Недаром тут такий сопух. Певно, що це не від святого, а від проклятого. Адже із цього воску невільно робити свічок до церкви, видно, що то нечисть, погань! Відпусти, Господи, гріха! Чоловік і в таке місце пхається, забирає нечисте добро. І це має вийти йому на добре? Ой ні, любойки, ні! Не на добро воно

виходить! А той товариш, що мене справив сюди, хіба не згиб у такій самій штольні? Засипало його, задушило, навіть тіла не видобули. Вдавився ним нечистий! Ой, Господи!

І він хреститься і починає ще завзятіше дзюбати. По бурчанню в животі він чує, що вже швидко муситъ бути полудне і жде потрійного дзвінка, хвилі, коли йому звелятъ вилізати на верх. А тим часом його уява працює невгамовно, розвертає перед ним усе нові образи, а найрадніше чудові, тихі, ясні образи полонини, лісів, овечої турми і всіх нехитрих пригод вівчарського життя. Кинений долею в глибоку підземну штольню, він чує сам по собі, що ті давні дні минули без повороту, що його шлях звернув в інший бік, що він із давнього патріярхального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне і дивоглядне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але це старе живе в його споминах; із нього лишилося ще стільки, щоб поетичним чаром заповнити і оживити пітьму і самоту нового життя. Так не раз сонце зайде за хмару, і з усеї пишноти літнього дня, з усього багацтва світла і колірів лишиться лише стільки, щоби золотим сяйвом обілляти крайчики важких хмар, що нависли над заходом.

1899 р.

У В А Г И.

Копальні нафти і земного воску находяться в Галичині і головним тереном їхнього добування є галицьке Підкарпаття з головними центрами Борислав і Тустановичі. Добича галицької нафти займає в світовій продукції нафти третє місце. (В 1911 році добуто 17,5 мільйонів сотнарів). Земний віск лише в Галичині добувається в великій кількості. Головним центром був до недавна Борислав, де вже в 1885 р. добуто 123.000 сотнарів земного воску, цього досить рідкого, а цінного мінералу. Але грабіжницьке добування воску довело до того, що в 1911 р. Борислав разом з другими меншими підкарпатськими копальнями (як Дзвиняч, Старуня, Трускавець) дав лише 19.400 сотнарів земного воску. Добича нафти і земного воску почалася при кінці 60-их і на початку 70-их років минулого століття. Першим, і дотепер ні з ким незрівняним, співцем того періоду, що майстерно малює цю епоху хижацької господарки, є Іван Франко.

1) **На роботі**,—друкувалося в „Друзі" 1877 р. Під спільним заголовком „**Борислав, картини з життя підгірського народу**", що друкувалися в чч. 1—6 „Друга", поміщені такі оповідання: „Ріпник" „На роботі", „Навернений грішник". Цього ж року вийшли ці оповідання і окремими книжечками під заг. „Іван Франко: Письма II. Борислав. Картини з життя підгірського народу".

Передрук з „Друга" (зміст: Вступне слово. І. Ріпник. ІІ. На роботі). „На роботі"—не передрукував Франко ні в одній зі своїх пізніших збірок, через те оповідання це майже невідоме. Передруковується зі збірки: „Іван Франко: Письма ІІ. Борислав".

2) „Ріпник"—друкувалося в „Друзі" 1877 року. Оповідання це входило в такі збірки оповідань Франка: „Письма ІІ. Борислав", вид. 1877 р.; значно перероблене друкувалося в збірці „Полуйка і інші бориславські оповідання", Львів 1899 (зміст: Полуйка, Ріпник, Вівчар) і Іван Франко: Бориславські оповідання, Київ 1905 вид. „Вік" (зміст: Ріпник, Навернений грішник, Яцьо Зелепуга, Полуйка, Вівчар). Передруковується зі збірки „Полуйка і інші бориславські оповідання".

3) Навернений грішник, — оповідання це належить також до перших бориславських оповідань Франка. Друкувалося в „Друзі" 1877 р., звідки передруком вийшло окремою книжечкою 1877 р. як „Письма т. ІІІ", але без заголовної картки. Увійшло в збірку: „Бориславські оповідання" Київ 1905, звідки й передруковується.

4) Яцьо Зелепуга, — друкувалося в „Зорі" 1887 року під заг. „Яцьо Зелепуга. Образок з бориславського життя" Цього ж року друкувалося „Яцьо Zelepuha" по-польськи в „Kurjeri Lwowskiemu" під заг: „Jac Zelepuha" (powiesc). 1890 року в „Київській Старині" під псевдонімом „Мирон" друкувався переклад на російську мову під заг: „Миллионер. (Картинка из галицкой жизни)". Увійшло це оповідання і в збірку „Бориславські оповідання" (Київ 1905 вид. „Вік"), звідки й передруковується.

5) Задля празника, — вперше було друковане по-польськи під заг.: „Uroczystosc". Nowela. Kalendarz Robotniczy na rok 1892. По-українськи друкувалося в збірці оповідань „Батьківщина і інші оповідання" (Київ 1911 р.), звідки й передруковується

6) Полуйка,—під псевдонімом „Мирон“ друкувалося в „Київській Старині“ 1899 року („Полуйка“ оповідання старого ріпника). Цього ж року вийшла окрема збірка під заг. „Полуйка і інші бориславські оповідання“ (Львів 1899. Зміст: Полуйка, Ріпник Вівчар). Увійшло це оповідання в збірку „Бориславські оповідання (Київ 1905). Передруковується із „Полуйка і ін. бориславські оповідання“ (Львів 1899).

7) Вівчар, — друкувалося в збірці „Полуйка і інші бориславські оповідання“ 1899 року, звідки й передруковується. Було поміщене також в збірці „Бориславські оповідання“ (Київ 1905).

Іван Лизанівський.

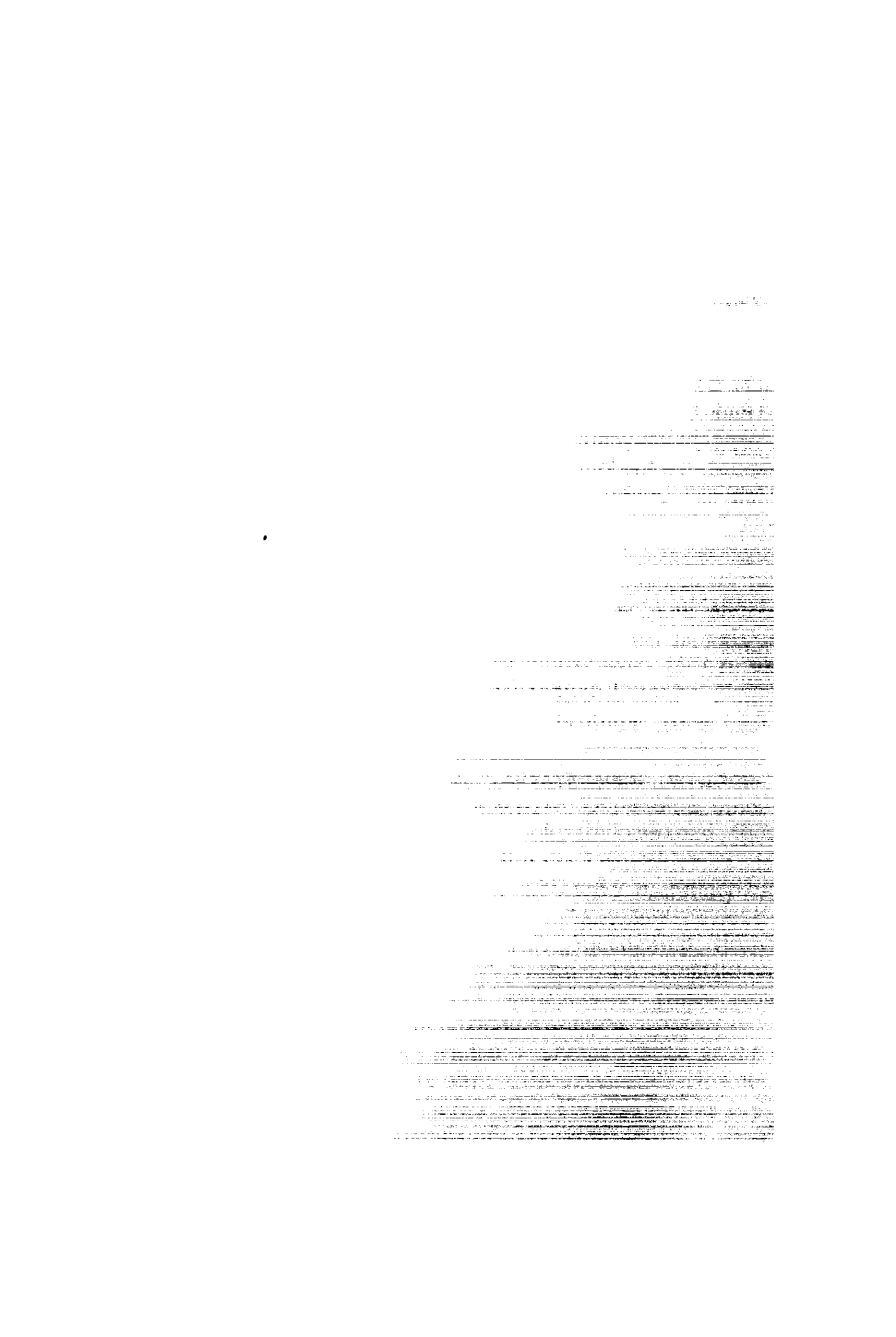

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том IV книга II

З БУРХЛИВИХ ЛІТ

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1956.

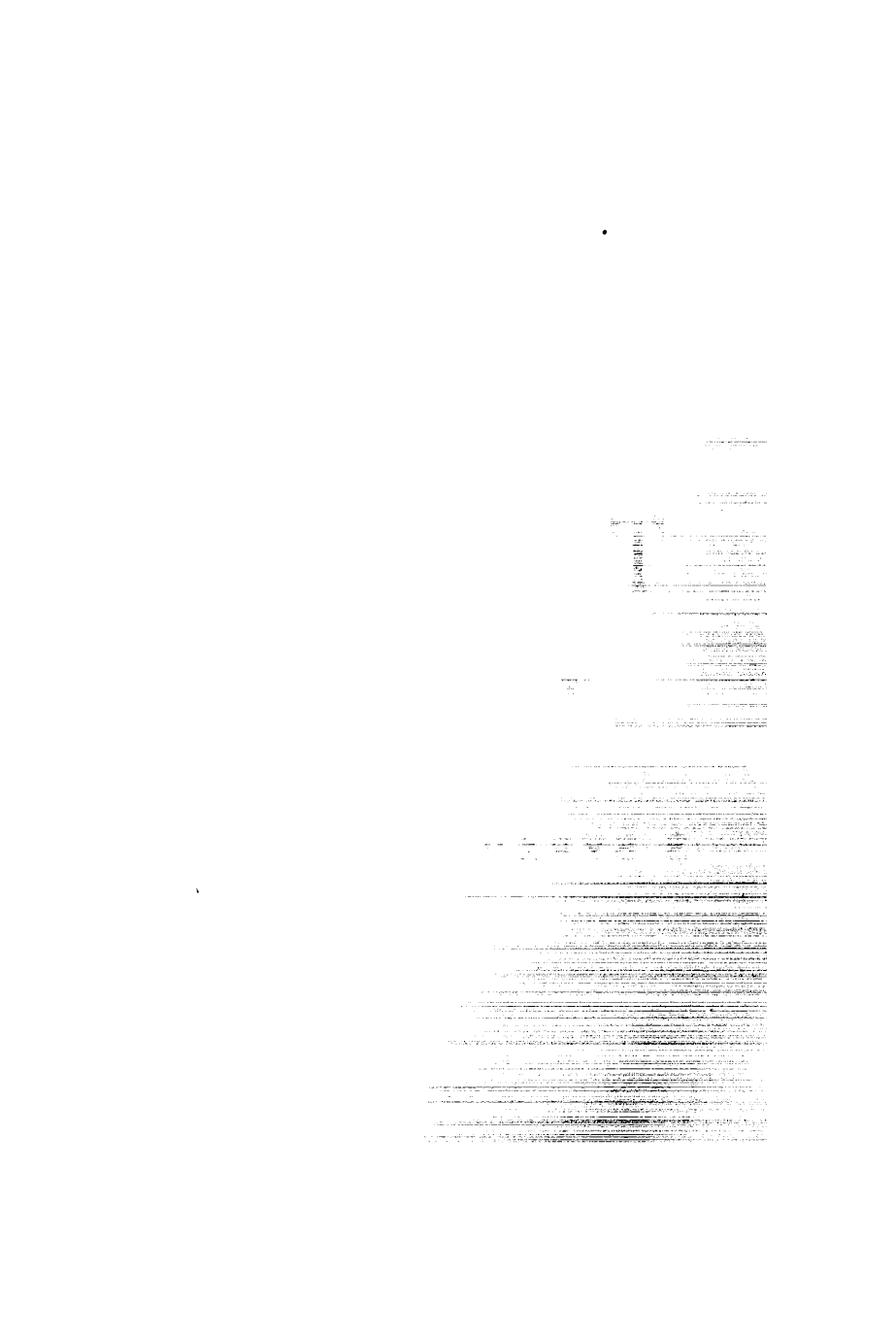

ЗМІСТ

тому четвертого, книги другої

Герой по-неволі стор. 1
Гриць і панич 69
Різуни 181
Додатки 215
Уваги 231

ГЕРОЙ ПО-НЕВОЛІ.

I.

Старий возний львівського магістрату, в мундирі гвардиста народового, в чемерці з вишнево-червоними вилогами, в чоботах із морщеними халявами й при шаблі тихенько відчинив двері до канцелярії ц. к.[1]) державної бухгальтерії. Тісна, подовгаста кімната зі склепленою стелею тонула в півсумерку; була ще ледве дев'ята година зрана, та й день 1 листопада 1848 року був хмарний і понурий, якийсь неначе сердитий. У канцелярії було тихо; вся вона мала вигляд великого сімейного гробу, а чорні дерев'яні бюрка, поставлені в два ряди попри головні стіни з невеличкими відступами, нагадували два ряди старих, струпішілих домовин. Возний окинув зором канцелярію, немов шукав чогось; його підсліпуваті очі зразу не добачили нічого, і він уже хотів вернутися, а може й замкнути канцелярію, коли нараз в однім куті коло бюрка щось заворушилося. Не довіряючи

[1]) ц. к.=цісарсько-королівської, назва державних установ в бувш. Австрії.

своїм очам старий наставив уха й почув виразно тихий, монотонний скрип пера, що звільна повзало по папері.

— Чи то ви, пане Калинович? — запитав він, обертаючися в той бік, відки чув скрип.

— Я. Добрий день вам, пане Згарський, мовив Калинович, обертаючися до дверей і закладаючи перо за вухо.

— Я думав, що в канцелярії нема нікого, мовив Згарський, входячи до канцелярії та зачиняючи за собою двері.

— Небагато й помилилися, — мовив, усміхаючися Калинович. — Бачите, я сам. Прихожу пункт о сьомій, нема нікого. Роздягся, сів до роботи, думаю: ось-ось поприходять. Ба ні, минуло чверть години, ба й пів, ба й три чверти, а оце вже вибила й дев'ята, а наших панів як нема, так нема в канцелярії. Що це значиться, пане Згарський?

— Що це значиться? — повторив якось значуче Згарський. — Гм, або я знаю...

— Аджеж сьогодні не свято? — непевно всміхаючися, мовив Калинович.

— Та ні. В календарі свята нема.

— Ну, але, може, яке народове?

— Або я знаю! — таємничо мовив Згарський, махнувши рукою. І схиляючися до Калиновича, додав по тихо:

— Свята нема, але здається, буде празник.

— Який празник?

— Не знаєте?

— Що маю знати? Нічогісінько не знаю.

— Не читали газет?

— Ет, що я там буду в газетах вичитувати! Лаються, деруться, верещать, а все те пусте.

— Ну, не раз і в полові зерно буває. А ну погляньте оць тут! Нашу газету все-таки треба би читати.

І він з таємничим виразом вийняв із кишені зложене вчетверо число часопису «Gazeta Powszechna, godło Postęp» з дня 30 жовтня. Калинович розгорнув число й почав перебігати його очима, а тим часом Згарський глядів йому в лице, всміхаючися під сивим усом і похитуючи головою.

По кількох хвилях Калинович відложив газету на бік і поглядаючи на возного, запитав із виразом розчарования:

— Ну, і що ж? Усе стара січка.

— Так? Не знайшли нічого надзвичайного?

— Надзвичайного? — протягнув Калинович і, немов не вірячи своїм очам, почав ще раз перебігати шпальти газети.

— Ні, не можу добачити нічого такого, — мовив нарешті, знов кладучи газету на бюрко.

— А ну прочитайте оце! — мовив возний, тикаючи пальцем на сам кінець нумеру, де грубими літерами було надруковано:

UWIADOMLENIE.

Wydział główny miasta Lwowa wyznaczył z grona swego komisyę bezpieczenstwa, porządku publicznego i gwardyi narodowej, której to komisyji zadaniem jest czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem publicznym i użyć wszelkich środków do tego celu

prowadzących. Członkowie tej komisyi dla odróżnienia w razie potrzeby nosić będą jako oznakę zewnetrzną wstęgę białą z kokardą u nakrycia głowy i kartę legitymacyjną. Każdy mieszkaniec Lwowa czy stały czy czasowy ma tej komisyi lub pojedynczym członkom być posłusznym i do ich postanowienia zastosować się [1]).

Калинович читав цю заяву зразу якось недбало, півголосом, та чим далі доходив у її тексті, тим повільніше, уважніше та виразніше відчитував поодинокі слова. Кінцеві ледве видушив із себе, мов би його груди привалено тяжким каменем.

— Пане Згарський, — мовив він, пильно вдивляючися в лице возного, — бійтеся Бога, а це що значить?

— Ви, пане ротмістре, розумна голова, вченіша від мене, — мовив Згарський, усміхаючися сам задоволено. — То може мені випадало би прийти до вас та й сказати: пане ротмістре, будьте ласкаві, вияснить мені, що це значить?

— Не жартуйте! — мовив затурбованим голосом Калинович. Адже це... це...

— Понюхайте, чим воно пахне?

[1]) Повідомлення. Головний заряд міста Львова назначив зі свойого складу комісію безпеченства, публічного порядку і народової гвардії, якої то комісії задачею є сторожити безпеченства і публічного порядку і вжити всіх засобів, що ведуть до цієї цілі. Члени цієї комісії для відріжнення в разі потреби будуть носити, як зверхню ознаку, білу стрічку з кокардою на накритю голови і легітимаційну картку. Кожний мешканець Львова, чи постійний чи тимчасовий, мусить слухатися цієї комісії чи окремих її членів і до їх ухвал пристосуватися.

Калинович якось механічно притулив газету до носа й раптово зараз відкинув її геть.

— Пахне революцією! Comitè du salut publique! «Użyć wszelkich.. W razie potrzeby... Każdy mieszkaniec stały czy czasowy ma być posłusznym .. диктатура! czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem [1]) — а від чого ж поліція, гвардія народова? І хто власне нарушує спокій і безпеченство? Проти кого звернене вістря цієї постанови?

Калинович підсунув окуляри високо на чоло і глянув зі свого крісла вгору на Згарського, що стояв обік нього й також дивився на газету.

— Не знаєте, проти кого? Хто нарушує спокій? Не читали газет? Там у кожнім нумері по десять раз повторяють, що всьому винно цісарське військо.

— Значить, проти нього — —

— Не чули, у нас уже не лише своє військо, але й свій комендант, генерал Вибрановський, іменований головним комендантом гвардії на весь край.

— Ну, я це знаю. Певна річ, коли що до чого, то на брак генералів не будемо жалуватися, коби лише рядові вояки були, — з гіркістю мовив Калинович. — Але від генеральства пана Вибрановського до цього кроку головного виділу ще досить далеко. Чого вони хочуть? До чого прутъ?

---

[1]) Комітет публічної охорони! Вжити всіх засобів... В разі потреби... Кожний мешканець постійний чи тимчасовий мусить слухатися... Сторожити безпеченства й порядку.

— Ой, пане ротмістре! — Якось напівсердито, напівжартливо мовив Згарський, — як же ви помалу рахуєте! А не читали перед кількома днями оцього?

І він із другої кишені своєї чемерки видобув інший нумер тої самої газети, з датою 28 жовтня, і показав йому підчеркнений червоним олівцем уступ на першій стороні:

Organizujmy się wedle ostatnich dzisiejszej rewolucyi zasad, a w chwili wzburzeń społecznych niech nam zawsze przewodniczy myśl jedna i wspolna — Polska demokratyczna![1])

— Ну що? — Хіба це не виразно? — спитав возний, стишуючи голос.

— Polska demokratyczna! — буркотав тим часом Калинович. Ну, а ми з вами русини, то що з нами буде? Ми й демократи, та про те як то нам смакуватиме та Polska demokratyczna? От іще й Польски готової нема, а вас старого не питали, чи ви поляк чи русин, а вперли в польську ліберію, ще й рогатівку на стару голову настромили.

— Ага, а як не хочеш, то марш зі служби на старі літа! — додав возний.

— Отож! А я 14 марта, під час перших збіговищ тиснуся вулицею та й слухаю, мало не оглухну, всі ревуть: Niech żyje Polska![2]) А мене дурного підкусило крикнути: „Най жие Русь!“ Ой, матінко! Як накинуться на мене! Паличками, кулаками!

[1]) Організуймося на останніх основах нинішньої революції, а в хвилі суспільних взривів хай нам завсігди буде провідником думка одна і вспільна — демократична Польща!

[2]) Хай живе Польща!

Zdrajca! Jak on śmie[1])! Ледве я живий вирвався. От тобі Polska demokratyczna! Та й тепер; комісію встановили очевидно для польських революційних цілей і зараз наказують, що кожний мусить її слухати? А як я не хочу ані Польщі, ані революції?

— То ви ворог bezpieczeństwa i porządku publicznego[2]), — відповів в'їдливо возний. — А в такім разі на гак із вами!

Калинович довго мовчки дивився на старого, потім якось мимовільно, з виразом переляку на лиці, оглянувся довкола, й завваживши цілковиту пустку в кімнаті, перелякався ще дужче.

Аж із місця схопився.

— Бійтеся Бога, пане Згарський! — скрикнув він нараз. — Скажіть же мені, що тут діється? Чому сьогодні ніхто з наших панів до канцелярії не приишов?

— Певно муштруються в гвардії.

— А може.. може там... може то вже сьогодні має щось розпочатися?

— Не знаю, пане любий, — мовив возний, здвигаючи раменами. Та нараз оглянувся довкола і, похиляючися над самим вухом Калиновича, прошептав скваплиро:

— Стережіться. Я вчора підслухав розмову двох панів, таки з вашої бухгалтерії, котрі це були, того вам не скажу.. Підозрівають вас, що ви шварц-гельбер[3]), що шпіоните...

---

[1]) Зрадник, як він сміє! [2]) Безпеченства і публічного порядку.

[3]) Шварц-гельбер — чорно-жовтий, австрійський патріот.

— Я? Шпіонити! Тьфу на них!

— Усе одно. Стережіться. Тепер такі часи... знаєте...

В тій хвилі в ратушевім коридорі залунав різкий голос дзвінка.

—Ой, ой, ой! То певно пан Відман,— скрикнув переляканий возний.—Бувайте здорові, пане рахмістре! Як буду мати хвилинку часу, то ще забіжу до вас коло дванадцятої.

І не чекаючи відповіді, він вибіг на коридор, навіть не заперши за собою дверей канцелярії. А дзвінок десь у далекім куті темного коридору теленькав та й теленькав, і його голос лунав, мов плач переляканої дитини.

II.

Степан Калинович був канцелярист при львівській скарбовій бухгалтерії. Двадцять літ числив він скарбові доходи й видатки, двадцять найкращих літ життя провів ув оцій темній канцелярії, подібній до великого родинного гробовища, на однім дерев'янім кріслі, над великими рахунковими книгами, живучи з дня на день правильно і точно, мов добре накручений годинник, не думаючи про ніякі зміни, про інше життя.

Треба було аж бурі 1848 року, щоб у те тихе, самітне життя внесли деякий неспокій і заколот. Щоправда, в політику Калинович не мішався, до газет не дописував і навіть мало читав їх, у вуличних збіговищах, агітаціях та копячих музиках участи не брав, протягом усіх

бурхливих сцен від марша аж до падолиста сидів день-у-день точно на своїм місці в темній і брудній канцелярії в ратуші і числив, числив, числив, як коли б увесь панцизняний та абсолютистичний лад стояв іще незахитаний, а не розпадався на шкамаття.

Вихований в старій німецькій школі, напоєний духом бюрократичної субординації, він помалу в суспільних і національних справах (на скільки деколи думав про них чи радше неясно відчував їх) стратив почуття своєї волі, своєї особистости й окремішности. Він знав, що він із роду русин — про це говорила його метрика, його урядовий декрет: але в житті це не мало для нього ніякого практичного значення. В канцелярії була мова німецька, дома, у господаря, де він наймав невеличку кавалерську кватиру з двох покоїв, говорено по-польськи; не маючи родини, Калинович навіть свят руських не обходив. Лише раз на рік, на Йордан, беручи ex offo в повній урядовій параді участь у свяченню води на львівськім ринку, він почував себе русином, з якимось дивним, неясним зворушенням співав разом із масою народу „Во Йордані крещающуся Тебе, Господи", і тішився як дитина, коли з кропила, розмаханого рукою митрополита, падав на нього рясний дощ крапель свяченої води і змочував йому не лише шапку, але також лице, очі й бороду.

Хуртовина 1848 року раптом змінила відносини й весь настрій довкола нього. Де досі панувала глуха, хоч і силувана

тиша, раптом заклекотіло, загуло, затріщало з усіх боків. Конституція, вільність друку, увільнення політичних в'язнів, політичні товариства и збори, гвардія народова, демонстрації по вулицях, вибори до сейму, ба далі явні конспірації з революційними покликами, нагінка на старих урядників, шварц-гельберів та фондраусерів[1]) і явно вивішении стяг незалежної Польщі—шляхецької чи демократичної—все те клекотіло довкола нього, валило до основ усі його дотеперішні, твердо устояні погляди та привички, та мучило його тисячами сумнівів, тисячами нових питань, що насувалися з усіх боків і домагалися швидкої та невідхильної відповіди. Що він—австріяк, чи поляк, чи може ще щось інше? Він присягав на вірність урядові—так, але то був уряд абсолютний, по теперішньому ворожий краєві, трохи не чортівські; тепер того уряду вже нема, тепер конституція,—значить, чи важна його колишня присяга, чи ні, а коли ні, то кому він повинен бути вірним? Чи годиться йому, як урядникові, мішатися в той заколот, що йшов довкола нього, в ту партійну, національну, політичну боротьбу, що розпалювала декого до правдивого одуру, а якої мотивів, пружин, цілей і засобів він не бачив і не розумів? Усе те пригноблювало, лякало його; його сумління, мов коса на камінь, що крок, що хвиля наскакувало на якісь запори і не знаходило ясної стежки. Зразу він мало не вдурів, кидаючися то сюди, то туди і всюди знаходячи якусь недоладність.

[1]) Фондраусер—чужинець.

Поляки побили його на вулиці, коли признався, що він русин; русини дивилися на нього криво, коли не захотів підписати програмової заяви „Руської Ради Головної", а то тому, бо, як сам казав, не зрозумів її. Знеохочений тут і там, він, мов слимак, засунувся в свою халабудку, старався якнайменше показуватися на вулицях, здалека обминав усі такі місця, де чув крик та гармидер і бачив збіговище. Він пильнував, щоб рано, перед восьмою, заки ще вулиці порожні, забігти до своєї канцелярії, запхатися за своє бюрко в самому куті і загребтися за купою книг, виказів, табель та витягів. Він працював із напруженням усіх сил! Пильний і совісний урядник віддавна, він ніколи не працював так пильно й совісно, як тепер. Ця праця, наказана йому згори, отже комусь на щось потрібна, була тепер не лише його урядовим обов'язком, але щитом для його сумління, одинокою фірткою, якою він день за днем шмигав із бурливого революційного та демагогічного клекоту на спокійний, твердий ґрунт хоч якої такої праці.

Тут він бачив ясно в своїм хоч тіснім та обмеженім кружку; а там не бачив, не розумів нічого. Не привиклий до самостійного думання й поступування, він тепер, мов стебелинки, держався тої останньої решти старого ладу, не можучи освоїтися з новим. Він бачив, як довкола нього, в тій самій канцелярії, де він працював, розривалися всі вузли давньої дисципліни. Новий дух віяв і тут; замість давнішої покірности супроти

старших, тепер субальтерні [1]) говорили зі старшими за-пан-брат, а бувало й так, що старший по канцерярії був підвладним свого субальтерна в гвардії народовій або в якімбудь комітеті. Замість недавнього „gehorsamster Diener" [2]) тепер лунали всюди, навіть по канцелярії, окрики: wolność, równość, braterstwo! [3]).

Особливо його найближчий сусід у канцелярії, той що займав крісло насупроти нього, обернений до нього лицем і відділений широким бюром та купою книг, був тепер його найгіршим мучителем. Йосиф Валігурський, старий ветеран, колись вояк Наполеонового війська, що в 1809 році помагав гонити австріяків зі Львова, а в 1831 році брав участь у польському повстанню, якимось дивним дивом дістав посаду в бухгалтерії, і оце вже десять літ сусідував із Калиновичем. Знаючи свою минувшину і розуміючи, що його посада виситъ на волоску, він весь той час мовчав, працював хилячися, мов віл, у ярмі і тільки крадькома десь колись злобно блискаючи сірими, запалими очима з-під сивих, навислих брів на ненависних йому „швабів". Що Валігурський ненавидів швабів усею душею, про це Калинович знав із деяких його уривaних окликів та проклять, що висковзувалися з його уст у хвилях, коли в канцелярії не було ніякого начальства. Зрештою Валігурський держався осторонь від усіх своїх товаришів служби, не звірювався перед жадним із них і Калинович не без

[1]) Субальтерний — підвладний. [2]) Найпокірніший слуга. [3]) Вільність, рівність, братерство.

підставки догадувався, що він глибоко погорджує ними всіма. Калинович, чуючи його нехіть, і не пробував ніколи зблизитися до нього; знав лише з оповідань інших урядників, що Валігурський живе дуже бідно десь далеко на Баиках зі своєю дочкою, задля якої він лишився у Львові, не бажаючи тягти її з собою на еміграцію, дехто додавав, що старий окрім малесенької пенсії за свою урядову службу дістає ще невеличку пенсійку від французького уряду, прив'язану до ордена Virtuti militari[1]), одержаного по якійсь битві з рук самого Наполеона.

Та ось у 1848 році Валігурський нараз змінився. З настанням конституції його хребет випростувався, його очі, навиклі сліпати над урядовою бібулою, набрали вогню й живости, його уста розв'язалися й почали сипати ракети та гранати. Він з великим та молодечим запалом кинувся в вир агітацій, брав участь у демонстраціях і перший бентежив віковічний, мертвий супокій канцелярії гарячими промовами та окликами, за які перед місяцем можна було ждати безплатного помішення в Кармелітах, а там і транспорту на Грайгору[2]) в залізних перстенях на руках і на ногах. Він був одним із перших охотників до гвардії народової і як старий вояк наполеоніст зараз дістав під свою руку цілу роту, яку мав учити мушгри. Розуміється, що це вчення, при якому була вся його душа, відсунуло на задній плян його канцелярійну роботу; до

[1]) Virtuti militari—нагорода за військову хоробрість. [2]) Кармеліти, Грайгора—тюрми.

канцелярії він приходив хіба на годину, дві, та й то ледве понишпорив у книгах, а за те обсипав градом насміхів, докорів та кпин своїх товаришів, особливо тих, що не брали участи в рухові. Розуміється, що Калинович був головним жертовним козлом його дотепу.

— Ну, що, молю канцелярійний, книжкова блощице, чорно-жовта стоного! — говорив він до Калиновича, не скриваючи своєї глибокої погорди. — Ще тобі не обридло порпатися в тих затхлих паперах?

— Хоч і обридло, та що робити? — покірно говорив Калинович, давно перестявши ображатися грубими ущипками старого вояки. — З чого чоловік хліб їсть, того мусить пильнувати.

— Хліб їсть! Ой, ти худобо! Тобі аби лише жолоб та й паша! Ну скажи, ти ніколи в своїм житті не подумав, що може бути щось таке на світі, задля чого варто віддати не лише хліб, але й кров і життя?

— Різне чоловік думає, пане Валігурський, — нерадо відповідав Калинович. — Одному це дороге, а другому те.

— Ага, а тобі твої шваби найдорожчі! Не можеш того переболіти, що їм руки вкорочено!

І Валігурський починав різким, хоч трохи вже розбитим голосом ревти на всю канцелярію улюблену пісеньку польських коспіраторів;

Гей шваби-драби, гей шваби-драби,
Вже ми вас із краю наженем до лаби!
Гей Шваби-драби, ще лиш пів годинки,

Будете шікати, гублячи пашинки.

— Не кричіть, пане Валігурський! — благав Калинович, запикаючи собі вуха. — Не кричіть, адже я не шваб.

— А що ж ти?

— Я русин.

— Русин? Я також русин. На Русі родився, в Житомирі. Навіть ліпший русин від тебе. А про те я люблю нашу спільну матір Польщу і працюю для її визволення. Кожний свідомий, інтелігентний русин мусить бути польським патріотом. Іди спитай пана Ценглевича, це також певно русин, а як він любить Польщу.

— Бо польський шляхтич! — буркнув Калинович.

— А ти хам! — накинувся на нього Валігурський — русин, що не чує себе поляком, може бути тільки хамом. Тьфу! Не хочу говорити з тобою.

І Валігурський відходив розсерджений. Та Калинович швидко зрозумів, що ця сердитість не була зовсім щира, бо Валігурський, коли по двох трьох днях знов показався в канцелярії, знов починав жартувати і кпити з нього, все впадаючи в вояцький, грубіянський тон, але все таки не зриваючи з ним зносин, як не раз можна було надіятися по його різких висловах.

Найприкріше для Калиновича було те, що з іншими товаришами в канцелярії Валігурський не поводився так грубо й різко. Правда, деяких він немов зовсім не знав, не вітався й не розмовляв із ними; за те з іншими, що належали до

гвардії і чимраз більше втягалися в політику, говорив як із товаришами, іноді перекликався якимись короткими, лиш їм зрозумілими словами, або шептався про щось у коридорі. Калинович чув себе чимраз більше одиноким у канцелярії і розумів добре, що коли так піде далі, то йому недовго доведеться вигрівати в ній місце.

Та ось від кількох тижнів атмосфера у Львові почала робитися чимраз гарячішою, хоча надворі настала осінь і вже почалися жовтневі слоти. День-у-день по вулицях були збіговища, бійки гвардистів із вояками. Звістки з Відня, де вибухло явне повстання, повішено міністра Латура, не дозволено війську вирушати проти збунтованих угрів, а особливо звістки з Угорщини, де під проводом Кошута проголошено детронізацію Габсбургів і розпочалася вже кривава війна, наповнили серця польських патріотів гарячкою. У Відні працював генерал Бем, покинувши Львів, і снував сміливі пляни розбиття Австрії; до Угорщини разом із угорськими вояками стаціонованими в Галичині купами тікали польські охотники, що в виборенню незалежної Угорщини бачили підвалину для визволення Польщі з-під австрійського ярма. Та й у самім Львові клекотіло, варилося щось непевне; загальне роздразнення, напруження зростало і грозило швидше чи пізніше вибухом.

Канцелярія державної бухгалтерії в тих останніх днях жовтня цілими днями бувала майже зовсім пуста; крім Калино-

вича ледве два-три урядники заглядали до неї на пару годин, та й тим очевидно не хотілося робити. Вони сиділи мов непритомні, від часу до часу зривалися з місця, бігли до вікна, визираючи на ринок, а по якімось часі вибігали зовсім, немов ті старі, понурі, сірі мури давили їх і наповняли тривогою. Калинович лишався сам один, а скрип його невтомного пера по рапавім папері цвіркотів у самітній канцелярії мов спів цвіркуна в покиненій хаті. Старий возний Згарський був одинока жива душа, з якою Калинович міг іноді побалакати спокійно, по щирості. Валігурський від двох неділь зовсім не показувався в канцелярію.

III.

Згарський лишив Калиновича в препоганім настрою. „Стережіться!" Добре це йому сказати, але як стерегтися? Перед ким стерегтися? Аджеж у мишачу діру не запхаюся, десь мушу показатися між людей, мушу ходити до канцелярії, щодень пару разів переходити ринок та головні вулиці міста, посеред соток і тисячів народу. Як же ж тут стерегтися? Шварц-гельбер! Що це за злочин такий? Ну, так, Калинович чув у глибині душі і сам собі признався, що він шварц-гельбер. Він слуга австрійського уряду, від якого брав пенсію, якому присягав служити вірно. Що ж у тім злого? Аджеж і Валігурський ще в початку року, ще до половини марта цього року був такий самий шварц-гельбер. Тобто може в його

душі сиділо щось інше, що тепер виключалося навпох. Та Калинович не мав такої широкої вдачі, на дні його душі не було нічого іншого, а до нової матері Польщі, яку тепер накидувано йому з криком, лайкою й погрозами, він ані руш не міг запалати синівською любов'ю. „Ні, це не моя мати"—повторяло щось неясне в глибині його душі й він не міг пересилувати себе пустишися разом із іншими в той скажений танець довкола нового божища, в якому оце вже кільька місяців крутилася велика більшість мешканців Львову. Так, він бідний лишився шварц-гельбером навіть тоді, коли ці кольористали дуже немодними, так само як у часі чемерок та конфедераток заховав свій дуже немодний білий бюрократичний циліндер.

Зате другий докір, шпіонства, обурював його до глибини душі. Шпіон! Ні, він ніколи не був шпіоном! Не був тоді, коли за те ремесло платили грішми, авансами й ордерами, тим менше мав охоту бути ним тепер, коли за це дуже легко можна було дістати коли не штилет, то хоч пів копи стусанів під бік від роз'яреної, зфанатизованої юрби. Але хто ж і що міг пустити про нього таку відомість? Адже коли ця відомість дійде до народньої юрби, що ця не буде розбирати, чи це неправда, чи ні, але готова кожної хвилі розправитися по своєму. Калинович перший раз почув ув оцій канцелярії, як мороз подер його поза плечі. Йому зробилося душно, перо випадало з його руки й голова повисала знесилена на в'язах.

Та в тій хвилі він зірвався з місця і скочив на рівні ноги. Що це було? Звичайний клекіт і туркіт на ринку немов притих, і нараз вікна забриньчали і повітря затряслося від вереску:

— Niech żyje Polska![1])

Але не це так дуже перелякало Калиновича. Серед того вереску, що повторявся раз-по-разу, все голосніше та завзятіше чути було якесь гупання до такту, мов марш війська, а ще далі, десь на кінці ринку, чути було змішаний вереск, крик, лускіт, немов десь каменяця валилася або дало себе чути землетрясення

— Що це таке! Боже! Що це таке? Невже починається? — Крики довкола ратуша не втихали. В коридорах ратуша чути було гуркіт багатьох, може сотоk, криків, якісь гомони, якісь гострі, міряні оклики, мов голоси команди. Калинович стояв на місці ні живий ні мертвий. Його губи поблідли, очі вирячені дивилися на двері, не змигаючи.

— По мене йдуть! По мене йдуть!— крутилося вихром у його голові. Йому здавалося, що в скаженім вереску внизу чує виразно голоси: „Шпіон! Де той шпіон? На гак шпіона!".

Минали хвилі, для Калиновича хвилі страшенної тривоги. Він, мов приросли ногами до помосту, стояв на однім місці, не можучи сісти на кріслі, не сміючи ані приступити до вікна та глянути, що там робиться на ринку, ані вийти на

[1]) Хай живе Польща!

коридор та переконатися, чи справді йому грозить яка небезпека. Він тримтів усім тілом і надслухував, запираючи в собі дух.

— Niech żyje Polska! Smierć Szwabom![1]) — ревли кудни народу на ринку.

— Do broni! Do broni![2])—кричали різкі голоси, стугоніли кроки, туркотіли вози.

— Na barykady! Na barykady! Nie dajmy się[3])!— чути було оклики з іншого боку. З моря змішаних голосів десь колись вискакували якісь поодинокі голоси, слова команди, може промови бесідників, що загрівали людей до бою, а може голоси розважних, що радили втихомиритися.

— Szpieg! Szpieg! Na latarnię z nim![4])—заверещали нараз десятки голосів ув однім місці. Знов вереск, стук кроків, розпучливий писк: „Ależ panowie[5])!", бруталЬний регіт юрби і знов вереск:

— Niech żyje Polska![6])

Та в тій хвилі якийсь новий, могутній гуркіт потряс повітрям. Бум! бум! бум!— залунало, і рівночасно на ратушевім дасі затріщало, мов зерна величезного граду, і з гуркотом покотилося вниз та попадало на кам'яний брук ринку.

— Бомбардують! Бомбардують!—заверещала юрба на ринку. Вереск урвався. Його заглушив стук тисячів кроків, що бігли, гнали, ховалися, хто куди міг, у сіни ратуша, в сіни домів, у бокові вулиці.

---

[1]) Хай живе Польща! Смерть Швабам! [2]) До зброї! До зброї! [3]) На барикади! На барикади! Не даймося!

[4]) Шпіон! Шпіон! На ліхтарню з ним! [5]) Алеж панове! [6]) Хай живе Польща!

А гармати, обійнявши провід у цій скаженій оркестрі, бурчали далі. Вони бурчали глухо, десь із далека, здавалося навіть, не зовсім сердито, але ратушевий будинок почав відчувати якусь дрож. Вікна тихо, але ненастанно дзеніли, столи і бюрка хиталися, а з надвору доходили лише короткі сухі стуки: цяп! цяп! цяп! чимраз частіше, чимраз гарячіше. Це били о стіни кулі та гранати.

Калинович усе ще стояв, ледве живий із переляку, не розуміючи гаразд, що воно діється, і ждучи кожної хвилі нападу на себе.

Але на напад не заносилося. Довкола ратуша очевидно зробилася пустка: стояти на ринку, під кулями було небезпечно. Правда, в ратуші, особливо внизу і на подвір'ю, гуло, як у повнім вулію; сюди збіглася головна частина гвардії, та й немало народу, що перед хвилею заповняв ринок.

Але той голосний, зачіпливий настрій, який перед хвилею виявляв себе такими криками, тепер пройшов. Лише десь оддалік, по бокових вулицях, що вели до ринку, чути було глухий вереск, гуркіт каміння, тріск ламаних меблів та вигуки команди; це будовано барикади.

А гармати не переставали гуркотіти. Зразу кулі падали на ратушевий дах та котилися звідтам униз; тепер гармати наведено трохи інакше: кулі били в стіни, деякі падали просто на ринок. Ось забряжчало одно вікно в ратуші, далі друге: це кулі почали вскакувати до середини. Ратуш чимраз дужче тремтів

і, бачилось, хитався; замість звичайних куль почали летіти гранати, набиті запальними матеріями; вони лускали впавши, розприскувалися на дрібні скалки і вибухали стовпами вогню. Калинович, стоячи в своїм куті, бачив крізь вікно такі вогняні стовпи на ринку, де падали ті кулі. В його остовпінню його зацікавив цей вид, мов блискавки серед бурі; він ждав, коли лусне й вибухне нова граната і переставав на хвилю думати про себе. Йому навіть заманулося піти до вікна й виглянути на ринок.

Та ледве він рушився з місця, брязнуло вікно в його канцелярії — коротко, різко, мов здоровий пшик гарячого заліза киненого в воду, і в тій же хвилі затріщала дерев'яна шафа з актами, поставлена в куті недалеко вікна. Калинович зразу не бачив нічого, та по хвилі почув на підлозі канцелярії шелест, мов би там бігла миша поміж паперами. Досить було раз глипнути, щоб у нього серце замерло і все тіло похололо. Граната влетівши якось рикошетом скісно крізь вікно, відлупила один ріг шафи й випхнула із неї цілу купу актів, а сама відбившися від шафи, впала на підлогу й крутилася по ній, бігаючи довкола на своїй осі, мов джміль, яким бавляться діти. Зразу вона крутилася так швидко, що її ледве було видно, і розкидала довкола себе папери; та ось її рухи роблятьсся чимраз повільніші, на горішній її частині видно щось мов чубок із диму, який тоненькою білявою струйкою піднімається вгору, ще кільбка оборотів і якихось немов веселих під-

скоків залізного гостя, вона перевертається на бік, заточує широке колесо, стукається о ніжку якогось бюра, і в тій хвилі вибухає величезний вогняний стовп, у слідуючій хвилі чути оглушливий лускіт, і вся канцелярія наповняється димом, курявою, шматками порозриваного паперу та трісками полупаних меблів, серед яких, мов шершені, бренять і моментально затихають залізні черепки ґранати. Все те зчинилося так нагло, в такім якімось шаленім темпі і з такою фатальною логікою, що Калинович не міг ані одної ясної думки захопити в голові. Зовсім безтямно, несвідомо він заскочив у найдальший кут канцелярії, між своїм бюрком і великою печею, скулився тут і заслонив лице ліктями. Декільбка трісок ударило його по голові, але зрештою йому не сталося нічого. Гострий, душний дим від горючих паперів протверезив його.

Він визирнув зі свого кута, випростувався і поглянув довкола. Половина канцелярії, та що ближче вікна, виглядала як дійсне пекло. Вибух ґранати вирвав частину підлоги, попрощив бюрко, шафу, розсипав і розкидав масу паперів, які тепер горіли гучним полум'ям. Не надумуючися довго й не слухаючи дальшого лускання куль. Калинович ухопив своє пальто й капелюх; держучи їх у руках, вискочив на коридор.

Канцелярія лежала на першім поверсі. Коридор був пустий. Надягаючи на себе пальто, Калинович біг коридором і кричав:

— Горить! Горить!

Його голос лунав по пустім коридорі і відбивався десь далеко в другім його кінці. Добігши до сходів, Калинович побіг униз, на партер, де було чути гомін людей, і все не переставав кричати:

— Горить! Горить!

— Де горить? Що горить?—запитав його якийсь гвардіяк на сходах, заступаючи йому дорогу.

— Бухгалтерія горить!

— Е, бухгалтерія!—з погордою мовив патріот,—ця нехай горить.

— Але з нею згорить і ратуш!—кричав Калинович, минаючи гвардіяка.

В сінях на цю вість зчинився гомін. Кількадесят людей побігло горі сходами, а Калинович, тим часом замішавшися в юрбу, почав протискатися до брами.

— Невільно виходити—крикнув до нього гвардіяк, що разом із цілою лавою інших стояв у ратушевій брамі, загороджуючи вихід.

— Як то невільно? Я потребую вийти!—протестував Калинович.

— Куди підете? Чи ви вдуріли? Адже тут стріляють!

— Алеж я нічого не винен, за що мають на мене стріляти!

Вся лава гвардіяків зареготалася.

— Здурів чоловік! Хоче, щоб кулі мали очі та ще й уміли розрізнити, хто винен, а хто не винен.

— Прошу мене пустити! Я собі піду! Я не можу бути тут довше!—благав Калинович, сам себе не тямлячи зо страху.

— Назад! Геть звідци!—крикнув якийсь

старий гвардіяк і пхнув його в груди так сильно, що він аж зашочився.

— Ой, Боже! Алеж я мушу вийти!— запищав Калинович. Тривога відбирала йому застанову. Він обернувся і щодуху погнав у протилежний бік, до другої брами. Щоб дійти до неї, треба було перейти через ратушеве подвір'я. Тут під стінами, заслонені від куль, стояли гвардіяки в повній зброї, в рядах, готові вискочити з цієї засідки, з карабінами на плечах. Калинович щодуху перебіг через подвір'я, боячися навіть зирнути на боки, щоби його не взято за шпіона, що хоче зрадити гвардійські секрети. Друга ратушева брама була замкнена, лише мала фірточка в ній була отворена. Але й тут стояла купка гвардіяків на варті. Розпука і бажання вискочити з цієї западні підшепнули Калиновичу одну думку. Він прискочив до гвардіяків, мов спеціяльно присланий до них із цею новиною, і розказуючим тоном крикнув:

— Панове, ратуш горить! До коновок і сикавок!

— Ратуш горить!—заметушилися гвардіяки, тратячи голову і побігли на подвір'я до свого коменданта. З цієї хвилини скористав Калинович, в однім моменті відчинив фіртку, вискочив на ринок і нараз зачинив фіртку за собою. В ратуші чути було глухий гомін, із якого чимраз частіше і лячніше визначувалися оклики:

— Горить! Горить!

IV.

Калинович, опинившися на ринку, не мав коли легше відітхнути. Він тривожним

зором окинув ситуацію, силкуючися моментальнo зорієнтуватися, що йому робити далі.

Ринок був пустий. Тут і там цокали та лускали кулі, піднімаючи клубки куряви. Але скоро лише Калинович показався на ринку, зараз його побачили невидимі очі з кількох попідхилюваних брам і десятки голосів загукали:

— Тікайте! Тікайте!

Калинович, не тямлячи гаразд, що робить, пустився бігти попід стіною ратушевого будинку, поки не добіг на ріг. Тут зирнув наперед себе і, побачивши перед собою відчинену браму в каменици Андріолія, скулився, шмигнув через ринок і просто в ту браму.

Камениця, добре звісна йому віддавна, мала перехід вузьким подвір'ям, просто до рогу єзуїтського костела. Він надіявся вибігти туди на площу Св. Духа, а відти на Сикстуську вулицю, де була його квартира. Одначе й тут йому зустрілася завада. Подвір'я в каменици Андріолія було повне людей; другий вихід був завалений різними меблями, поліна ми різаного дерева, тротуаровими плитами та іншими причандалами, з яких якраз на вилеті брами цеї каменици, між стіною сусіднього дому і єзуїтським костелом, будовано барикаду.

— Не можна туди йти! Не можна! — кричали до нього люди зайняті двиганням матеріялів.

— Я вам не перешкоджу! — благав Калинович. — Мені треба до дому.

— Еге!—жартували ті,—так як тому циганові, що казав: „Або вішай, або пускай, бо мені треба на ярмарок". Тут залізним бобом частують, а йому хочеться додому!

— Яким залізним бобом?

— Хіба не чуєте, як пражать? Адже на площі Св. Духа одвах[1]), то відтам воякн хочуть напасти на ринок, а ми їм кидаємо колоди під ноги.

— А ну!—крикнув якийсь комендант і вхопив Калиновича за карк.—До роботи! Несіть!

Калинович скулився ще дужче. Він не смів сперечатися, вхопив поліно на плече та й поніс, протискаючися з ним помалу до виходу. Вузькі сіни каменицї подобали на передсінок пекла. Крик, стук, гуркіт тягарів і лускіт стріляння глушили, отуманювали. Калинович чув, як над його головою свистіли кулі, збиваючи штукатурку зі стін. Вихід із каменицї також був забарикадований, крім невеликого отвору вгорі; при отворі стояла купка узброєних людей, які від часу до часу стріляли—Калинович переконався добре, що туди вийти й дістатися на Сикстуську вулицю ніяким світом не можна. Не довго думаючи, битий якоюсь лихорадкою, він кинув поліно, яке двигав досі на плечах і почав швидко протискатися назад туди, куди вийшов, тобто на ринок. Тут брама була відчинена, а коли він добрався до неї, стріляння нараз затихло.

[1]) Одвах—Hauptwache, гавптвахта.

— Ратуш горить!—чути було голоси.

— Білу хоругов вивісили!—кричали інші.

— Забили того, що вивісив білу хоругов!—скрикнув хтось біля Калиновича.

— Ні. не забили. лиш ранили Ади, він хитається!

— Махає білою шматою!

— Післали парламентарів до Гамерштайна!

— Військо мусить уступити!

— Най ратуш горить, що нам до того!

— Не піддаваймося! Військо мусить уступити!

Такі оклики лунали довкола й ринок майже моментально заповнився купами народу. З ратуша висипалися узброєні й ушиковані відділи гвардії народової. На рогах ринку товпилися купи народу, гомоніли промови. лунали голосні оклики, мов команда

— Не піддамося! Най військо уступить! Не покидати барикад! Бачність!

Калиновича вхопила людська хвиля і витиснула в одній хвилі геть на ринок. Та тут він надумався дібратися до Краківської брами, та обходами, Вірменською вулицею вийти на Гетьманські вали, а відци до Сикстуської вулиці. Але й це йому не вдалося. В Краківській брамі стояла барикада до висоти вікон першого поверху, а з-поза неї чути було військову команду. Стиск народу попер його в Трибунальську вулицю, знов таки до самого єзуїтського костела, якого забарикадований ріг він бачив із вилету камениці Андріолія.

Тепер йому було найзручніше розглянутися. З рогу Трибунальської вулиці він міг бачити, як на долоні, цілу картину, дико-мальовничу, незвичайну, фантастичну, якої певно йому й не снилося бачити ніколи. Гвардисти в мундирах, ремісницькі челядники в полотняних куртках із фартухами та засуканими по лікті рукавами звивалися та глотилися, валячи на купу бочки, поліна, тротуарові плити, затикаючи отвори замість цементу подушками, матрацами та сіном. Кільконо люду тягло з веселими окликами якийсь повіз, захоплений на вулиці, від якого йнощо випрягли коней і відігнали властивця й слугу; його, як стій, перевернули догори колесами і вперли в велику люку, що лишилася ще між барикадою і брамою костела. В вікні одної камениці, що виходила на Трибунальську площу, показалися на першім поверсі розпалені лиця кільконох робітників і кричали: „Бачність! Бачність! Геть з-під вікна!" Калинович, що серед суголоки пробирався все попід стіни, ледве мав час відскочити, коли з вікна першого поверху з пекельним брязкотом гримнув здоровений старий фортеп'ян.

— Гурра! — заревли радісні голоси на площі — Оце музика! Саме в пору! Браво! Браво! Давайте його сюди!

І десятки рук підхопили стару руїну і поволокли на барикаду.

Калинович знов притиснувся до стіни в самім куті площі і стояв, мов остовпілий. Ось вона, революція! Така сама, як ті, про які так багато балакали та пи-

сали цього року в донесеннях із Парижу Берліну, Відня. Барикади у Львові, і він, найвірніший цісарський підданий, також причинився хоч одним полінцем до цієї революційної будови! Що сталося тим людям? Чого вони хочуть, за що б'ються, на що надіються? Він ніколи не розумів революційного запалу, а тепер найменше. Чув лише, що для нього нема виходу, що він тут немов у клітці. Правда, барикада коло єзуїтського костьолу ще не була окінчена. А що, якби протиснутися ближче, видряпатися на неї, поки не стріляють, зіскочити другим боком та драпнути на волю? Шалена думка, бо або з цього або з того боку могли звернути на нього увагу і почастувати його кулею! А тікати Гетьманською вулицею в напрямі до Академії також було годі, бо й там будовано другу барикаду між стінами Академії й театру. Калинович стояв, обливаючися холодним потом і ждав, що буде далі. Одинока його надія була, що справа скінчиться спокійно, що більше стріляння не буде, що військо уступиться. Бідний шварц-гельбер і сам не міркував, що всю свою надію покладає на побіду революції!

Та майже в тій самій хвилі, коли в його голові ясно зформулювалася ота безглузда думка, залунали від ринку голосні оклики:

—Стріляють! Стріляють! Наших стріляють!

Калинович справді чув кілька далеких пострілів, але не розумів, що вони значили. Аж пізніше довідався, що воно було.

На вежі горючого ратуша стояло декілька гвардистів, що звідци обсервували рухи цісарського війська і давали сигнали своїм. Уставлені біля намісництва. на Губернаторських валах вояки, стрільці з гуцульських гір, бачучи підозрені рухи тих паничів і не дбаючи ні на які переговори та капітуляції, навели на них пару карабінів, узяли їх на ціль, і паф! паф!—гвардисти на ратуші попадали неживі. Решта рятувалася втекою з окликом: „Стріляють!", який в тій самій хвилі підхопила вся юрба на ринку та в сумежних із ним вулицях.

—На барикади! На барикади! Зрада!—ревли купи народу.

—На бік, хто без оружжя! Оружні на барикади!—лунали голоси команди.

Калинович стояв на своїм місці. Правда, коли почувся оклик: „На бік, хто без оружжя", повідчинювано деякі брами і туди поховалися купи безоружних. Але заким Калинович міг дотиснутися до брами, затріщали карабінові салъви, браму затріснено перед його носом і він лишився надворі. Коло його вух засвистали кулі, мов рій шершенів. Якимсь несвідомим рухом він схилився в каблук і поповз радше ніж побіг до свойого кута, де хоч сяк так міг бути безпечним від куль. Його серце билося страшенно, все тіло дрижало, а уста машинально, несвідомо бубоніли все одну фразу, яка невідомо звідки й нащо прийшла йому до голови:

—Моє почтеніе, всечесніший господине!

Тепер на невеличкій площі перед єзуїтським костьолом було не більше як

придцять люду. Більша частина їх скупчилася біля барикади, яка, хоч не викінчена, все таки давала їм добрий захист від ворожих куль і ослонювала їх позицію. На барикаді, клячучи на колінях і похилені так, що з протилежного боку їх було зовсім не видно, стояли її оборонці, числом не більше десятьох: пару молодих студентів, два-три робітники і кільска старих ветеранів. Вони чапіли на своїх становищах і піднімалися трохи вгору лиш у ряди-годи, щоб вистрілити і знов заховатися за барикаду. Решта оборонців стояла внизу, набивала карабіни та подавала тим, що стріляли. Один смільчак, учепившися якогось гака від вивіски і опираючися одною ногою о ніжку форшпеп'яну, сторчем уставленого на вершку барикади, займав пост еклерера[1]); він мав таке становище, що був усім тілом заслонений від куль рогом муру, а вихиливши трохи голову міг бачити добре все, що робилося поза барикадою, і голосними окликами давав про все знати товаришам. А з-поза барикади вояки в безсильній люті сипали сальву за сальвою, засипаючи площу кулями, вибиваючи ними всі вікна супротилежних домів та обтрушуючи шпукатурку з мурів. Мов маєві хрущі весною бринять у теплому вечірньому повітрі і що хвиля в дещі б'ються о стіни домів та шибки вікон, так тут бриніли та цяпали о стіни кулі. І за кожною сальвою оборонці барикади піднімали радісні оклики:

[1]) Еклерер—спостерігач.

—Браво! Браво! Ще раз!

А один підліток, хлопчина п'ятнадцяти літ, з головою круглою, як гарбуз, з рум'яним, усміхненим обличчям, по кожній салві вихапувався з-під барикади на площу з шапкою в руці і, назбиравши її повну куль шмигав назад до барикади і подавав кулі тим, що набивали карабіни!

—Браво, Броню! Браво!—кричали врадувані оборонці, а він крутився на одній нозі, всміхався цілим своїм рум'яним обличчям та пискливим голосом затягав мазурську пісеньку:

Oj nima to, nima,
Jako djabłu w piekle:
Napije się smoły,
Posiedzi sè w cieple! [1])

Калинович мимоволі, зовсім несвідомо всміхнувся й собі на вид цього веселого хлопчика, що оце, знов підскакуючи та підсвистуючи, бігав по площі й збирав у шапку карабінові кулі, немов би збирав суниці по лісі.

Вояки тим часом, бачучи безхосенність гуртового стріляння, затихли. Завішений руками на гаку на розі шпіон шептав до своїх, але так голосно, що й Калинович у своїм куті міг почути.

— Бачність! Розділилися на партії! Повзуть попід стінами з боків! Пане Валігурський! Вам там видно!

---

1) Ой, нема то, нема,
Як чортові в пеклі:
Нап'ється смоли,
Посидить собі в теплі.

В тій хвилі гукнув вистріл і куля цяпнула в сам той гак, якого держався відважний шпіон. Може о пів цаля від його руки! Він сплюнув і зареготався, але все таки не кидав свойого становища. Та увага Калиновича була збуджена його словами, зверненими до пана Валігурського. Як то, і пан Валігурський тут? І він почав очима шукати по барикаді. Недовго й шукав, бо майже в тій самій хвилі, коли шпіон зареготався, почувши удар кулі о гак біля своєї долоні, з протилежного кінця барикади, з-під самого муру єзуїтського костела гукнув вистріл, а за барикадою почулося глухе стогнання.

—А ти, драбе, куди лізеш?—закричав той, що стрілив.—Маєш за своє! Не лізь!

Калинович пізнав голос Валігурського. І аж тепер устиг роздивити добре досить незвичайну, навіть у тій пекельній фантасмагорії, картину.

На розі єзуїтського костьолу, збудованого з тесаного каменя, над малими входовими дверми на висоті першого поверху міститься за залізною балюстрадою низьке, півколесне вікно в глибокій фрамузі. Значно нижче від того вікна, праворуч входу, міститься друга фрамуга, вижолоблена не більше пів метра вглиб, і в ній стояла кам'яна статуя Матері Божої. При будові барикади доведено її з цього боку аж до балюстради над дверима, зірвано балюстраду і вгороджено її в барикаду, укріпляючи нею позицію повоза, який витягнено наверх, покладено горі колесами та привалено камінням. Виважено з її ніші й статую Божої Матері

і привалено нею на барикаді купу всяких дрібних, поламаних меблів, скріплених проти сили куль околотами соломи, подушками та матрацами. Калинович уже перед тим спостеріг був на вершку барикади, в півколесному вікні костела навалену мов ненароком, мов забуту в тім місці, купу околотів. Тепер побачив за цею купою якісь рухи, побачив там якусь людину.

В глибокій віконній фрамузі за купою тих околотів стояв скулений Валігурський. Його позиція була вигідна: скулившися майже удвоє, він міг малощо не зовсім заховатися у фрамузі над барикадою, а рівночасно окидати очима всю напротилежну сторону площі Св. Духа, вилет брами Андріолія і дальші доми. Випростувавшися в фрамузі і ставши одною ногою на статую Божої Матері, він міг вихилитися головою поза ріг костьолу, оглянути одвах і всю площу і слати й туди свої кулі. І він сидів мов щур у муці: не видно його, а знаєш, що він з укриття пасе очима довколо. Та ось нараз він піднімається до половини, простягає руку, в якій видно заржавілий старий наполеонівський штуц, у якому перевісний крем'яний замок перероблено на капсльовий, і майже не мірячи, палить униз і рівночасно знов тоне в своїй криївці, а тільки глухий стогін та німецькі прокляття за барикадою свідчать про ефекти його вистрілу. Та рівночасно Калинович побачив, як із горішньої фрамуги простягається вниз його рука з великим пістолетом, як той пістолет від-

бирає у нього якась інша постать, що, закрита будовою барикади, стоїть у нижчій фрамузі, відки вивалили статую Матері Божої. Вона стоїть так заслонена, що Калинович майже зовсім не може бачити її. Лише на поклик Валігурського згори вона вихиляється зі своєї фрамуги, підноситься трохи вгору, простягає руку, бере від нього вистрілений штуц і рівночасно подає йому другий, такої самої будови, набитий. І поки Валігурський в своїй засідці починає очима нове полювання і з далека видно лише, як його рука поводить дулом пістолета, то постать унизу, скулена, метушиться над чимось, виконує якісь прудкі рухи і, придивляючися пильно, міг Калинович добачити сліди їх по наглих рухах великої бавовняної хустки, якою була прикрита ця постать. А по хвилі знов постріл із вікна, знов зойк за барикадою, знов простягається рука Валігурського з пістолетом униз, а назустріч їй вихиляється знизу рука з набитим пістолетом.

Калинович бачить: їй-богу, біла, тонка, дрібна жіноча рука!

— Невже його дочка з ним тут? — подумав Калинович і його серце забилося чогось, немов до того натовпу сильних та бурливих вражінь прибуло ще одно, дике, несподіване та сильне власне тим, що таке несподіване.

— Це вже восьмий! — мовив згори Валігурський до тих, що стояли внизу і набивали карабіни.

— Браво, Валігурський, браво! — почулися голоси. — Пражте їх! Так їм треба!

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку на протилежнім боці! — Вони щось нового готують! Бачність!

V.

На площі залягла хвилева тиша. Вояки перестали стріляти; біля барикади також було тихо. Якась глуха тривога висіла в повітрі. Мов під час бурі перед страшним вибухом елементарних сил. Усі слухали, дух у собі запираючи, всі почували, що те, що було досі, то була дитяча забавка, а тепер почнеться щось нове, «не з тої бочки», щось рішуче, страшне. Стріляння затихло і по інших місцях, його не було чути ніде. Тільки на ринку гоготіла велика пожежа, тріщали балки, лускали муровані склепіння, вогняними роями летіли вгору іскри, а дим важкими клубами падав на місто. А здалеку, десь по нерівнім містовім бруку гуркотіло щось, стугоніло глухо. Що таке? Кінські копита, чи мірені кроки піхотних полків, що готовилися до штурму, чи щось іще інше? Ті, що боронили барикад, чули добре, що цісарське військо залізним перстенем оперізує середмістя. Найсміліші бліднули, але ніхто не покидав становища.

— Прокляття на них! Гармати тягнуть! — буркнув у своїй фрамузі Валігурський.

— Бачуть їх таміко? — запитав жіночий голос унизу. Це вперше Калинович почув той голос.

— Ні, не бачу, але чую. Мур чує. Мур на тім розуміється, зараз дає знати.

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку, — на одваху готуються до штурму.

Валігурський у своїй фрамузі закляв по-французьки. Це був останній людський голос, який міг почути Калинович. Ще хвиля мертвої тиші, а потім здавалося, що земля відчинилася і вибухло пекло. Рев гармат, свист куль, лускання гранат, тріск лупаних мурів, дощок, меблів і всього того, що було навалено у барикаді, якийсь дикий рев, мов буйного вітру, що раптом схопився і рве з корінням столітні дерева, якісь дикі, нестримні елементарні сили розгулялися, немов бажаючи моментально змести з лиця землі отих дрібних червяків людей з їх дрібними ділами. Калинович стояв у своїм кутику заглушений, остовпілий, безтямний. Він зразу зажмурив очі, але в пітьмі, яка тоді огорнула його, блискали якісь велетенські вогняні язики, що сягали від землі геть вище кам'яної вежі єзуїтського костьолу, і він у смертельнім переляку зараз же розкрив очі. Ні, вогняних язиків не було, барикада стояла ще, але подібна до копиці сіна розкудовченої сильним вітром. Пір'я з розшарпаних подушок літало по площі, мов густі платки снігу; одна нога з фортеп'яна опинилася насеред площі, недалеко нього, а кам'яна статуя Божої Матері на барикаді виведена з давньої рівноваги, стояла тепер майже випростувана, похилена трохи головою наперед, немов жінка, що стоїть над глибокою водою, зазирає вниз у її хвилі

і надумується, чи скочити в неї, чи ні. А рев, лускіт, гук не переставав. Кулі свистіли в повітрі, деякі падали на кам'яний брук, сипали тисячі іскор від удару і з диким пискотом підбивалися вгору і летіли далі.

Півперек площі, скуплені, з карабінами в руках, один за одним безладно й мовчки бігли недавні оборонці барикади. Бігли під градом куль і щезали в гирлі Трибунальської вулиці, в напрямі до ринку. Між останніми біг підросток Броньо, все ще веселий, рум'яний, немов усі страхіття довкола зовсім не торкалися його. Він на хвилинку зупинився, щоб копнути ногою велику ґранату, що, впавши на брук, крутилася і бреніла, мов великий джміль.

— Дай спокій! Дай спокій! Не руш! — крикнув до нього один із тих, що втікали. Але вже було запізно. Броньо копнув ґранату, почувся пекельний гук, бухнуло полум'я, потім дим укрив площу і залускали о стіни відламки ґранати. Калинович мимоволі аж у двоє скулився в своїй криївці, а коли по хвилі зирнув на те місце, де сталося нещастя, побачив страшно пошматований труп Броня, з відірваною ногою й розбитою на гамуз круглою головою; тіло лежало тихо в калюжі крови, а обік нього з розірваним животом, втискаючи до середини кишки, лежав і вився з болю той, що остерігав його перед хвилею!

Це був перший такий кривавий вид, що кинувся в очі Калиновичу. Перший раз смерть показала йому своє обличчя

в найстрашнішім виді. Та на превелике диво йому самому, цей вид не зробив на нього такого враження, яке б в іншу пору зробило, здається, саме оповідання про таку появу. Він так уже освоївся з несподіванками і страховищами цього дня, так отупів, що його уява при тім виді падала безсильна, мов пташка в надто великім морозі. Він глядів на трупа і на раненого лише хвилю; кров із обох звільна розливалася чорнявими потічками довкола; стогнання раненого глухо лунали по пустій площі. Неначе у відповідь на них, заглушаючи їх, іще раз гукнули гармати, аж земля затремтіла. Ще раз пролетів огнистий ураган вулицею від Маріяцької площі аж до єзуїтів. Затріщала, залопотіла барикада і захиталася. Ще один окрик із її верху. Калинович зирнув туди. Що сталося з Валігурським?—мигнуло в його голові.— Невже він іще там, на своїм місці?

Валігурський був на своїм місці. Був і не був. Граната, відбившися рикошетом від рогу костьолу, скочила на барикаду і вдарилася о статую Божої Матері. І в тій хвилі луснула. Розбила на кусні голову статуї, розкинула барикаду. Кілька обломків—не знати, чи з гранати, чи зі статуї—трапило старого Валігурського, він в агонії підскочив зі свойого скорченого сидження в вікні костьолу, простяг високо руку з пістолетом і лицем наперед упав у ту купу руїни, що перед хвилею була барикадою.

— Таточку! Таточку! Що вам!—почувся знизу дівочий крик; скулена постать у

дверях костьолу скинула з себе хустку, випростувалася і скочила наперед. Не в добру хвилю. Щось ударило її. Вхопила себе за голову, скрикнула і повалилася наперед. На неї повалився повіз, що досі лежав угороджений догори колесами в барикаду. Падаючи згори, він якось зачепився і скотився вниз, обертаючися колесами додолу. Дівчина таким робом опинилася під колесами, а тим часом із верха барикади валилися дошки, меблі і всякі обломки, покриваючи, але не займаючи її.

Калинович дивився на все ще шкляними, непритомними очима. Катастрофа сталася так раптово, моментально, що він не мав коли й подумати про неї. Його очі не могли відірватися від того місця, де щезла дівчина. Що з нею? Чи вона жива, чи вбита? Всяка правдоподібність говорила, що вбита, але в Калиновичевій душі шептало щось, що жива. Ану ж жива? І згине привалена руїнами? Зомліла і буде задушена? Або вояки підуть по барикаді і потопчуть, багнетами поколють її? Він нараз почав тремтіти всім тілом. Якась невидима сила неначе вхопила його за карк і пхнула наперед, неначе нечутно і невідхильно крикнула йому:

— Що став, як туман? Іди, рятуй!

У нього нараз зашуміло в вухах і заряхіло в очах. Він з якоюсь розпукою глипнув довкола, мов шукаючи рятунку. А довкола було тихо, гармати не гуркотіли, кулі не свистіли. За барикадою, на площі Св. Духа чути було гострі, різкі

окрики команди. Йдуть до штурму! Ще хвиля й підуть на барикаду. Швидко! Швидко! І Калинович не тямлячи нічого, скулений удвоє, блідий, майже непритомний кинувся до барикади. Кільком сильними рухами він прочистив собі дорогу до повоза, схилився, витягнув з-під нього непритомну, зомлілу дівчину — вона видалася йому легкою, як мала дитина — і вхопивши її, мов сніп, наперед себе, кинувся й собі бігти півперек площі до вилету Трибунальської вулиці.

— Halt acht[1]) — чути було команду на розі костьолу, і Калиновичу видалося, що це гукнув хтось саме над його вухом. Він стрепенувся, але не кидаючи свойого тягару, не озираючися, щодуху побіг далі. Але дівчина в його руках робилася чимраз тяжчою; властиво це послабала його сила; організм, знеможений масою незвичайних і сильних вражінь, опадав на силах. Йому почало дзвонити в вухах, вогняні кружала забігали поперед очима; моментально все щезало перед ними, ноги тяжіли, мов би на них були не чоботи, а важкі олов'яні кулі. Тільки якесь дивовижне зусилля волі, сила розпуки попихала його наперед, та й то йому здавалося, що ось-ось упаде. Опинившися перед брамою дому, де тепер реставрація Брайтмаєра, він гримнув ногою до брами й крикнув:

— На милість Бога! Відчиніть!

І в тій хвилі брама відчинилася. Пара дужих рук немов би ждала на нього, про-

[1]) Позір, струнко!

стяглася й узяла йому з рук його тягар, потягла його самого до сіней і знов замкнула двері. Сталося це так тихо, несподівано і легко, що Калинович в іншому разі був би готов повірити в якесь чудо. Але тепер він не здібний був зібрати двох думок докупи. Ще хвилю стояв у сінях, мов остовпілий, ще торкнули його слух німецькі слова команди на площі ось тут за брамою, почулися йому численні кроки вояків, що, бачилось, голосно чалапкали в теплій іще крові, розмитій річками по бруку. Та в тій хвилі йому здалося, немов десь там у його нутрі луснув пухир наповнений теплою водою, і та вода лагідно почала розливатися скрізь по його тілі, почала любо лоскотати його коло серця...

Він похилився і всім тягарем свойого тіла впав зомлілий на кам'яний поміст сіней.

VI.

В каменици, де отак не то чудом, не то припадком опинився Калинович жила на першім поверсі графиня М. Дідичка славного історичного імени, славна колись красою та маєтком, вона вийшла замуж за польського магната, гуляла з ним разом за границею і здобула собі не менше голосну славу своїми любовними авантурами. Повстання 1831 року покликало її мужа назад до краю, до просторих дібр на російському Поділлю. Загальний запал захопив і його; він узброїв свою двірню й слуг і зробив із них полк, який приніс йому більше слави

серед шляхти, ніж пожитку польській справі: він був швидко розбитий і розсипаний, сам граф дістався до неволі і був висланий на Сибір, а його добра сконфісковано. Графиня ледве здужала врятувати те, що внесла мужеві в посаг, та й це через її гуляще життя за границею було дуже надшарпане. Вона спродала останки; перенеслася до Галичини, купила тут невеличке сільце та пустивши його в аренду, сама жила у Львові дуже скромно. Вся одягнена в жалобу, поважна з виду, з білим, як молоко, волоссям, хоч числила ледве 50 літ, вона була тепер гарячою польською патріоткою. Ті, що не знали її шумного минулого, вважали її взірцем чесноти та посвячення, зразком старопольської матрони, що на своїх жіночих раменах держала й леліяла силу й славу Польщі та біля домашнього вогнища берегла святі дідівські традиції. А ті, що знали графиню ліпше, мовчали й удавали, що також вторують похвальним гімнам на її честь. Що їм це шкодило? Навпаки, слава, що окружала ім'я графині, переливала частину свого блиску також на весь шляхотський стан.

Нема що мовити, графиня, живучи оце вже дванадцять літ у Львові, дбала дуже пильно про те, щоб піддержувати свою славу. Вона швидко, якось непомітно виробила собі ім'я великої філантропки, заступниці та помічниці всіх бідних, а найпаче бідних ветеранів польського війська, бувших повстанців та свіжих конспіраторів. Маючи широкі звязки та знайомости не лише в польських, але також у німецьких шля-

хетських та магнатських сферах, вона справді могла зробити не одну прислугу, особливо в тих часах бюрократичної всевладности та самоволі. Вона не щадила заходів та просьб, вироблюючи одним посади, іншим амнестії, ще іншим увільнення з-під поліційного дозору, пашпорти на виїзд за границю, або дозвіл на пробування в Галичині. Та й звичайних бідних, сиріт, що зголошувалися до неї за підмогою, вона ніколи не відправляла ні з чим, хоча все уміла так устроїти діло, що з власної кишені на всю ту філантропію не видала ані крейцара. Прошаставши за́молоду не малий маєток, графиня на старість зробилася скупою. Та про те вона вміла запомогати бідних чужими руками: шуп напише білетик, особливо до якого міщанина, купця або багача, який на радощах, що „сама графиня" написала до нього власноручно, трусне мошонкою і дасть удесятеро більше, ніж би дав з власного милосердя, а там, коли діло важніше, а усмотрений виконавець її філянтропійних інтенцій [1] тугіший на кишеню або вже був натягнений, вона їде сама, в жалобі, з урочистою міною на лиці, і з голосом повним релігійного намащення. І вже не легко знайти такого шпердяка, щоб оперся її просьбі, тим більше, що за кожною просьбою графині, мов люта собака за вуглом, сиділа погроза; через свої зв'язки й знайомости вона могла кожному пошкодити ще легше, ніж помогти, і не один мав нагоду пожалувати, відмовивши колибудь

[1] Інтенція — намір.

її просьбі. У графині була добра пам'ять, і хто раз чимнебудь не догодив їй, міг бути певний, що колись у прикрій хвилі почує на собі її мстиву руку.

Входячи в літа, графиня пристращалася[1]) чимраз більше до двох речей — вона робилася набожною, сповідалася щотижня у єзуїтів, молилася цілими днями і взагалі весь час вільний від виїздів за філантропійними інтересами присвячувала релігійним практикам; а друга річ, це була охота сватати молодих дівчат і паничів.

Роля свахи або посаженої матері була найлюбіша їй з усіх ролЬ, які могла відгравати ще в життю, певно, любіша від ролі Магдалени - покутниці. Вона сватала всіх своїх молодих своячок і свояків, віддавала замуж молоді вдови та розвідки, а з часом дійшла до того, що брала до себе на виховання по десять або й більше молодих дівчат, сиріт по офіціялістах[2]), ходачкових шляхтичах або урядниках, головне для того, щоб по двох-трьох роках могти віддати їх замуж по своїй волі і вподобі; саму відданицю звичайно не запитувано при тім; вона мала приймати свою долю з рук ясновельможної пані графині, розплакатися, впасти їй до ніг і бути до смерти вдячною.

І не треба думати, щоб графиня бодаї при тім поносила якусь матеріяльну жертву. Вона брала „на вихóвання" дівчат не менше п'ятнадцяти літ, — молодших віддавала в теплі руки іншим милосердним

[1]) Пристращатися — ставати пристрасним.
[2]) Офіціялість — дрібний урядовець.

людям. Ті вихованиці жили у неї в селі і нібито вчачися домашнього господарства, робили безплатно всю чорну роботу сільських куховарок, наймичок та робітниць. За те віддаючи їх замуж, графиня давала їм „гардеробу", це-б то пару сорочок та іншого дешевенького жіночого убрання, та пару дукатів „на нове господарство"; все було обчислене докладно так, щоб ніяка вихованиця не коштувала більше, ніж приніс її заробіток. Головне віно, яке давала графиня, це була її протекція: вона виробляла посади й аванси для мужів своїх вихованиць, приміщувала їх в данім разі у знайомих панів до „обов'язку" і не забувала за них і потім.

Того дня, коли скоїлося бомбардовання, графиня провела весь ранок, як звичайно, на молитві. Коли ж почали стріляти й насупроти її вікон почали будувати барикаду, вона веліла своїому льокайові Янові замкнути браму, а сама, ставши біля вікна так, щоб була заслонена муром, а про те могла бачити все, що діється на площі, стояла, весь час шепчучи молитви й визираючи крізь вікно.

Декільька куль із площі Св. Духа влетіло крізь відчинене вікно до її покою, та це не злякало її; вона була з лицарського роду і не боялася оружжя; за її дівочих часів не перевелася ще мода, що паничі для забави вистрілювали паннам корки з-під черевиків в часі полонеза. Таким робом вона була свідком оборони й упадку барикади, бачила, як упав останній оборонець, поміщений у вікні єзуїтського

костьолу, і дівчина, що сиділа в заглибленню, бачила нарешті вчинок Калиновича. Видячи, як він із дівчиною на руках біжить півперек площі, вона скрикнула нараз до свойого льокая:

— Яне! Живо! Живо! Біжи, відімкни браму і хапай тих двоє до сіней! Живо, бо їх розстріляють на місці!

Ян скочив з ключем до брами і в саму пору втягнув Калиновича й дівчину до середини. Ледве заскрипів ключ, замикаючи браму, на площі почулися голоси команди і тупання кроків цілої компанії вояків. Офіцер мабуть добачив іще Калиновича, що втікав із площі, але не бачив докладно, куди і як він щез. Порівнявшися з брамою тої каменицї, де жила графиня, він закомандував:

— Compagnie halt! [1])

Компанія стала. Офіцер, покликавши до себе двох капралів, задзвонив до брами. В середині не було чути нічого, ніхто не відчиняв. Офіцер задзвонив ще раз і почав рукоятю шаблі стукати до брами та клясти по-німецьку. Нарешті брама відчинилася. В сінях стояв Ян у багатій лівереї.

— Чим можу служити пану лейтнантові? — запитав він чемно.

— Хто тут живе? — запитав строго офіцер.

— Пані графиня М...

— Сама?

— Сама.

[1]) Компанія, стій!

— Я бачив, що сюди тікали бунтівники, ті, що з барикади стріляли на цісарське військо.

— Пан лейтнант помилилися, — чемно, але рішуче мовив Ян. — Пані графиня немає нічого спільного з бунтівниками. Справді перед хвилею я відчинював браму, але лиш на те, щоби врятувати життя одного цісарського урядника, якого ще в останній хвилі бунтівники хотіли розстріляти. Ось він!

І Ян, відступивши на бік, показав офіцерові й воякам Калиновича, що все ще безтямний і зомлілий лежав на кам'яній долівці сіней. Розуміється, що дівчини, яку він виніс із барикади, не було ані сліду.

— Прошу поглянути, — мовив далі Ян, нахиляючися над зомлілим. — Під плащем цісарський мундур, на руках нема ані сліду пороху, тільки сліди чорнила на пальцях.

— Todt[1]? — запитав коротко офіцер.

— Ні, зомлів. Мабуть дістав кольбою по голові. Бачите, циліндер заломаний.

— Gut. Ich werde es melden[2]). Як прийде до себе, задержіть його. Compagnie, marsch!

І вояки пішли далі, а Ян замкнув за ними браму. Він увесь час потерпав, щоб Калинович не прочунявся передчасно та не попсував своїми признаннями заімпровізовану ним історію. А тепер аж легше зітхнув та подякував Богові, що брехня побідила.

[1]) Мертвий?
[2]) Добре. Я про це зроблю донесення.

VII.

В тій хвилі Калинович застогнав і відкрив очі.

— Де я? Що це зо мною? — запитав він, озираючися довкола.

— Між добрими людьми, — мовив Ян. — Не бійтеся нічого, все буде добре.

Калинович сів на долівці і озирався довкола з зачудованням. В його голові шуміло, спомини недавно пережитого ще не ожили.

— Де я? Хто ви? — запитав він, знов вдивляючися в Яна.

— Ви в домі пані графині М.. Я впустив вас, як ви тікали...

— Ах! Так! А де ж та дівчина, що я ніс її?

— На горі, у пані графині.

— То вона не вбита?

— Здається, ні. Пані графиня тверезить її.

— А вже не стріляють?

— Ні, вже втихло.

— А не будуть шукати за нами?

— Були вже тут. Надіюся, що не прийдуть більше.

— Були тут? Бачили мене?

— Бачили. Та ви не бійтеся нічого. Ваш мундур, ваші руки замазані чорнилом, а не порохом, переконали їх, що ви не повстанець.

— Господи, Тобі слава! — зітхнув Калинович.

— Значить, тепер можу йти додому?

— Я не радив би вам. Тепер іще не зовсім безпечно.

— Ах, так, певно! Чуєте? Гуде, тріщить, що це таке?

— Ратуш горить. Вояки стоять довкола і не дозволяють гасити. Шукають по домах. Лишиться тут іще трохи, потім я проведу вас до вашого дому.

— О, спасибі вам! — мовив Калинович. — А до того мені треба подякувати пані графині за її доброту. Ой!

Калинович на згадку про графиню пробував устати, але почув біль у крижах і йойкнув. Ян поміг йому встати, запровадив його на поверх до свойого покою і завідомивши графиню про все, приніс йому шкляночку вина, сухарів і овочів.

Калинович покріпився і, сидячи в кріслі, поки Ян ходив услугувати графині, силкувався впорядкувати свої вражіння з недавно пережитих страшних хвилин.

У нього сильно боліла голова, чувся якийсь глухий біль у крижах, і в цілім тілі якесь отупіння, мов після тяжкої праці.

В покоїку, де він сидів, було вже майже зовсім темно. Війшов Ян і поставив на столі дві запалені свічки. Слідом за цим відчинилися двері і війшла графиня.

Калинович чемно подякував їй за рятунок, поцілував її руку й просив дозволу вийти і навідатися до свого помешкання. Графиня сіла на кріслі біля столу й оглянула його уважно від ніг до голови.

— Ви якийсь урядник? — запитала вона з виразом розчарування в голосі.

— Так, ясновельможна пані, канцелярист при державній бухгалтерії.

— Ваше ім'я?

— Степан Калинович.

— В усякім разі це дуже гарно з вашого боку, що ви не завагалися посвятити своє становище й наразити своє життя, коли ходило о боротьбу за наші спільні, святі ідеали.

— Ясновельможна пані графиня вибачать, — мовив Калинович, — я зовсім не думав ні про яку посвяту, ні про яке нараження.

— Ну, так! Чоловік не думає про такі речі, а йде за голосом патріотичного обов'язку.

— Ясновельможна графиня вибачать, — ще раз заперечив їй Калинович, — я зовсім не йшов за ніяким таким голосом. Я вийшов із канцелярії, коли там луснула граната і запалила папери. Я хотів іти додому, та застав вулицю загороджену барикадою.

— А все таки ви станули в рядах оборонців.

— Дуже мені прикро, що мушу ще раз спростувати погляд ясновельможної пані. Я не станув ні в якім ряді, але в куті, де б мене не досягли кулі. Я чоловік не воєнний.

— А ця дівчина, яку ви видобули з-під барикади, хіба це не ваша сестра, не товаришка вашої боротьби?

— Ні, ясновельможна пані. Цю дівчину я бачив сьогодні перший раз і навіть не знаю, як їй на ім'я. Догадуюся лише, що вона дочка мойого бюрового товариша Валігурського, який справді стояв на барикаді і стріляв, доки не впав забитий обломком гранати. Тоді вона

вискочила з якоїсь криївки, крикнула «таточку» і зараз упала вниз. Я бачив, як на неї звалився повіз, а що в тій хвилі перестали стріляти, я вирвався зі свого кута, вихопив її з розвалин і поніс, сам не знаю куди.

Графиня зморщила чоло і гляділа на нього гостро.

— То ви все не з патріотизму?

— Ні, ясновельможна пані, не можу того сказати. Я не мішався ніколи в політику.

Графиня всміхнулася якось кваснo.

— Хіба ж це політика? Боротьба за найсвятіші ідеали, за вітчину...

— Ясновельможна пані, я австрійський урядник, а з роду русин...

— Ah! Comment il est mal elevé![1] — скрикнула графиня з виразом великого розчарування не то сама до себе, не то до Яна, що стояв за її кріслом, а по хвилі додала знудженим голосом:

— Ну, добре, можете собі йти. Дівчиною я займуся. На всякий випадок, коли ви були знайомі з її батьком, то дайте Янові свою адресу. Може вона захоче побачитися з вами. Adieu![2]

І графиня встала, гордо подала йому два пальці, які він поцілував з низьким поклоном, і вийшла, шелестячи сукнею.

Минув місяць від того часу. Ратуш згорів і з ним усі папери державної бухгальтерії. Калинович пробував на недобровільнім урльопі[3] і нудився страшенно.

[1]) Як він погано вихований!
[2]) До побачення.
[3]) Урльоп — відпуск.

Привиклий до неважкої, але щоденної правильної праці, він тепер не знав, що зробити з собою: зразу, коли ще в місті панував пострах стану облоги, він цілими днями сидів запертий у своїм покоїку, читав дещо, пробував навіть писати вірші й зараз же палив усе написане. Пізніше, не вважаючи на сніг і слоту, він ходив по вулицях і нараз спостеріг, що його щось надто часто тягне на Трибунальську вулицю. Чи то були спомини тих страшних годин, які він пережив у куті біля барикади, чи що інше? Він силкувався вмовляти в себе, що має право ще хоч раз побачити ту дівчину, яку з нараженням власного життя виряту вав від нехибної смерти. Але задзвонити до брами гордої графині він таки не мав відваги.

Та ось одного дня, коли він вибирався власне на свій звичайний прохід, до його дверей хтось застукав. Калинович завмер зо страху; він же ще боявся, щоб його якбудь не потягнено до одвічальности за нещасну барикаду. Він не знав, що робити: чи замкнути двері й удати, що його нема, чи просити незнайомого гостя, щоб війшов. Але двері відчинилися без його запросин, до покою війшов Він у багатій ліберії і подав йому пахучий білетик.

— Пані графиня просять сьогодні на вечір, — мовив він, поклонився й пішов.

Весь той день перебув Калинович серед дивного зворушення. Він ходив довго по вулицях, старанно оминаючи ринок і Трибунальську, кілька разів заходив

до кав'ярні, читав газети та, не можучи нічого зрозуміти, відкладав їх на бік. Нарешті прийшов вечір. Убравшися в повну свою параду, Калинович узяв фіякра, бо на вулицях було болото, і під'їхавши до звісної брами на Трибунальській, подзвонив. Брама відчинилася, Ян повів його на перший поверх до покою графині.

В ясно освіченім покою сиділа при столі в фотелю графиня, а обік неї бліда, шендітна панночка, скромно, але елегантно одягнена в чорну сукню.

— Пан Стефан Калинович! — промовив Ян, впроваджуючи Калиновича до покою і віддалився. Панночка, що сиділа на кріслі біля графині, порушилася якось нервово, немов хотіла встати. Але графиня легенько простягла руку, даючи їй знак, щоб сиділа тихо.

Калинович наблизився й поцілував графиню в руку.

— Панна Емілія Валігурська, пізнаєте? — промовила вона з легким усміхом, обертаючися до нього.

— Якби не слова ясновельможної пані графині, то ніколи б не пізнав, — відповів Калинович і вклонився панночці.

Вона встала, обійшла фотель графині і простягла йому руку. Калинович з дивним почуттям зирнув на ту дрібну, білу ручку, по якій ніхто не був би пізнав, що вона так зручно і вправно набивала перед місяцем важкі наполеонівські пістолети.

— Позвольте, пане, — промовила вона трохи горловим, але дуже приємним голосом, — подякувати вам за ваш справді

геройсьКий учинок, що врятував мое життя. ОскільКи знаю з уст пані графині, був це героїзм по-неволі. Тим гірше для вас, що ви натрапили на бідну сироту, яКа нічим не в стані відплатитися вам.

— Дуже низьКо пані ціните мене, думаючи, що я, чи то в тій хвилі, КоЛи рятував вас, чи КолибудЬ пізніше, хоч на момент думав про яКусЬ заплату за це чи то з вашого, чи з чийогобудЬ боКу. А тепер побачивши вас уперше, я справді щасливий, що мій мимовільний учинок урятував життя таКої гідної і гарної особи, яК ви.

При цих словах панна почервоніла і в заКлопотанню глянула на графиню, та й Калинович почервонів і втупив очі вниз.

— Il n'est par si mal elevé, comme j'avai songé [1]), — промовила графиня, гладячи панну Емілію по голові. Потім вона почала розпитувати Калиновича про його рід, його уряд, його плату, про те, що тепер робитЬ і що думає робити. Він відповідав на її питання попросту, щиро, нічого не прибільшуючи, і графиня слухала його оповідання очевидно зацікавлена та КивалА головою. Потім попросила його лишитися ще півгодинки і повечеряти з ними. Вечеря була дуже сКромна, а що графиня при тім не говорила багато, то й доситЬ нудна. За вечерею Калинович сидів проти панни Емілії, а графиня між ними, при вужчім Крао

[1]) Він не таК погано вихований, яК я гадаю.

столу. Графиня заставила Калиновича розповісти ще раз при панні історію пам'ятного дня 1 падолиста, і Калинович чув, що цим разом оповідав цікавіше, ніж перед місяцем, декуди навіть з гумором, так що на лицях обох дам показувався легенький усміх.

— А я пана давно знаю з оповідань небіжчика татка, — промовила панна Емілія.—Дуже часто говорив мені про свойого бюрового товариша. „Одинока щира і чесна душа в нашім бюрі", так мовляв він звичайно, «лише шкода, що такий забитий шварцгельбер».

— Так, ваш покійний татко часто докоряв мені шварцгельберством, хоча признаюся по щирості, я ніколи не розумів гаразд, чим тут я заслужив на докори. Я чоловік простий, не вчений, і не очитаний. Знаю свою бюрову роботу, яка мене годує, і свою присягу, яка мені велить робити точно й чесно. Та й годі. Але це не значить, щоб я поза цими межами не міг розуміти справедливих жадань чи то польського, чи руського, чи якого іншого народу.

— Pas mal dit![1])—мовила графиня, хитнувши головою.

— Я часто просила татка, щоб запросив коли до нас до дому того закостенілого шварцгельбера, — мовила далі панна,—але таточко не хотів. Він і не знав...

---

[1]) Не погано говорить.

Вона не договорила й притулила хустку до очей, утираючи сльози.

Графиня встала. Калинович поцілував її в руку, здалека вклонився панні й пішов. Він не знав, що думати про цю свою візиту, про її ціль і значення, але почував, що без значення вона не лишиться. І справді, по кільких тижнях, десь при кінці лютого 1849 року, він дістав знов запросини від графині, щоб потрудився відвідати її на хвилину. Цим разом графиня прийняла його сама. Вона запитала знов, чим він займається. Калинович відповів, що все ще не має постійного заняття, бо державну бухгалтерію касують і реорганізують. Правда, його не відправлено зі служби і плату, 20 рінських місячно, йому дають, але що буде далі, цього він не знає. Графиня вислухала його мови й сказала йому попросту:

— Подавайте до намісництва.

— Вельможна пані графине, — мовив Калинович, — я вже розвідував. Там усі такі посади, на які я міг би податися, давно вже обсаджені.

— То байка, — мовила графиня рішуче. — Зараз сьогодні лагодьте подання. Не говоріть ні про яку посаду, а подавайтеся. Залучіть, які маєте, свідоцтва, папери. Зрозуміли?

І не ждучи його відповіді, вона встала й подзвонила. Явився Ян і подав зачудованому Калиновичеві плащ і калоші.

Калинович подався, хоч не мав ніякої надії на те, щоб його подання осягнуло яку ціль.

VIII.

Новий намісник Голуховський був уже звісний, як чоловік гострий, безоглядний службиста, говорили, що хоче зорганізувати намісництво і загалом усю політичну адміністрацію в краю, як свою праву руку й добирає людей здібних, енергійних та рішучих. Калинович не почував у собі таких прикмет: він був добра, терплива та точна рахункова машина, але не жаден адміністратор. І справді, зразу здавалося, що його надії на одержання посади в намісництві зовсім марні. Минав тиждень за тижнем, а відповіді не було ніякої. Калинович ждав зразу терпливо, з тою терпливістю впертого та при тім пасивного русина, на яку зложилися довгі віки політичної й соціяльної залежности та невласновільности. Він пробував через знайомих возних та інших канцеляристів, що служили в намісництві, засягати відомості, як стоїть його справа, але ніхто не вмів сказати йому нічого певного; одно тільки було певне, що всі персональні справи взяв у свої руки сам намісник і жадна, навіть найпідрядніша номінація в політичній службі не робиться без його відому.

Положення Калиновича робилося чимраз прикріше. По скасованню старої державної бухгалтерії, яку тепер на нових основах перероблювано на краєву фінансову дирекцію, йому грозила перспектива, коли не дістане посади в намісництві і не зголоситься заздалегідь до якої іншої державної служби, лишитися зов-

сім на льоду, без ніякого удержання крім малесенької пенсії за дотеперішню 20-літню службу. Кілька разів він збирався йти до графині та просити у неї поради, а в разі чого й протекції, та все щось спиняло його. Нарешті, вже геть у великому пості, він наважився піти до намісництва, відобрати своє подання й аллегати[1]) й подаватися куди і нде, хоч би до суду. Та на превелике диво, якраз того самого дня, коли надумав цей крок, одержав із намісництва візвання, щоб того й того дня ставився в повній урядовій параді на авдієнцію до самого намісника.

У Калиновича аж жижки затрусилися. Він увесь тремтів зі страху, що мусить ставати око в око перед таким великим та страшним паном, який йому видавався силою першою по цісарі, а другою по Бозі. Та це не був страх розпуки й безнадійности, а навпаки, на дні того страху ворушилося радісне почуття, що чей же воно не надармо, що та авдієнція буде великим і щасливим зворотом у його житті.

Завмирало серце у Калиновича, коли того пам'ятного дня входив у браму намісництва і низенько поклонився пишно вбраному портієрові, що стояв у брамі з золоченою булавою в руці. Ще дужче завмирало його серце, коли, пройшовши пару сходів і довгий коридор, він війшов до почекальні перед авдієнційною залею і знов низьким поклоном ушанував слугу, що зажадав від нього завізвання. А вже як завмирало його серце, коли той сам слуга після ряду інших імен нарешті

[1]) Аллегати—додатки, документи.

викликав його й відчинив перед ним двері до авдієнційної залі, цього ні словами сказати, ні пером описати. Майже безтямний увійшов Калинович до тої залі, оббитої червоними тапетами, з меблями також оббитими червоним адамашком, з великим бюром, застеленим червоним сукном. Перед його очима зачало колихатися та клубитися якесь червоне море.

Він зупинився недалеко дверей не знаючи, чи йти далі, чи ні. В тій хвилі з-за червоного бюра встав високий пан з гострими та виразними рисами лиця, з носом довгим і гострим як гуцульський топорець, з бакенбардами і виголеною серед них бородою і звільна наблизився до нього. Цей пан міряв його уважно проникливими, не то сердитими, не то згірдними очима.

— Слухай, Калинович,—промовив нараз високий пан різким, трохи носовим і дуже неприємним голосом,—що ти собі думаєш? Ти зроду русин, був на польських барикадах, кваліфікації не маєш і подаєшся на цісарську посаду до намісництва. По якому це?

Ще досі в Калиновича подирав мороз за плечима, а тепер було йому так, немов би хтось обілляв його окропом. От тобі на! Дождався посади, нічого сказати. Намісник знає про його пригоду з барикадою! Значить—замість посади попруть на старі літа в рекрути, як багатьох інших барикадних героїв. У нього дух заперло. Він стояв німий, блідий і трясся всім тілом.

— Ну, що, не відповідаєш на моє питання?— настоював намісник, не зво-

дячи з нього допитливих очей і очевидно любуючися його смертельною тривогою.

— Екс... екс... екс...— пролепотів Калинович, але не міг вимовити навіть першого слова.

— Ну, що? Говори сміло! — заохотив його намісник, трохи зм'якшуючи голос.

— Ексцеленціє... я... я... власне... хотів,— вигукував, мов викидав із себе поодинокі слова бідолашний Калинович.

— Ну, що ти хотів?

— Хотів... власне... сьогодні... відібрати своє подання,

— А то чому?

— Бо розміркував .. що я ... куди мені... до політичної служби...

— А чому ти не розміркував того вперед, заким вносив подання?

— Екс... екс... ексцеленціє... я... я...

Він завагався. Чи згадувати про графиню? Щось немов долонею затикало йому уста. Якась вроджена гордість наложила пута на його язик. Ні!

— Я... я був дурний,— вицідив він.

— Бачу сам, що ти дурний. Навіть тепер не вмієш вибрехатися. Ну, скажи, на що мені такого урядника? Де я його подію?

— Ексцеленціє... я не маю претензії на високу посаду... я на найменшій готов щиро й чесно... — осмілився промовити Калинович, у якого лагідніший тон намісника знов збудив деяку надію. Та бідолаха знов не в ті двері попався.

— Слухай, Калинович, — перервав йому намісник гостро, морщачи брови, — не говори мені про свою щирість і чесність.

Це твої особисті прикмети, до яких мені нема ніякого діла. Для мене головна річ служба. Будеш нечесний у службі, підеш до кримінал у. Будеш нещирий у службі, нажену тебе. Про це нема що й говорити. А мені поперед усього треба людей розумних, енергійних, сміли х, кованих на всі чотири ноги, розумієш? Таких, щоб уміли зручно сповняти мої накази й навіть те, чого я їм не наказав. Щоб уміли відгадати мою волю, мою інтенцію. Щоб уміли робити моїм іменем, не наражаючи мене на одвічальність... робити урядово й ховати кінці в воду... щоб уміли в данім разі змовчати, а коли треба, то й потерпіти там, де через це можна відвернути одвічальність від мене. Розумієш? Я потребую таких урядників, щоб були в моїх руках без душі, без волі, без сумління, а про те все мали голову на карку. Розумієш, Калинович?

— Одно розумію, ексцеленціє, що я на такого урядника не здатний,—мовив Калинович.

— Так, маніпула маніпулою й буде,— згідно буркнув намісник і зробив такий жест, немов хотів відвернутися. Калинович поклонився, щоб іти геть уважаючи авдієнцію закінченою. Та нараз намісник обернувся до нього, немов нагло пригадав собі щось.

— А слухай, Калинович, скажи мені, як то ти бився на барикаді?

— Ексцеленціє, я не бився.

— Не бився? А як же ти вирятував ту панну... як її... Валігурську з розвалин барикади?

— Ексцеленціє, я... я... нехотячи.

Ані один мускул не дрогнув у кам'янім, мов сокира нагостренім, лиці намісника, тільки блиск очей зраджував, що він сміявся в душі.

— І що ти зробив тій панні, що вона від тоді плаче і жалується на тебе?

У Калиновича знов мороз подер за плечима.

— Екс... екс... ексцеленціє, я нічого не знаю. Я переніс її зомлілу на руках.

— Еге, переніс на руках! Добре переніс! Тепер дівчина нещаслива, плаче на тебе. Зараз мені йди й заспокій її. А як будеш мати від неї посвідчення, що вона не має до тебе ніякої претензії, тоді приходь сюди по резолюцію. Інакше й бачити тебе не хочу.

Мов п'яний, вийшов Калинович із намісництва. Що за нова халепа наскочила на нього? Чого хоче та панна? Що йому робити? Не думаючи, не тямлячи як і куди, він якось по-неволі опинився на Трибунальській і подзвонив до відомої брами. Ян, не кажучи ані слова, попровадив його до графині. Гикаючись і плутаючися, Калинович оповів їй, чого жадає від нього намісник.

— А ви справді знайшлися не гарно, не по кавалерськи, — гостро й холодно мовила до нього графиня.—Ви ж від першого разу могли побачити, що панна Емілія не байдужа до вас, а про те стільки часу не навідувалися, зовсім забули про неї. Бідна дівчина, скільки вона наплакалася!

— Вельможна пані графине! — крикнув переляканий Калинович, — клянуся сумлінням, що я нічогісінько не завважив! Та й де ж би я смів!... Я чоловік без становища, без роду... вже майже сороклітній... а панна Емілія...

— А от бачите! Прошу, входіть ближче!

Графиня повела Калиновича до салону, де за фортеп'яном сиділа Мільця, хоч і не грала.

— Мільцю! — мовила графиня, — представ собі, твій пан кавалер нічого й не догадувався!

— Панно Еміліє, — мовив Калинович, наближаючися та цілуючи її руку, — вибачайте моїй сліпоті. Але такого щастя я ніколи не міг надіятися... не смів би...

— Ну, ну, не треба бути знов таким несмілим, — мовила, всміхаючися графиня.

— Вельможна пані графине! — мовив Калинович, не випускаючи руки панни Мільці, — в оцій радісній хвилі не відмовте бути нам сиротам за матір!

І вони обоє впали перед нею на коліна.

— Боже вас благослови! — набожно промовила графиня, кладучи їм руки на голови.

Не минуло й пізгодини, як Калинович знов вертав до намісництва, цим разом уже справді п'яний, — п'яний не лише двома келішками вина, випитими у графині з нагоди своїх заручин, але головно п'яний щастям, що так несподівано впало на нього. Він мав при собі лист від графині, який і вручив намісникові.

— Ну, так то добре!—мовив намісник. — Гратулюю тобі заручини й прийми від мене оце!

І намісник подав йому срібну табакерку, повну дукатів.

— Це на нове господарство. А зараз по шлюбі одержиш декрет номінаційний на рахункового офіціала з платою 50 ринських місячно. І зараз по шлюбі прийди до присяги. А пенсія числиться тобі відзавтра; завтра починається й служба.

Намісник махнув рукою—авдієнція була скінчена.

Отой час від заручин до шлюбу був певно найщасливішим часом у житті Калиновича. Все його тішило: і надія мати молоду, таку гарну, таку скромну жіночку, і так несподівано одержана, така корисна і висока, в порівнанню з давнішою, посада, і нова служба в бюрі, де його шанували, знаючи, що він у ласці в намісника і що намісник сам обдарував його. Та по шлюбі швидко все змінилося.

Властиво не все. Службові відносини Калиновича були добрі, намісник був задоволений з його роботи і хвалив його пючність та пильність. Але дома все пішло погано. Незабаром по шлюбі показалося, що Мільця ані не думала плакати та тужити за ним, що всю ту історію вплескала графиня, якій доконче захотілося віддати її за нього замуж і позубутися її з дому. Подружжя було зовсім не добірне, і Мільця швидко дала Калиновичу до пізнання, що він не милий, осоружний їй. Правда, вона тягла супруже

ярмо, не маючи куди дітися, але домашнє життя Калиновичів було погане. Не поправили діла й діти, два хлопчики, яких Калинович дуже любив. Мільця взяла їх виховання зовсім на себе й майже не допускала його до них. Вона ненавиділа в ньому особливо його „rusinstwo“ [1]) і пильнувала, щоб воно, борони Боже, як зараза не прищепилося її дітям. По п'ятьох роках такого життя Калинович почав пити, а застудившися раз якось у зимі і набравшися черевного дуру він, уже хорий, по якійсь домашній сцені непевним кроком пішов до шиночку, випив там чотири гальби зимного пива і звалився без тями додолу. Його занесли додому зомлілого. Лікар, прикликаний милосердними сусідами, тільки головою похитав. Мільця не хотіла й глянути на недужого.

— Так тобі треба, старий собако! — бурчала вона.—Вмирай уже раз. Затроїв ти мої молоді літа, то й не думай, що я буду жалувати за тобою.

Калинович, відзискавши на хвилю притомність, чув ті слова. Він не сказав нічого, закусив губи, щоб не застогнати з болю, повернувся лицем до стіни й сконав.

Його сини виросли на гарячих польських патріотів; про руський рід свойого батька навіть не чули ніколи.

І скільки то їх, вільних і невільних героїв, пішло отак на пропале! З давна привиклі цінити себе і все своє за нізащо, а бити поклони перед чужим, вони

[1]) Русинство.—українство.

при сильнішім подуві історичного вітру відставали від своїх, а в чужих, яким віддавали свою силу, своє серце й життя, не знаходили ні признання, ні пошани, ні пам'яти. Забуттям покриває також потомність їх діла й могили.

1889 р.

ГРИЦЬ І ПАНИЧ

І.

Було це зимою, незадовго перед пущенням пам'ятного 1846 року.

Невелике гірське село Ступосян розкинулося широко по крутій долині, перерізаній гірським потоком, що тепер скований грубою ледяною корою та присипаний снігом тільки де-де глухо бульконів з-під льоду і на кінці села вливався до так само замороженого Сяну. Маленькі хати чорнілися купками на білому сніговому тлі, сполучені одні з одними хіба вузенькими, в снігу протоптаними, стежками. Величезними, важкими шапками зима сиділа на стріхах,льодовими соплями звисала з окапів, купами білого пуху гніздилася між гіллями верб, густо вкривала вбогі поля по збоччях, придавлювала своєю вагою чорні смерекові ліси по довколишніх горах. Тісно й важко робилося чоловікові, коли бачив себе таким дрібненьким, слабим та відрізаним від решти світу серед тих величезних гірських валів, серед тої маси снігу, а до того ще обгородженим з усіх боків тим чорним, могутнім частоколом, що ночами

від вітру стогнав, немов велетень конаючи в страшних муках, що в мороз тріщав та стріляв, мов ворожий табір, а в бурю ревів, свистів та вив, засипаючи безмірними туманами снігу маленьке, вбоге село, там, у долині, над потоком.

Серед села на горбику стояв панський двір, дерев'яний, із ганком, чисто вибілений і обведений високим парканом. У тім дворі жив дідич села, пан Пшестшельський, старий удовець із сином одинаком Нікодимом, парубком 28 літ, що скінчивши в Перемишлі гімназію від десятьох літ покинув школу й жив при батькові, помагаючи йому завідувати господарством, а властиво проводячи найбільше часу на полюванню і поїздках по дальших і ближчих сусідах, свояках й знайомих. Пан дідич Пшестшельський, 70-літній, крепко збудований і здоровий шляхтич старої дати, провадив господарство сам і навіть не позволяв синові надто багато втручатися до нього, так що цей мав багато вільного часу і міг займатися „політикою". Ще в гімназії він гаряче перейнявся був ліберальними, демократичними польськими ідеями, що ширив у Перемишлі кружок Дмитрасиновича, а покинувши школу, не переставав цікавитися пропагандою, кільka разів гостив у себе революційних емісарів, що ходили по краю, щорожу їздив на пару неділь до Львова, щоби погуляти на балях і розвідати, як стоїть справа відбудовання вітчини, і в останніх часах пробував навіть сам пропагувати ті думки не тільки серед околишної шляхти, але також між се-

лянським парубоцтвом батьківського села.

Старий пан дуже не рад був тій синовій політиці — раз тому, що вона дещо трохи коштувала, а подруге тому, що була небезпечна. Гостини польських емісарів у його домі наробили йому багато неприємности, хоч власті й не знали про все, що було направду. Комісар Курцвайль завзятий ворог шляхти, кільька разів нагрожувався арештувати його сина, скоро тільки щось найменше покажеться на нього. А найгірше те, що сам батько вважав синові погляди хибними, для шляхти небезпечними, згубними, комуністичними. Між батьком і сином бували часті суперечки, особливо від того часу, коли Нікодим почав збирати сільських парубків і голосити їм свою науку. Батько сердився, вговорював сина, вияснював йому, що він підкладає підпал під власну хату, та син не слухав, а ще жадав від батька, щоб цей поводився з селянами лагідно, скасував буки, зменшував данини, — мало, що не жадав цілковитого дарування панщини.

— Здурів хлопець! Чисто здурів — повторяв заклопотаний батько. — Єдиний спосіб, оженити його з якою енергійною та господарною шляхтянкою, яка-би порядно взяла його в руки.

Та такої пари для його Димця наразі не було видно, а «політика» не давала самому паничеві думати про женитьбу.

Оце власне старий пан, ходячи по покою, думав про те, що йому почати з сином, і перебирав у голові всіх знайо-

мих панночок. Надійшли м'ясниці. сама пора для весілля. Господарство в останніх роках ішло слабо. Від часу бунту, що вибух був у селі в 1841 році, селяни роблять панщину нерадо, ціни на збіжжя нема, за деревом ніхто й не питає, а тим часом податки плати. В селі був голод і треба було, майже половину господарів, рятувати на переднівку. Дуже придалась би гарна невісточка з гарним віном. І дім оживила б, і фінанси поправила б. А то що: і живемо ми оба скромно, ні на які видатки собі не позволяємо, і господарства, здається, пильнуємо, а тим часом усе йде як з каменя, довжок у сяніцьких лихварів росте та й росте і нема надії вилабудатися з нього.

Пан Пшестшельбський був у хмарному настрою. Поснідавши рано й обійшовши господарство та розділивши панщизняну роботу (до покою доносився з гумна густий стук ціпів, мов далекий компанійний карабіновий вогонь), він вернув до покою й дожидав другого снідання. В животі трохи млоїло, а до того небо було хмарне та непривітне, всі дороги і стежки завалені снігом, — чуття голоду, самоти та одинокости придавлювало душу.

— Де панич? — запитав пан Пшестшельбський, відхиляючи з покою двері до сіней і направляючи своє питання до супропилежної отвореної кухні, де кухарка при помочі двох служниць поралася коло печі.

— Десь тут недавно були, — відізвалася одна слу жниця.

— Певно пішли до Тимкового, Гриця кликати,—додала друга.

— Пощо йому Гриця?

— Та видно хочуть десь їхати по обіді Рано веліли фірманові [1]) зладити залубеньки [2]).

Пан запер двері й знову пустився ходити по покою.

— І куди він хоче їхати по такій заметі? А тут не нині то завтра жди нової сніговійниці. Чую це добре, ревматизм так і ходить по костях. Я певнісінький, що він до Сянока збирається. Ну, та зрештою нехай їде. Може там зберется яке товариство, піде забава, панни будуть... ану ж може котра й причарує його.

В тій хвилі надійшов панич. Це був так само високий і статний мужчина, як і його батько, осмалений вітром, синьоокий, з довгими, по-уланськи закрученими вусами. Подовгасте, сильно костисте лице свідчило про енергійну вдачу і сильну волю, а сині очі надавали цьому лицю виразу якоїсь ідейности й замилування до мрій та фантазій. Він був убраний по-господарськи але чисто, в «польських» чоботях з високими, густо поморщеними халявами, в штанях із грубого, сірого сукна, в коротким вище колін кожушку без ковніра. Боброву шапку з кляпами на вуха зняв при вході до покою, а потім поклав на комоді.

— Добрий день татові!—промовив м'яким та звучним голосом.

---

[1]) Фірман—візник.

[2]) Залубеньки—маленькі санки.

— Добрий день! Ну, що? Де бував?

— Ходив до лісу, чи нема свіжого вовчого сліду.

— Нема?

— Ні. Після вчорашнього немає.

Нікодим скинув кожушок і передягся в чемерку, свій звичайний стрій.

— Збираєшся їхати кудись?—запитав батько.

— Та мушу. Вчора лист прийшов із Сянока.

— О!—здивувався батько.—А ти й не сказав мені нічого. Від кого лист?

— Та не говорив, бо то не татків інтерес. Граф К. пише мені, коротко, пару слів: «Прибувай, важні вісті».

— Агі! Граф К.! Та не знати котрий, бо їх два є. Чи старий, чи молодий?

— Молодий.

— Ти з ним знайомий?

— Досі ні.

— Ну й не догадуєшся, чого тебе потребує?

— Догадуюся. Лист запечатаний не його печаткою, а нашою, меч і коса навхрест, а на полях чотири букви: J. P. N. Z.

— J. P. N. Z.—а це що значить?

— Jeszcze Polska nie zginęła [1]).

— Там до дідька!—буркнув старий пан.

— Що неподобається тобі? — якось прикро запитав син.—Я думав, що це повинно тішити тебе.

— Як може мене тішити дурниця? Будьте собі патріотами, вірте всею душею, що Польща не пропала, працюйте,

---

[1]) Ще не вмерла Польща.

про мене, над її відбудованням, але нащо вивішувати свій патріотизм на печатках, викрикувати його з дахів, вибубнювати на вулицях? А надто ще коли знаєте, що уряд дразнитьсяся такими дурницями, як бик червоним. Коли хочете справді зробити щось, то такі значки сто раз швидше пошкодять вам, ніж поможуть.

— Ну, не можна так говорити,—боронився Нікодим.—Люди людьми, паночку, а поляки поляками. Їм не досить патріотизму в глибині серця, їм треба патріотичної одежі, кокард, печаток, фан [1]) і відзнак. Такі речі тягнуть до себе навіть таких людей, що в серці небагато мають дійсного патріотизму.

— О, певно,—мовив батько.—Це певно вони притягнули й того графика К., марнотратника, неробу та гуляку. Даруй, мій сину, але справі, котрою керує цей панич, я неможу вірити. Бувши на твоїм місці, я зараз би відкараскався від неї.

— І мені це не дуже подобаєтьсяся, що він має в руках нашу печатку. В окружнім комітеті засідає купа паничів, котрі вже віддавна балакали про те, що треба когось для «фірми». Здаєтьсяся, що вони втягнули його. Ну, та я поїду, розвідаю, що там вони роблять і яке в них діло до мене.

Льокай покликав панів до снідання. В часі снідання, в присутності льокая, розмова перервалася; тільки десь колись пани перекидалися французькими фразами, хоч оба в французькій мові були не тверді й

[1]) Фана—прапор.

ширшої конверзації[1]) цею мовою не могли провадити.

По сніданню батько почав збиратися до виходу, щоб оглянути господарство.

— Коли їдеш?—запитав він сина.

— Думаю сьогодні по обіді. У Косціцьких у Д. підночую, а завтра буду в Сяноці.

— А довго там забавиш?

— Не знаю, як випаде. Може там яка забава склеїться. В усякім разі надіюсь вернути в суботу.

— А кого береш із собою?

— Гриць поїде.

Батько вже був готов до виходу, з шапкою на голові. Згадка про Гриця вдарила його якось неприємно.

— Не розумію, Димцю,—мовив він хмурячи брови,—чого ти волочиш того Гриця з собою. Адже можеш узяти котрогобудь слугу.

— Коли бо вони всі такі тумани! Ані один не вміє з кіньми поводитися як слід. Ні в чім не спустишся на нього. А Гриць, знаєте самі, який він до всього проворний і який вірний мені.

— Але мені те дуже неприємно, Димцю, дуже неприємно!

Нікодим, зайнятий пакованням подорожньої валізи[2]), підняв голову і видивився на батька.

— А то чому?

— Я хотів про це поговорити з тобою, та на це треба би вільнішої години.

---

[1]) Конверзація—розмова.

[2]) Валіза—чемодан.

— Ну що ж, говорітьb!

Старий оперся на палиці, не сідаючи, а син стояв на почіпках коло валізи.

— Ні, буде ще час,—мовив старий по короткім ваганню.—Приїдеш із Сянока, то поговоримо ширше. А тепер одне тільки скажу тобі: будь обережний із тим Грицем і з тими парубками...там... знаєш?...і з усім хлопством. Будь обережний! Щось там вариться й кипить між ними. Чую, що пахне чимось недобрим. Нібито вони гнуться й хиляться і не грозять, а проте в очах і в голосі і в рухах видно щось таке, як було в 1841 році, пам'ятаєш, перед бунтом!

Рік 1841 був пам'ятною хвилею в житті пана Пшестшельбського і його дідичного села. В тім році був у селі бунт, котрий треба було втихомирювати аж військовою екзекуцією. Пан Пшестшельбський і досі не може без злости згадувати про цей проклятий рік і його погані наслідки.

Між громадою і двором ішла здавна суперечка за якісь толоки, за пустки, що були первісно рустикальні [1]), а пізніше, ще за попереднього пана, були прилучені до дворського ґрунту, вкінці за різні кривди, на які жалувалися піддані. Ця суперечка довго ходила по судах, піддержувана головно кільком заможнішими, письменними селянами, між котрими визначувався Гнат Тимків, сільський плєніпотенц [2]), чоловік бувалий і досить добре обізнаний з правними приписами.

---

[1]) Рустикальні—селянські.

[2]) Плєніпотенц—уповноважений.

Він довгі літа докучав панові різними процесами і деякі справді повигравав. Роздобувши в Сяноці якимось способом відпис старих Йосифінських інвентарів [1]), де були списані всі громадські ґрунти, повинності й данини, він у 1841 році зчинив правдивий розрух у громаді і зажадав від пана звороту всіх загарбаних від того часу ґрунтів і відшкодовання за збільшені данини і надроблену панщину. Переляканий пан покликав військо; бунт успокоєно різками й військовим постоєм, що, пробувши в селі дві неділі, вичерпав усі засоби не тільки в селян, але й у дворі. Тимкового арештовано і в кайданах відвезено до Сянока. Коли виїздив із села, купа його прихильників кинулася, щоб відбити його. Приишло до бійки між селянами й дворськими посіпаками. В тій бійці найгарячішому з них посіпак, дворському злісному Онишкові Кострубові поламано обі ноги.

В селі настав спокій. Від Тимкового відібрано інвентар, котрого по закону йому невільно було мати, та й його самого не стало в селі. Та на пана по тій екзекуції впали нові обов'язки — запомогати цілу зиму обдертих із усяких засобів селян, платити шпиталь за Коструба, а надто опікуватися сином Кострубовим Осипом і сином Тимковим Грицем. Хоча в обох хлопців були матері, то проте пан узяв їх обох до двору. Кострубиха

[1]) За часів Йосифа II були переведені описи земель.

була халупниця [1]) і справді не мала при чім держати парубка дома і була б мусила віддати його в службу, а Тимкового Гриця пан узяв на просьбу свойого сина, даючи натомість Гнатисі наймита для ведення господарства.

Осипові було в ту пору 18, а Грицеві 13 літ. Осип був крепкий, рослий парубійка, незвичайно сильний, відважний і завзятий, але мовчазливий, скритої вдачі. Натомість Гриць, мамин пестій, був хлопець незвичайної вроди, кров з молоком, з золото-жовтим волоссям, що блискучими кучерями вилось по його голові і спадало аж на плечі, з синіми, лагідними очима, щирий, одвертий і добрий, видно, вихований в достатку й свободі. Батько змалку навчив його читати й писати і багато оповідав йому про те, що бачив і чув по світі, а Гриць, маючи незвичайно добру пам'ять і бистре око, засвоював собі все, що чув, придивлявся до всього, що бачив, одним словом, був появою наскрізь незвичайною серед мало розвитих, притупих, заляканих та брудних сільських дітей. Його не любили ровесники, дражнили паничем, за те панич Нікодим дуже вподобав його і поти налягав на батька й на спару Гнатиху, поки його не взяпо до двору на службу. Панич відразу взяв його собі й не стільки вживав до послуги, скільки розмовляв з цікавим хлопцем, волочився з ним по лісах і потоках, їздив по сусідах і до Сянока, брав

---

[1]) Халупник—той, що немає своєї хати, а винаймає або „живе в комірному".

навіть раз до Львова з собою, одним словом, зробив його своїм невідступним товаришем.

Гриць був вдячний паничеві. Він користав і з його розмов і з поїздок, а за його доброзичливість відплачувався йому такою вірною і старанною услугою, що панич не міг його нахвалитися. І коло коней він умів ходити добре, і стрілець з нього був незрівняний і на ловлення пстругів у потоці знав тисячні способи, і по лісах та дебрах знав стежки, — одним словом, усюди Гриць умів бути паничеві пожиточним і служним.

Зовсім інакше вів себе Осип. Хоча батько його був найщиріший дворський слуга, чи то як говорили в селі, найвірніший панський собака, в Осипа від малку була зовсім інша вдача. Не знати, чи від матері, що була зроду шляхтянка і вийшовши замі ж за підданого мусила робити панщину і через те проклинала свій вік, чи від сільських дітей, що, повторяючи слова своїх батьків, ганьбили і проклинали його батька, досить, що Осип набрався глухої ненависти до пана, до двору і всіх двораків. Служба в дворі була мукою для нього самого і для всіх, що мали з ним діло. Упертий, непокірний і завзятий, він не раз робив іншим на збитки всякі пакості, псував те, що зробили інші, навіть осмілювався бурчати на пана, відгрожуватися паничеві, а Гриця, де міг заскочити, ганьбив і навіть частував буханцями. Дійшло то того, що раз Осип зайшов через це в сварку з паничем. Панич ударив Осипа в лице, цей

віддав йому ще з підсипкою. Зчинився крик, Осипа побили жорстоко, заперли через ніч до шпіхліра[1]), а на другий день відвезли до Сянока й віддали в рекрути. Гриць щиро плакав, чуючи й себе трохи винуватим у тому нещастю. та Осип в понурій мовчанці, без жалю попрощався з рідним селом.

Це було перед трьома роками. Того самого року вийшов Тимків із в'язниці, а Костpуб із шпиталю. Тимків постарівся передчасно, послаб, зігнувся; Костpуб, кепсько вилічений, лишився до віку калікою. Тільки тепер він довідався, яка доля спіткала його сина, та панський дворак приглушив батьківське чуття.

— Добре йому так! Нехай знає, драбуга, як шанувати панів. Не бійся, стара, не пропаде він там. Буде добрий, то буде й йому добре, а буде злий, го-го! Там із нього швидко злість виженуть, хоч би мали при тім і душу вигнати з тіла.

Не дуже потішила бідну матір така промова, та що мала робити! Поплакала і перестала; треба було працювати і на себе й на каліку-чоловіка, і ще й відбувати що місяць чотири дні панщини. Щоправда, пан запомагав своїого вірного слугу і хлібом і стравою і збіжжям, так що нужди вони не терпіли, але робити треба було. Костpуб, не можучи ходити, цілими днями сидів у хаті, плів коші, сіти, рукавиці і тим хоч що-то заробляв на хліб. Жінка зимою прала, а літом хо-

[1]) Шпихлір—комірчина.

дила на полеві роботи, найчастіше до пана за гроші й справу.

І в Грицевім житті настала переміна. Батько вернув із криміналу зломаний, знеохочений, а чуючи, як по-людському обійшовся пан з його жінкою і як добре було синові в дворі, перепросився з паном. Він учинив це не так може з щирої прихильности до пана, як для того, щоби по добру видобути з дворської служби свойого любого Гриця. Хоч як нерадо, панич згодився пустити Гриця до батьківського дому. Та про те він дуже часто брав з собою Гриця чи то йдучи в ліс, на рибу, чи їдучи десь у сусідство, а далі почав його кликати ще частіше, вечорами, на розмови, в котрих силкувався викладати парубкам свої патріотичні ідеї. Гриць був більше підготований до цеї пропаганди від інших парубків, проймався нею гарячіше і часто помагав паничеві, викладаючи його слова на мову більше зрозумілу парубкам. Та ані Гриців, ані паничів батько не були раді тій роботі. Старий Тимків був нерад, що панич надто вже часто забирає йому Гриця від роботи, а старий пан гримав на сина за його „комуністичну" пропаганду. Правда, старий Тимків трохи радий був, що панич так любить його сина і не противився, коли панич брав Гриця з панщини — краще ж хлопцеві гуляти та їздити, ніж потіти коло ціпа: але коли Гриць почав розповідати йому, про що балакає панич з ним і з парубками, старий почав дуже хитати головою.

— Синку, бійся Бога, вважай! Держись на осторозі! — остерігав він. — Це чимсь недобрим пахне.

Гриць не міг зрозуміти, чим недобрим можуть пахнути обіцянки скасування податків, ревізорів, а навіть самої панщини.

— Гляди, щоб поза тими обіцянками не було якого польського повстання! — говорив старий пленіпотент. — Пани люблять так: завабити хлопа на красні слова і потім пхнути його в огонь: іди, бийся, проливай кров за нас, щоби ми могли панувати!

Гриць задумався. Справді, це може бути. І він постановив собі по щирості розпитати панича, до чого воно йде.

Так настала зима 1845 р. Недовго перед Різдвом зчинився рух. Із Сянока прибули урядники. Несподівано для нікого їх пустили з війська на свята і то не на кілька день, а «до заволання», як говорили тоді. Це була незвичайна ласка. Село оживилося, загомоніло: прибуло десять найкращих хлопців, меж ними й Осип. Усі вони мали багато чого повідати про своє військове життя, про те, що бачили й чули. В селі повіяло якимсь свіжішим духом і старому панові здавалося, що люди так, як перед бунтом, почали гордіше підіймати голови.

— Так що ж, думають тато, що знов щось таке начинається, як тоді?—запитав Нікодим.

— Нічого ще не думаю, бо нічого певного не знаю. Але мені здається, що той старий криміналь ник Тимків знов щось

риє між людьми. Дуже йому гребінь відріс через те, що ти з його сином панькаєшся.

— Це вам так здається! — з легковаженням промовив Нікодим. — Я нічого подібного не бачив.

— Е, що ти розумієш! Ти нічого й не побачиш, бо тебе твої комуністичні ідеї засліпили. Ти будеш панькатися з ними, поки вони не прийдуть з ціпами й косами і не вб'ють тебе.

— Ну, що татко видумують! Чи то годиться таке видумувати! — скрикнув Нікодим.

— Добре, добре, — мовив старий. — Тільки я наперед кажу тобі, скоро щось такого довідаюся, що в селі якісь бунти, якісь непокірні розмови йдуть, то не буду чекати на військо. Кого зловлю, велю так випарити, щоб йому відхотілося язиком молоти.

— Ей, татку! Бійтесь Бога! Не надто ви з тим паренням розмахуйтеся! Уважайте, який час надходить!

— Ет, дурень ти, та й тільки всього! — скрикнув старий і плюнув гнівно. — Тобі здається, що ти з них поробиш польських патріотів. А я тобі кажу, що це небезпечна гра! Ліпша стара метода. Хлоп має слухати, а не міркувати, не резонувати. Хлоп до ціпа, до коси, не до шаблі й не до патріотизму! Це моя думка і при ній стою.

І він, стукнувши палицею о поміст, поквапно вийшов із покою. Нікодим тільки головою похитав і взявся далі пакувати свою валізу.

II.

Була субота. Вечоріло. Небо вияснилося після кількаденної снігової заметі. Тис мороз. З невеликої сільської дзвіниці на далекому кінці села почувся власне плачливий голос вечірнього дзвону. Село в синявім сутінку лежало, мов вимерло. Ніде не було видно ані живої душі, не чути ані одного згука. Тільки понад стріхами вився білявими клубками дим, піднімаючися просто вгору.

За те в дворі було шумно й гучно. В стодолі, що стояла в глибині просторого гумна, розлягався на тоці до такту лускіт ціпів. Кільканадцять парубків кінчило власне чистити стайні. Інші носили міхами провіяне і вициняне зерно до шпіхліра. На другім тоці, де віяно і щиняно і відки копилися густі клуби пилу, осідаючи сірою плахтою по снігу, чути було цокотання жінок і дівчат. Отамани та десятники з нагайками й костурами ходили від одної купки робітників до другої, жартуючи, покрикуючи, втишуючи надто голосні розмови або відразу на місці завдаючи кару непослушним. Пан дідич був у шпіхлірі і записував число принесених міхів, міру і якість висипаного в засіки зерна.

— Ну, годі вже! — крикнув він голосно крізь двері до економа. — Велить кінчити! Вечірню дзвонять.

І він вийняв із рота люльку на довгім цибусі, зняв шапку й перехрестився, шепчучи «Aniol Panski [1])».

[1]) Янгол Божий — вечірня молитва.

— Годі, вже! — пішли з уст до уст панські слова і розрушана по всіх закутках широчезного гумна сторука панцизняна машина почала звільна, не відразу, зупинятися. Перш: жінки покинули решета, що ними щиняли провіяне зерно, і висипали на гумно, обтріпуючись від пилу, чихаючи та регочучись. Усі вони, не зупиняючись, посунули півперек подвір'я, попри шпіхлір, де власне стояв пан дідич з невідступною люлькою в зубах. Кожна з жінок підходила до пана, кланялась йому, доторкаючись рукою аж до самого снігу і цілувала його в руку. Пан ласкаво глядів на них, до цеї або тої забалакав кільька слів.

— Ну, Оришко, а як же там твій чоловік? Здоров?

— Та все однако, прошу ясного пана. Ніби здоров, і їсти хоче, а на ноги не зведеться ані руш.

— А маєте що їсти?

— Та, дякувати панській ласці, маємо.

— Ну, тепер і Осипа маєте дома. Робить він що?

— Та робить, прошу ясного пана. Ходить молотити, а нині пішов з парубками до лісу клепки рубати.

— Так? ну, добре, добре. Тільки вважайте мені на нього! Він непокірна голова! Коли почую про нього щось найменше недобре, зараз напишу до циркулу[1]), щоб його взяли знову до війська й не пускали більше.

— Ой, паночку, лебедику! Та де там! Він тепер такий добрий, такий послуш-

[1]) Циркул — округа.

ний! Я сама не раз не можу пізнати його. От і з тим Грицем Тимковим, як уперед не любилися, а тепер Осип сам пішов до нього, перепросився з ним.

— Так? Ну, то дуже мене це тішить. Видиш, як ти мене проклинала тоді, як я віддав його до війська, а тепер сама бачиш, що це вийшло йому на добро. Що було би з нього тут у селі? Шибеник, дармоїд, криміналь ник. А тепер може з нього вийти порядний чоловік.

— Та дай Боже ясному панові здоров'я! — кланяючися, мовила Кострубиха, не знаючи що іншого сказати на цю моральну проповідь. А коли пан не говорив нічого більше, вона поцілувала його в руку і пішла.

Майже рівночасно з жінками перестали стукати й молотники. Та вони не виходили ще зараз. Треба було повипірясати приколотки, посклада ти їх на купу, попідмітати вимолочене зерно, повиносити трину[1]) до половника. Все те робилося якось мляво, неохоче, мовчки, немов ті люди бажали проволікти час. Не видно було ані сліду тої радости, яка звичайно являється в чоловіка при закінченню тижневої роботи.

— Ану, живо один з другим! Рушайтеся! Рушайтеся! — покрикали панські доглядачі.

Ще кільк а міхів чистого зерна перенесено з току до шпіхліра, зв'язано кільк а околотів соломи, постелено в стайні і поприпинано худобу, напоєно телят насипано свиням посліду в коритця, на

[1]) Трина—дрібна солома.

кладено вівцям за драбинки пахучого гірського сіна, дрібного та зеленого, як барвінок, і тижнева панщина була скінчена.

— Ану до пана! На обрахунок! — загуло по подвір'ю.

На небі, в безмірній темній безодні почали моргати перші зорі.

Пан Пшестшельбський, пихкаючи люльку, замкнув шпіхлір і сів на колоді, що стояла близько дверей, під навислим дахом цього невеличкого, мурованого будинку. Звільна, тяжкими кроками сходилися робітники від ціпів, вил та віячок, випростовуючи плечі, обтрясаючи з пилу довге, по плечах розсипане, волосся, важко зітхаючи. Два слуги принесли дубову лавку і поставили її праворуч пана. Два отамани з палицями стали коло неї, знаючи свій обов'язок. Економ подав панові тижневий рапорт. Пан глянув на нього, поводив очима, а зупиняючися на однім місці, підвів голову і грізно глянув на юрбу.

— Гнат Тимків!

Старий пленіпотент поклонився, виступив із купи сусідів і, знявши шапку, підійшов ближче до пана.

— Гнате! — мовив пан, — що це має значити?

І він тикнув пальцем у розложений перед ним рапорт.

— Ти знаєш, що тут записано?

— Ні, прошу пана.

— А що ти говорив економові?

— Що говорив? Усяке говорив. Що він мене питав, я йому відповідав.

— Чи лиш те? А тут записано, що ти відгрожувався на панів.

— Я не відгрожувався,—спокійно, але рішуче промовив Тимків.

— Добре! От економ тут стоїть живий. Пане Домагальбський, що говорив Гнат до вас?

Економ виступив наперед, випростувався і мовив:

— То так було. Підхожу я до молотників та чую здалека, ціпи не бухають, а ведеться голосна розмова.

— Приколотки перетрясали,—втрутив Гнат.

— Став я за вуглом і слухаю. Аж чую, Гнат говорить. «А я гадаю, що то не добром пахне, що пани знов якесь повстання задумують. Занадто добре їм діється, замало їх москаль бив». Був би ще далі говорив, але котрийсь побачив мою тінь із-за вугла і в тій хвилі розмова затихла.

— Чи то правда, Гнате?—запитав пан.

— Правда.

— Як ти смів таке говорити?

— Бо так є.

— Так є? Відки ти знаєш, що так є? Як смієш говорити, що пани задумують повстання?

— А хіба не задумують? А хіба ваш панич від самої осени не намовляє наших парубків до повстання? І аже ми, пане, не сліпі і не глухі, знаємо, що до чого йде.

Пан побліг, як стіна, при тих словах. Його руки дрижали, губи рушалися, мов говорили щось, але з горла не йшов голос. Осмілені тим люди і собі ж обізвалися.

— Що правда, то правда! Ми то всі знаємо. Нам діти говорять.

Та пан уже переміг своє зворушення й зірвався з місця.

— Мовчіть! Усе те неправда! Панич з вашими синами добрий, учить їх бути чесними і послушними, а ви дурні от що з цього зробили. Ви самі бунтівники! Пахне вам кримінал, бо там їсти дають, а робити не велять. Ей, люди!

Гнат затремтів при цих словах.

— Пане, — промовив, — коли нас попікаєте кримінальським хлібом, то дайБоже й вам закоштувати його!

— Хлопе!—ревнув пан і вся накипіла злість прорвалася наверх у його душі.— Ти мені смієш таке говорити? Гей, гайдуки! На лавку його!

Гнат випростувався.

— Пане, — промовив спокійно, — ви не будете мене бити.

— Певно не буду. Я маю таких, що це зроблять за мене.

— Пане! Пам'ятайте, пожалуєте того!

— Ти ще грозиш мені? Кладіть його!

Гайдуки приступили до Гната і взяли його за руки. Між людьми зчинився гомін.

— Пане! Не маєте права! За що його карати? Що він злого зробив?

— Що? Ви бунтуєте? Забули вже недавнє? Гей там! Запріть браму! Всім по двадцять п'ять, а цьому старому бунтівникові, скільки влізе.

Та люди не перелякалися. В них очевидно кипіло. Їх було стільки, що кинувшися нагло, могли ногами потоптати й пана і всю його двірню. Пан очевидно й сам бачив це, та злість засліпила його.

Гайдуки стояли коло Гната і не знали що робити.

— Беріть його! Кладіть!—кричав пан.

— Геть від нього! Пане, опам'ятайтеся! Досить того збиткування!—гомоніли люди.—Досить, бо буде лихо!

Гнат бачив, що в його сусідів зачинали в очах грати злі іскри, що кулаки стискалися, а погляди звертalися на купу лопаччя, що лежала під парканом. Ще хвиля, і могло прийти до нещастя.

— Люди добрі, крикнув він.—Заспокійтеся! Нехай цей ворог збиткується наді мною! Будьте свідками! Я вам говорю, що вже недовго його панування! Але ви будьте спокійні, не накликайте ще більшої біди на село!

— Заткайте йому рота! Кладіть його!—кричав пан, і серед гробової мовчанки розпочалася огидлива сцена панського самосуду над безпомічним підданим. Гната били до схочу; пан не мав охоти числити, а фукаючи і сплюовуючи, ходив по подвір'ю. Вкінці, коли крик старого перемінився на глухе стогнання й крізь полотно почала бризкати кров, він крикнув:

— Досить!

Гната підвели. Він стогнав.

— Щоб ти знав на другий раз, як говорити з паном!—крикнув пан Пшестшельський.—Марш усі додому!

І ще раз плюнувши, він пішов до двору.

III.

У лісі також скінчилася робота. Лісничий дав знак трубкою, що час перестати.

Звільна почали рубачі з гущавини, з ярів і дебрів стягатися купками на „шлябанп", при котрому стояв лісничий. Він держав у руці „квитаруш", записав кожного, скільки хто нарубав, а на другій половинці картки виписував йому квиток, віддирав його й давав рубачеві. Рубачів було кільканадесять, то воно тяглося досить довго, поки всі отримали квитки. Ті, що мали квитки, не відходили, а чекали, поки всі будуть готові. Ліс був досить далеко від села і одинцем іти, а ще й смерком— неприємно. Ліпше купою.

Упоравши рубачів, лісничий пішов до своєї лісничівки. Надзорців не було ніяких, бо це не була панщина, а платна робота. Рубачі—самі парубки, довгою, гамірливою купою рушили до села.

— Хлопці,—відізвався Осип, обертаючися до всіх,—та розповіжте бо, що це у вас за вечерниці з паничем? Одного, другого питаю, та вони щось мені бовкнуть та й утікають. Ну бо, скажіть по щирості!

— Коли бо нам панич гостро заказав не говорити нікому, поки час настане на те.

— Ей, хлопці! Вже з того видно, що воно щось не добром пахне!

Деякі парубки зацукалися.

— Та справді, що воно таке і до чого? Панич говорить багато і не договорює.

— Ну, що ж він вам говорить?—допитував Осип.

— Та що говорить,—нерадо відповів один парубок.—Говорить, що нам кривда, що нас податки тиснуть, що в рекрути

беруть, що сіль дорога і що всьому тому повинен бути кінець.

— А про панщину не говорить, що нас тисне?

— Про панщину якось не так. На панщину більше Гриць відказує.

— Ага, то певно старий його навчив!— зареготався Осип.— Ну, але який же кінець хоче зробити панич із усею тою бідою?

— Та каже: всьому винні німці. Від них уся біда.

— Он воно що! Хіба німці завели панщину?— скрикнув Осип.

— Та панич каже, що німці. Вони наказали писати лівентарі [1]), а з лівентарів усе лихо.

— Німці в нашім краю збагатилися!— додав другий парубок.— Послухай, якої співанки навчив нас панич. А ну, хлопці, разом голосами!

І серед вечерньої тиші разом кільканадцять молодих голосів затягло пісеньку:

Прийшли німці до краю
По своєму звичаю
З телячими торбами,
Тепер вони панами.
Дорога сіль, табака!
Кожний німець собака:
Що з поляка зрабує,
В свої сакви пакує.

— Ха, ха, ха! Правда, гарна пісенька!— зареготалися парубки, скінчивши співати.

---

[1]) Лівентар—інвентар.

— Гарна, гарна,— понуро мовив Осип.— Тільки не дай Боже, щоби про неї довідався пан комісар, або який інший урядник.

— Або що?

— Ну, співали б ви її собі по пару літ на Грай-горі.

— На Грай-горі? А то що за Грай-гора?

— То такий палац, що в нім живуть закляті царевичі, а все в кайданах та до тачок приковані, а їх пильнують дракони, а все при шаблях і під карабінами.

— Господи! Що ж воно таке? Ми гадали, що тільки в байках таке є, а ти говориш...

— Ой, та й дурні ж ви!—огризнувся Осип.— Ну, то скажу вам на розум. Грай-гора, по-німецьки Шпільберг, то такий фестунок [1]), що в ньому карають найтяжчих кримінальників. А тепер такі накази гострі, що за отаку пісеньку, як нічого, дістанеш пару літ тої Грай-гори.

— Ой, Господи!— жахнулися парубки.— А панич нічого нам не казав про це. Правда, він казав мовчати, але то тільки до якогось часу. Потім, каже...

— Коли потім?

— Або ми знаємо! Казав, що незадовго мусить бути кінець усій нашій біді.

— Кінець! А яким способом?

— Він того не казав.

— А ви його не питали?

— Та ніяково було. Але раз Гриць запитав, а він відповів, що швидко все нам розповість, а тепер ще не може.

---

[1]) Фестунок—кріпость.

— Ага!—мовив Осип.—Ну, так я вам скажу. Слухайте, хлопці, але також нікому про це не говоріть. Навіть татові ані мамі, ні! Бо з того може бути велика біда.

— Ну, говори, говори!— гомоніли зацікавлені парубки і збилися вкупу довкола Осипа.

— Пани приготовують повстання проти нашого цісаря і хочуть і нас, хлопів, затягнути до нього.

— Го, го! Не діждуть! А то яким правом?—закричали парубки.

— Тихо, хлопці!—мовив Осип.—Знайте це кожний для себе, але ша, язик за зубами! А до панича на розмови більше не йдіть!

— Нехай його суха ялиця б'є!—обізвався один парубок.—Він нас горілкою частує, пироги[1]) каже варити, говорить так масно. Ми гадали, що в тім нема нічого злого. Адже панич учений, то борше [2]) повинен знати, що вільно, а чого невільно. А коли то Грай-горою пахне, то хоч ти мені там марципанів давай, то я не піду більше.

— І я! І я! І я!—загукали парубки з усіх боків.

— Добре, хлопці.—мовив Осип.—Слухайте мене! Я вас на зле не наведу. А панич, кажете, добре з вами поводиться.

— Душа, не панич! Горілки дає щовечора. Гостить нас на вечорницях, хліба не жалує, говорить так солодко, мало не цілується з нами.

---

[1]) Пироги—вареники.
[2]) Борше—скоріше.

— Шкода, що в таку небезпечну справу вдаєтьcя.

— Може-би його остерегти?

— Але, гадаєш, що то на що придастьcя? Вже, як він собі раз узяв щось на гадку, то й головою наложить, а свойого не попустить.

Осип перервав цю розмову.

— А де ті ваші сходини буваютьcя?

— У старої фірманки [1]), у Митрихи.

— У глухої?

— У неї самої.

— А коли мають бути найближчі сходини?

— Та панич казав завтра, в неділю.

— Добре. Не йдіть же ж ви ніхто, я піду сам.

В часі тої розмови парубки минули ліс і вийшли на поле. Перед ними внизу лежало село, повите сутінком: тільки де-де крізь пітьму прорізувалися криваві іскорки—це світло з сільських хат. Лісова стежка, збігаючи вниз перед самим селом, доходила до дороги, що злучувала село з дальшим світом і йшла до Лютовиск. У тім місці, де стежка виходила на дорогу, стояли панські залубеньки, запряжені парою гнідих. Віжки держав Гриць, а в залубеньках обтулений важкою медвежою шубою сидів панич Нікодим. Тільки його лице з довгими негостреними вусами виднілося з-посеред м'якого медвежого пуху.

— Добрий вечір, хлопці!—гукнув панич.

— Доброго здоров'я паничеві!—відповіли парубки.

---

[1]) Фірманка—жінка візникова.

— А що, ви з лісу?

— З лісу.

Парубки проходили попри залубеньки, кланяючися. Залубеньки стояли на місці. Коні форкали і перебирали ногами, бажаючи бігти до стайні. Панич мовчав, немов надумувався. Він очевидно хотів щось сказати парубкам і для того, побачившіх здалека і почувшіх голоси, велів зупинити коні. Та тепер, побачивши серед юрби Осипа, завагувався. Далі переміг себе. Коли вже парубки всі минули його, він гукнув їм вдогін:

— А слухайте, хлопці! Приходіть нині! Розумієте, нині, не завтра. По вечері приходіть зараз. Маю вам щось цікавого сказати.

Парубки йшли далі. Ані один голос не відгукнувся на паничеві слова. Швидко вони війшли в село і почали розходитися по хатах, а панич з Грицем завернули в бокову вулицю, що понад потік вела просто до двору. Не доїздячи до двору, панич післав Гриця до старої Митрихи з наказом, щоби зараз лагодила вечерю для парубків, а сам узяв поводи і, цмокнувши на коней, в'їхав на подвір'я.

IV.

— Таточку, повстання буде! — скрикнув Нікодим не дуже то голосно і не дуже то радісно, входячи до батькового покою.

— Маєш бабо редути! — буркнув старий пан. — А коли?

— Вісімнадцятого лютого.

— Що, що, що? Вісімнад-ця-того...

— Так є. Речинець у Парижі уложили. Вибух має наступити рівночасно в Галичині і в Познанщині.

— Чи вони подуріли? Вибух! Ну, хто і з ким має вибухнути?

— Кожний ідіч має узброїти своїх свояків здатних до оружжя, своїх льокаїв, мандаторів, лісничих і всяких офіціялістів [1]) і тягти з ними на означене місце.

— На зламану голову.

— Таточку, як ви говорите! Тут кров'ю пахне, тут історичний момент безмірної ваги...

— Іди до діда з своїми історичними моментами!—гнівно скрикнув батько. — Коли всі вони такі бездонно дурні, то я волю жити без ніякої історії.

— Таточку! Боже мій, що ви говорите!

— Ну, скажи, хіба не правду? Узброювати слуг і льокаїв! І весни їх, куди?

— До Сянока. Дня 18 лютого вночі маємо зібратися з цілого циркулу, напасти на гарнізон, пов'язати вояків, забрати оружжя, а тоді опанувати місто, уряди, каси.

— Шах, мах! Ори, мели, їж! З льокаями і мандаторами напасти, забрати, опанувати... Ну, скажи мені, Димцю,—і батько, ставши перед сином, узяв його обома руками за плечі й дивився йому просто в очі,—ти, здається, ще розумний чоловік, з глузду не зсунувся... Скажи мені по щирості: віриш, щоб це далося зробити?

---

[1]) Офіціяліст—службовець.

— Не дуже,—приниженим голосом мовив Нікодим.

— Не дуже! Значить, віриш хоч трохи.

— Ну, що ж! Так зовсім неможливий той плян не є,—живо мовив Нікодим. — Якби з нашого циркулу зібралася хоч половина шляхти, а кожний привів з собою хоч по п'ять людей, то була би зовсім показна сила. Гарнізон у Сяноку малесенький, усього один батальйон піхоти і два ескадрони драгунів. Уночі не трудно би було...

— І невже твій головусий график піде на це?

— Видно по нім, що не дуже його серце тягне до цього. Але там Дембовський був. Ах, матусю, якби ви почули, як він говорить! Яким полум'ям бухають його слова! Як палять душу і плутають розум! Здається, слухаючи його, чоловік сам один з голими кулаками пішов би проти гармат. Усі труднощі, всі вагання щезають. Сила волі, запалу, посвячення у того чоловіка величезна! Попросту стидно робиться сперечатися з ним за дрібниці, коли бачиш, які широкі горизонти він обхоплює своєю думкою, коли знаєш, що ціле життя того чоловіка то одне безграничне посвячення для вітчини, одна любов, одна боротьба, одне ходження перед багнетами й шибеницями. Стидно, матусю! Ми зовсім відвикли від воєнного стану, від пороху, живемо в тихих норах, мов ніколи не думаємо вмирати. Жий ми так і тисячу літ, ніяка народня справа не рушиться ані кроком наперед.

Старий пан понурив голову.

— Оце і є нещастя! Нема на світі такої дурниці, такої безглуздої справи, котра б не знайшла свойого запаленого апостола й свойого мученика. А такий один тягне за собою тисячі, навіть не дурних і чесних людей. І дурниця робиться великою ідеєю, робиться безсмертною.

А потім, пройшовшися кілька разів по покою, він нараз зупинився перед сином і запитав:

— А уряд знає вже про ваші пляни?

Нікодим поблід, як стіна.

— Що ви, таточку! Як же можна. В тім ціла річ, щоб уряд не знав, щоби не міг приготовитися, щоб заскочити його несподівано.

— Несподівано! — з гірким насміхом мовив старий. — Де стільки тисяч людей знає про це, говорить про це, переписується про це, де навіть листи запечатують косами і повстанськими емблемами! Димцю, Димцю! Погану історію ви робите! Не подякують вам за неї ваші потомки.

— Так ви думаєте, що уряд знає щось? — мовив змішаний Нікодим.

— Що я маю думати? Я з урядом на розмові не буваю. Я тільки пригадаю тобі, що скільки разів у нас бували ті емісари, уряд усе дізнавався про них.

— Догадуюся, що це Осип доносив.

— Осип, чи не Осип, а хтось із слуг, із хлопів. І тепер хлопи вже мабуть знають про ваш плян.

— Хлопи? Ні, не думаю. Я з парубками про всяку всячину говорив, але про близьке повстання ніколи.

— А проте вони все знають. Тут у мене сьогодні історія була.

— Ну, що за історія? — ледве чутно запитав Нікодим. Його серце тьохнуло, прочуваючи якесь лихо.

— Сьогодні вечером, — якось знехотя мовив пан Пшестшельський, — прибігає до мене Домагальський і говорить, що хлопи на тоці говорять про близьке польське повстання. Які хлопи? Показується, що говорить твій коханий Тимків.

— Ну, і що ж говорив?

— Те й говорив, що пани ладяться до повстання. Вечером я запитую його, що це таке і пощо він говорить, а він до мене гостро, знаєш, ставиться так, мов він тут пан. А хлопи також за ним. Ну, цим разом я не дав собі по носі грати...

— Таточку! Бійтеся Бога! — скрикнув Нікодим.—Чей же ви не веліли бити Тимкового?

— А ти думав, що що? Було його по голівці погладити?

Панич обома руками вхопився за голову й, мов божевільний, почав бігати по покою. З його горла виривалися глухі стогнання.

— Ну, що дурієш! — понуро мовив батько.

— Не я дурію, а ви!—люто скрикнув син.—Адже ж те, що ви робите, то стрічок на наші шиї.

— А дідько вас знав, що ваші шиї такі близькі стрічка.

— Ні, я справді зовсім одурію з вами! Боже, рятуй мене!—з розпукою скрикнув Нікодим і, вхопивши шапку, вибіг із покою.

Старий пан довго дивився на двері, мов ждав, що він ось-ось верне. Потім сам рушив до дверей, щоб іти за ним, але на півдорозі зупинився, вернувся назад і, сівши на софі, закурив люльку. Він любив сина, але надто сильно привик ходити утертою стежкою, жити в старім традиційнім ладі й світогляді, щоби міг зрозуміти подуви нового часу і його потреби. Клуби диму, що бухали з його уст, успокоїли його.

— Зле сталося, що я велів побити того Тимкового, це так. Але знов так надто зле не сталося. Непокірного хлопа ламай в першій хвилі. Гостро з ним! Без слабости, без чутливости. Rustica gens optima flens, pessima ridens [1]). А Димцьо позлоститься і перестане, я його знаю. От з тим повстанням то справді біда, але може то ще якось буде. Може воно обійдеться й без нас.

І він завзято запихкав, тягнучи щосили люльку і пускаючи такі клуби диму, що його голова зовсім закрилася ними. Виглядав у тій хвилі, як правдивий Гомерівський «Зевес Хмарозборець».

V.

У баби Митрихи горить у печі. У великих горшках, узятих із двірської челядної кухні, варипіся «мандибурка [2]), в

[1]) Хлопський рід найкращий, коли плаче, найгірший, коли сміється.

[2]) Картопля.

інших кипить окріп на стиранку [1]), пражиться молоко, в ринці смажиться сир. Стара місить тісто на стиранку. Гриць, нарубавши дров, доглядає печі. В хаті тихо. Чути тріск смерекових полін у печі і бульбкіт окропу. Гриць з тихим усміхом дивиться в огонь, держачи в руках коцюбу. Стара Митриха, пораючися коло тіста, звичаєм глухих людей думає голосно.

— От так, мої дітоньки! У старої Митрихи тепло. У старої в печі горить, у горшках кипить... У старої Митрихи вечеря смакує. Їжте, дітоньки, їжте на здоров'я. Згадуйте доброго пана й доброго панича! Він наш порятівник, він наш опікун. Якби не він, то баба Митриха мусила би ходити по жебранім хлібу, бо баба стара, заробити не може, чоловіка вбила суха смерека в лісі, а свояків у баби нема, дітей нема, вуйків нема, стрийчаників ані тітчаників нема. Всі померли, саму бабу лишили на світі, саму, як билинку в полі. Га, хай з Богом спочиває. Може баба Митриха на щось Господу небесному потрібна, що її досі держить на світі. А ви, дітоньки, живіть! Поживляйтеся, а не нагваряйтеся [2])!

Гриць у важкій задумі слухав бабиного роздебендювання. Він чув його вже не раз і не десять разів, знав стару Митриху ще змалку. Коли його взяли до двору, вона опікувалася ним, як своєю

---

1) Стиранка — затірка, маленькі шматочки рваного рукою тіста, що варить ся на воді, або на молоці.
2) Не сваріть ся.

дитиною, не давала робити йому кривди, заступала йому матір, котрій не раз цілий тиждень ніколи було навідатися до двору. Та тепер він, мішаючи щось у печі, нетерпеливо надслухував, дожидаючи панича і парубків. Сьогодні мала бути важна нарада. За два тижні, 18-го лютого, мало вибухнути повстання. Панич сказав йому це по дорозі; та дорога була така тяжка й небезпечна, що годі їм було розмовляти багато і Гриць сам не знав ще, що властиво мало статися і чого зажадає від нього панич. Для того він і додому не біг, поки не дізнається всього. На саму думку про повстання серце билося у нього не то радісно, не то тривожно.

Повстання буде! Підемо воювати! З ким і за що, — про це Гриць не думав багато. І моторошно і любо йому було подумати, як він обік панича йде в огонь, кидається на ворога, своїми грудьми заслонює панича від ворожих нападів, як вони оба здобуватимь ворожу гармату, як їх усе військо величає і хвалить.

Вогонь тріщав у печі, прискав та сичав, а в Грицевій уяві свистіли кулі, ревли гармати, лопотів густо карабіновий вогонь, розлягалися скажені крики. Він зажмурив очі й потонув у мріях і прокинувся аж тоді, коли розбульбкотаний окріп почав збігати з горшка. Скрипнули двері і війшов панич. Гриць витріщив на нього очі, немов бачив його перший раз в життю. І справді, таким він не бачив його ще ніколи. Панич був блідий, як стіна. Мовчки надійшов до столу й кинувши

шапку на лаву, сів, не дивлячися на Гриця. Від економа він довідався докладніше про все, що сталося цього вечора, і був мов убитий. Одне те, що селяни очевидно знали щось про близьке повстання, а друге те, що батьків нелюдський учинок викопав, як здавалося, пропасть між ним і Грицем. Гриць знав усе, знав у загальних рисах плян і речинець вибуху. Тепер і він готов перекинутися на бік противників, зрадити все урядові, а тоді очевидно пропала справа. Панич не знав, що йому робити, як говорити з Грицем. Цей очевидно ще не знав нічого про те, що сталося з його батьком. Чи сказати йому це? А коли сказати, то як? І як доказати, що він, панич, не похваляє батькового вчинку, бридиться ним? Панич ішов до Митришиної хати і силкувався видумати щось, але війшовши до хати й побачивши Гриця, він чув, що не видумав нічого.

— Грицю, — обізвався він по хвилі зламаним, зміненим голосом, але не міг сказати нічого більше.

— Що вам, паничу? На вас лиця немає. Чи сталося якесь лихо?

Панич хотів розплакатися, кинутися Грицеві в обійми, сказати йому все, що сталося і просити, на колінах благати його, щоби задля цього не покидав святої справи вітчини, а бодай не шкодив їй. Але його серце було мов стиснене кліщами, він не рушився з місця, з очей не потекли сльози, а уста ледве-не-ледве промовили холодні, бездушні слова:

— Нічого... ні... Чи парубків ще не було?

— Ні, не були, але я надіюся, що зараз поприходять.

— Ні, серденько, не поприходять,— почувся в дверях різкий, насмішкуватий голос. До хати війшов Осип, що через відхилені двері чув останні Грицеві слова.

— Осип!—з переляком скрикнув Гриць.— А ти чого тут?

— А тобі що до того? — відрізав Осип. — Чого ти тут? Я тебе спитаю.

— Алеж тебе не прошено.

— Але я маю діло.

— Діло? До кого?

— Ну, до баби Митрихи! — глузуючи, мовив Осип. — Гей бабо, бабо Митрихо!— кричав він над ухом старої.—Я вас сватати прийшов. Хочете замі ж іти?

— Замі ж! О, а хто ж мене, синоньку, візьме?

— Ха, ха, ха!—зареготався Осип.—Не каже баба: не хочу, тільки питає, хто її візьме. Я вас, бабо, візьму, чуєте?

Гриць не знав, що з собою робити, слухаючи тих Осипових жартів. Він у тій хвилі ненавидів його, був би викинув його з хати.

— Фе, Осипе! — промовив він. — Приходиш сюди непрошений, видиш, що панич ось тут і навіть не поклонишся, тільки дурні жарти строїш.

— Панич ось тут? — похопився Осип.— А, я й не бачив. Добрий вечір вам, паничу!—промовив, ніби й справді досі не бачив панича. Цей не відповів на його вітання, сидів, мов отуманілий. Осип обернувся знов до Гриця.

— Ти, Грицуню. на парубків чекаєш,— мовив він їдовито, підсолоджуючи голос.— Не чекай, моя киценько, вони не прийдуть. Коли ти мав їм щось сказати, то скажи мені, я перекажу.

— А чому не прийдуть? Відки знаєш, що не прийдуть?

— Бо знаю. Бо я сам наказав їм, щоби не приходили. І тобі, любчику, кажу, щоб ти зараз забирався відци.

— Мені? Що ти, здурів, Осипе? Я тебе не розумію.

— А я тебе зовсім добре розумію. Видиш, голубе мій, я знаю не тільки те, що ти знаєш, але також те, чого ти не знаєш.

— Ну, та знай собі, що це мене обходить? — гнівно буркнув Гриць.

— А повинно би тебе обходити, борше ніж мене, Грицуню. Я знаю, що твій тато вмирає і тебе дожидає, ти мабуть того не знаєш, бо якби знав, то певно не сидів-би тут і не заглядав у горшки бабі Митрисі.

— Мій тато!—скрикнув з переляком Гриць.—Мій тато вмирає? Що ти говориш?

— Правду говорю. Нині по панщині мав від пана такий трактамент[1]), що мусіли його занести додому. А ти ще того не знаєш? Панич не мовив тобі нічого? То зле, то дуже недобре. Біжи, серденько, додому!

— Боже мій!—скрикнув Гриць і немов сам не свій хопив за шапку і прожогом кинувся з Митришиної хати.

---

[1]) Трактамент—гостина.

— Ха, ха, ха! — зареготався вслід за ним Осип.—Ото драпцює, мов не знати на яку гостину!

А коли продудніли Грицеві кроки, Осип з тим самим їдовито-насмішливим лицем обернувся до панича і, стоячи насеред хати добру хвилю, мовчки дивився на нього. Панич сидів коло столу без руху, мов труп, з затисненими губами, з очима спущеними вниз. Він чув і розумів усе, що сталося перед його очима, але був мов приголомшений і не міг здобутися навіть на одне слово.

VI.

Стояла важка мовчанка.

Осип очевидно ждав, щоби панич промовив перший. Та цей не озивався, не дивився на нього. Тоді Осип сів на стільчику оддалік від панича і опершися ліктями на коліна, а голову взявши в долоні, немов споминаючи щось, немов казку кажучи якимсь малим дітям, почав говорити:

— Коли я був малий, то дуже любив наставляти пастки на щурів. Зловлю, бувало, таку бестію до пастки і маю забаву. Розпечу дріт і притулюю щурові раз до хвоста, потім до лапки, далі до рила, до ока, де попаду. А він усе: пі-пі-пі! А я регочуся, як він підскакує, в'ється з болю, пікає, крутиться, перекидається і не може дати собі ради. І так мучу його не раз день і два дні, поки не замучу на смерть.

Панич стрепенувся і плюнув, але не говорив нічого.

— А я й не знав тоді, — говорив далі Осип, — що той нещасливий щур у пастці, то я сам. Вийду бувало між сільські діти, почну з ними бавитися, а вони скоро що, зараз до мене: „Панський собака! Панський собака! Іди геть від нас!" А мене так якби розпеченим дротом, але не в руку, не в око, а в саме серце. Прибіжу додому, хотів би пожалуватися мамі. Виплакатися коло неї, а вона сама сидить у куті на припічку та й плаче та й нарікає: „Ой, моя доленько! Чи на те ж я росла, як квіточка цвіла! Чи того ж я ждала, що мене на старість погонять на панщину, що отаманські канчуки будуть гуляти по моїх плечах!" Чую це і вже не плачу, сльози з горла капають назад у серце і печуть там і душать і вертять.

Панич понурив голову, але не говорив.

— Але раз мав я за своє. Зловив щура і взявся мучити його, але якось дверці від пастки не були добре заперті. Як я припік мойого щура, як цей кинеться, як не відчинить дверець, як не скочить, та просто до мене, як вп'ється зубами в мою руку!.. Я зверещав, прибігла мама, рятує, рве скажену звірюку від мене, та де тобі! Відірвала від руки, він за ногу вчепився, гризе, калічить. Ледве-не-ледве вбила його, а мене мусіла водою відливати та хлібом та павутиною рани затикати. Відтоді я зарікся щурів мучити. Ну, а нині хотів би й сам мати де з ким такий обрахунок, як той щур зо мною.

— Вороже тяжкий, чого тобі треба? — обізвався панич.

— О, тут якась жива душа відзивається! — промовив Осип, перескакуючи в веселий тон і випростовуючись. — Це ви, паничу, коби здорові були?

— Чого тобі треба від мене, говори! — мовив Нікодим, не дивлючися на нього.

— Та я прийшов вам сказати, щоб ви не ждали на парубків. Вони вам красненько дякують за гостину, але більше не прийдуть на ваші вечорниці.

Панич закусив уста.

— Ну, що ж, не прийдуть, то як собі хочуть. Я їх досі не силував і далі не буду силувати. Чи стільки всього ти мав мені сказати?

— Ні, маю ще дещо

І він присунув стільчик близько до столу, сів напроти панича і, дивлячись йому просто в очі, мовив притишеним голосом:

— Ви лагодитеся до повсіпання?

Панич зірвався зовсім так, як той щур, котрому приложено розпечений дріт до лапки.

— Хто? Я?

— Ну, не ви самі, а загалом, панови поляки... по всім краю.

— Нічого не знаю про це.

— Ей, паничику! Говоріть по правді! Мене не ошукаєте.

— Хлопче! Як ти смієш?.. — грубо крикнув Нікодим, хмурячи брови.

— О, о, о! — кепкуючи, мовив Осип. — Так швидко ви забули всю... ту рівність і свободу, що проповідали нашим парубкам! Скоро що до чого, так зараз: „Хлопе, як ти смієш!" Фе, паничу! Це не гарно

І без потреби. Мене тим не застрашите, а собі не поможете.

Панич затиснув зуби з лютости і розпуки, але мовчав. Він готов був кинутися на цього поганця і роздерти, зубами гризти його, але здержував себе. Очевидно він знав щось і був певний себе, коли поводився так без церемонії з паничем. Що ж таке знав він?

— Ну, не хочете ви мені сказати всеї правди, то я скажу вам, — мовив Осип. — Отже 18-го лютого має бути повстання, відразу в цілім краю, правда?

— Боже! — скрикнув панич і вхопив себе обома руками за голову.

— Ага, допекло? Чекайте, я маю ще дещо! Поночі уоружені панови мають напасти на касарні повбивати або пов'язати вояків, позабирати оружжя...

— Лотре! — скрикнув панич і кинувся на Осипа. — Відки ти це знаєш? Я тебе не пущу відци живого.

Осип був спокійний. Він був сильніший від панича, а цей не мав при собі ніякого оружжя. Зрештою він знав добре, що одним словом може розбити всю паничеву злість, мов вітер чорну хмару!

— Та ви, паничу, не гнівайтеся, — мовив він, не боронячися, — і вислухайте, що я маю вам сказати, а потім уже робіть, що знаєте.

— Ти ще щось маєш сказати?

— Ну, певно. Адже ще найважнішу річ.

— Най-важ... Боже, додай мені сили!

— От, то, то, то! Справді, сили вам треба! Як ви думаєте, від кого я довідався про все те, що кажу вам?

— Від Гриця.

— Ну, то дуже помиляєтеся. Я з Грицем лише стільки говорив, що ось тут при вас.

— В такім разі хіба від чорта.

— От то, то, то! Вгадали, бігме Боже, вгадали! — регочучися, мовив Осип. — Ви були в Сяноку вчора, правда? А я був позавчора і довідався про все днем раніше від вас.

— У Сяноку?

— Ну, так, у Сяноку.

— Від кого?

— Ви ж самі сказали, від кого. А по імени його називати не моя річ. Досить того, що не брехав, правда?

— Боже мій! — скрикнув панич у розпуці. — Що це все має значити? Невже ж би все було зраджено?

— Слухайте, паничу, — мовив далі Осип, переходячи зовсім у поважний тон. — Досі ви бачили в мені ворога. Але я не є ваш ворог. Що було між нами, те було, але мені жаль вас. Ви не злий чоловік. А при тім сама справа, до котрої ви замішалися, дуже погана, сто раз поганіша, ніж вам здається. Я хотів би остерегти вас.

Панич сидів, понуривши голову, немов ждав іще нового удару.

— Видите самі, що всі ваші заходи дуже добре відомі там, де би не повинні бути відомі. Зрозумієте тепер, що в такім разі зачинати повстання...

— Алеж це неможливо! — скрикнув панич.

— Гадаєте, що вас усіх переловлять, поарештують перед вибухом?

— Ну, певно.
— Отже ні. Будьте певні, що ні.
— А ти як це знаєш?
— Що вас то обходить? Я знаю щось далеко більше. Щось таке... Слухайте!

І Осип, нахилившися до паничевого вуха, шепнув йому кілька слів. Панич скочив мов опарений.

— Ти здурів, Осипе! Це не може бути!
— Це правда.
— Алеж це...
— Мовчіть! Знайте своє і мовчіть! Я остеріг вас. Робіть тепер, що самі знаєте, але мене не видайте! Добраніч!

І він, насадивши кучму на чоло та схилившися в низеньких дверцях бабиної хати, пішов геть.

— Осипе, Осипе! — кричала вслід за ним баба. — Ну, а що ж буде з тим усім, що я наварила? Де мої хлопчики? Прийдуть зараз? Добре, добре, я зачекаю, — додала вона, немов відповідаючи на якісь слова, котрі підшепнула їй її власна душа.

А панич довгу хлилю сидів на місці, мов остовпілий, не можучи а ні ворухнутися, а ні зібрати своїх думок докупи. Він був блідий, мов труп.

VII.

В хаті Гната Тимкового сумно, як у могилі. Господаря привели з панщини закривавленого, ледве живого, роздягли і положили на постіль. Стара Гнатиха, ломлячи руки, плаче та заводить над ним, як над покійником. Сусіди, що привели його додому, потішають її, як можуть.

оповідають про те, що сталося, проклинають пана. Гнат глухо стогне з болю, та не мовить ані слова.

Ось відчинилися двері і влетів Гриць, бліди́й, переляканий. Він кинувся до постелі, вхопив холодну батькову руку й почав цілувати її й обливати слізьми. Плакав голосно, як дитина.

— Таточку! Таточку! Що вам таке? Обізвіться до мене! Промовте хоч слово! — приговорював він.

— Це ти, Грицуню? — промовив Гнат, обертаючи голову й обіймаючи сина поглядом повним любови й турботи.

— Боже мій, Боже мій! — ридав Гриць. — Ось що вони з вас зробили! Ось як вони нас люблять!

Сусіди помалу відвели його від хворого і розповіли йому все, що сталося. Гриць слухав, мов остовпілий. Сльози перестали текти, але з заціплених уст було видно, що в його серці починало закипати щось недобре. Він не хотів нічого вечеряти, довгий час сидів кінець столу, мов прибитий, потім мовчки пішов оглянути обійстя й худобу, позамикав двері й вернув до хати. Мати ще сиділа на припічку, хлипаючи і витираючи платком запухлі від сліз очі.

— Ідіть, мамко, спати! — мовив Гриць м'ягко, але розказуючи, як господар хати.

— А ти, Грицуню?

— Я посиджу. Може татові чого треба буде.

— Не муч себе, дитино моя. Повечеряй і лягай спати. Я стара, борше встану, бо й так не засну.

— Ви про мене не журіться!—мовив Гриць.

Мати, помолившися, полізла на піч і швидко заснула. В хаті зробилося тихо. Гриць погасив огонь і сидів на запічку, кінець батькової постелі. На дворі було ясно, місяць заглядав до хати крізь маленькі віконця. Під припічком тяг цвіркнун свою монотонну пісеньку. Старий Тимків застогнав, заворушився на постелі.

— Що вам, таточку?—запитав Гриць, схопившися з місця.

— Це ти, синку? Подай мені води.

Гриць подав йому дерев'яний кухлик. Батько напився.

— Чому не йдеш спати, Грицю?

— Не можу, таточку. Щось мене гризе в середині. Думаю собі, як то може бути, щоб чоловік чоловіка без суду, без права міг так мучити?

— Його право, синку. Панщина!

— Хто йому дав таке право? Та й чи справді він має таке право? Не досить, що даємо йому свою роботу, всякі данини, а щоб і ще він мав право відбирати нам здоров'я?

— Що зробимо, синку, коли його сила! Аджеж ми пробували, спротивлялися, та й що з того вийшло? Збили нас, зруйнували, по криміналах [1]) надержалися, та й тільки всього.

— Ні, таточку, це не повинно, не може так довше бути!— скрикнув Гриць, підносячи трохи голос.

---

[1]) Кримінал—тюрма.

— А що ж порадимо, синку? Чи ти думаєш, що ті молоді паничі, що лагодяться до повстання, будуть ліпші для нас?

— Досі я так думав. Нині переставав. Знаєте, наш панич хоч певно знав, що сталося з вами, а мені не сказав нічого. Певно хотів, щоби я допомагав йому намовляти парубків до повстання. О, та не дочекає цього! Аж тепер я бачу його щирість, його доброту. Поки потрібує мене, поки я служу йому, поти він добрий і щирий!.. О, але я вже знаю, що зроблю. Я їм дам себе знати!

Він говорив швидко, уриваючи, захлипуючися з гніву й обурення. Старий батько взяв його за руку.

— Грицю, заспокійся! Скажи по правді, що думаєш зробити?

— Слухайте, таточку! Я довідався від панича, що за два тижні має вибухнути повстання, що пани мають позбирати по селах своїх слуг або й сільських парубків, уоружити їх і з ними разом напасти поночі на військові касарні, пов'язати або й повбивати вояків, а потім позахапувати всі уряди й каси. Це має бути початок повстання. Чуєте, таточку, на що їм треба було нас? А я зроблю їм збитка. Зараз завтра їду до Сянока і все розповім комісареві, нехай арештує їх усіх! Нехай і вони закоштують трохи кримінальської саламахи!

Старий Тимків застогнав, немов щось укололо його.

— Так он воно що!—мовив він ледве чутно.—За два тижні!.. І тебе кликав панич?

— Ну, так виразно кликати не кликав, але я певний, що покличе.

— А інших парубків?

— Мав нині щось говорити їм, але ніхто не прийшов.

— Ніхто не прийшов?..

— Здається, Осип остеріг їх. Бо тільки Осип один прийшов. Не знаю, що там він говорив із паничем. Я лишив їх обох.

Довгу хвилю стояла мовчанка в хаті. Далі старий простяг руку і взяв на помацки Грицеву руку.

— Слухай, синку,— мовив він.— Не йди ти до Сянока.

— Не йти? Дарувати їм те знущання над вами?

— Що ж, Божа воля. Нехай знущаються, поки мають сили. Швидко може самі пожалують того. А ти своїх рук не погань! Свойого сумління не обтяжуй! Я певний, що це повстання наробить їм біди, але пощо ти маєш показувати себе злим і нечесним? Панич добрий з тобою, вірить тобі, було би погано зраджувати його.

— Ну, а коли він покличе мене до повстання?

— Ні, синку, не буде того. Тепер бачу, що він не посміє. І навіть Богу дякую, що таке сталося нині зо мною, бо може цей припадок охоронив тебе від згуби. Тепер я певний, що ані ти, ані жаден парубок із села не піде до повстання. І добре так. Нехай іде туди, кому своя голова не мила. Але тобі, синку, мститися на нім нема за що, зраджувати його непотрібно.

Гриць слухав батьківських слів, похиливши голову.

— І все так, синку, йди. Може мене швидко не стане, то пам'ятай собі мої слова! Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізащо, пам'ятай, що їх Польща, то хлопське пекло; але коли тобі хто повірить щось, завірить себе і свою долю, чи то свій чоловік, чи пан, чи навіть твій найгірший ворог, будь усе гідним того довір'я, не зрадь його ніколи. Тільки так дійдеш до того, що будуть тебе шанувати люди і ти сам собі не будеш мати що закинути. Спокійне сумління, синку, то найстарша річ. Маємо воювати з ними, то воюймо чесно, явно і одверто, але нечесних способів цураймося. Вони ніколи не помагають. Навпаки, вони можуть згубити і найчеснішу справу.

Гриць, не мовлячи нічого, нахилився і цілував батькову руку, обливаючи її гарячими слізьми.

VIII.

Того самого вечора досить пізньою годиною старий пан Пшестшельський сидів у своїй спальні над якимись господарськими рахунками, коли нараз з лускотом відчинилися двері і влетів Нікодим, блідий, мов із хреста знятий. Не мовлячи ані слова, він знесилений упав на софу і вхопився обома руками за чоло, стискаючи його, немов боявся, щоб воно не тріснло. Батько дивився на нього з-під лоба, гнівний ще за вечірню розмову; але бачучи, як син важко дихає і закусує уста мало що не до крови, промовив:

— Що тобі, Димцю?

Нікодим мовчав. Тільки якесь важке стогнання вирвалося з його грудей.

— Сину, що тобі? Чи сталося яке нещастя? — вже стурбований промовив батько.

— Страшне нещастя! Страшніше, ніж я колибудь міг надіятися.

— Що, що таке? Говори бо!

— Все пропало!—з розпукою в голосі мовив Нікодим.—Уряд знає про наше повстання, знає реченець, знає цілий плян до найдрібніших дрібниць.

— А видиш! Не остерігав я тебе? Не говорив я, що то дурниця оті ваші печатки і змови і втягання різних гуляющих графиків, а? Ну, але скажи. відки ти довідався так напевно, що уряд знає все?

— Осип мені говорив от тепер.

— Осип? Ну, то в такім разі це брехня,—спокійно і рішуче мовив пан.

— Ні, таточку, не брехня! Осип цими днями був у Сяноці і розповів мені докладнісенько все, що ми задумуємо. Від кого міг це дізнатися? Адже від мене ні, від Гриця також ні, бо Гриць не знає цього всього.

— Але дещо знає?—перебив йому старий пан.

— Знає,—ледве чутно відповів панич.

— То не добре! Ну, та вже все одно. Говори далі!

— Те, що далі мовив Осип, таке страшне, що хіба сам чорт у пеклі міг це вигадати. Слухайте! Урядники постановили собі не арештувати нікого з нас, ждаши спокійно вибуху повстання, але вже тепер

пускають по селах наказ, щоби в хвилі вибуху хлопи кинулися на двори.

— Боже мій! Що ти говориш!—скрикнув старий пан.

— В тій цілі комісари і старости потаємно скликають війтів і урядників і видають їм накази. По селах мають стояти варти і не пускати нікого. А на випадок повстання, слухайте, таточку!..

— Ну, ну!—говорив старий пан, увесь тремтячи, мов осиковий лист.

— На випадок повстання вже розпускають таку вість, що з Відня понадходили запечатані накази до кожного староства і мають бути розпечатані аж тоді, коли вибухне рухавка. А в тих наказах нібито стоїть написано: позволити хлопам через три дні нападати на двори, мордувати, мучити, грабувати, все, що їм сподобається.

Ті слова, висказані Нікодимом холодно, різко, мов неохибний засуд, не прибили й не переляκали старого пана.

— Ну, це вже дурниця. Димцю,—мовив він.—Цього вони не зроблять. Цього ніякий уряд не зробить.

— А я боюсь, таточку, що зробить. Занадто люто вони ненавидять нас, щоб мали завагуватися і перед цим страшним ділом. А коли би не думали зробити цього, то пощо пускали би між хлопство такі поголоски?

— Як то, й це ти довідався від Осипа?

— Розуміється.

— А йому хто говорив це?

— Не хоче сказати. Та нам байдуже, чи це говорив йому сам староста, чи ко-

місар, чи який інший урядник. Досить, що там є така думка і комусь залежить на тім, щоби вона розійшлася між народом.

Старий пан понурив голову. Аж тепер він почув, як його душу холодною гадюкою обкручувала тривога.

— Що нам робити, таточку?—питав Нікодим.

— Роби, що знаєш!—прикро огризнувся батько.—Сам ти допомагав заварити цю кашу, то сам думай, як її з'їсти.

— Ви гніваєтеся, а тут не пора на гнів. Треба робити щось. Треба рятувати себе й інших

— Інших! Тобі ще інші в голові!—скрикнув батько.—Ах, ти непоправний ідеалісте! Інших рятувати! Ми самі на волоску висимо над безоднею, а ти ще інших рятувати збираєшся. І кого? Адже я певний, що з них самих хтось побіг до урядника і розповів усі ваші пляни! Адже через Духа Святого уряд не дізнався про все.

— Ну, я думаю, що поки що не маємо ще чого так дуже боятися,—мовив Нікодим.—До вибуху ще два тижні. Зараз завтра я поїду до Сянока і остережу наших. Розповім їм усе й буду благати, щоби відкликали повстання. Адже це грозить загубою не самим повстанцям, а всій шляхті, тисячам невинних людей.

— А я думаю, Димцю, що то дурниця. Наплюй ти на них! Нехай радять собі, як уміють, а ми завчасу забираймося відці і їдьмо за границю, хоч би тільки на Угорщину. Перебудемо там, доки не мине небезпека.

— Ні, таточку. Я мушу попробувати! Адже подумайте: три дні різні! Я здурівби потім, якби, не дай Боже, справді прийшло до вибуху, а я знав би, що міг остерегти людей, запобігти цьому нещастю, і не зробив того. Це було б обридливо, нечесно з мого боку. Ні, я їду зараз завтра рано. Сам їду, ніхто нехай не знає, куди й до кого. Постараюся справитися якнайшвидше. Може застану ще Дембовського в Сяноці, це було би дуже добре, бо в його руках усі нитки сходяться. Та як чи так я верну за кілька день і тоді поміркуємо, що нам робити далі. А ви тут...

— Ну, ну, вже ти не давай мені ніяких наук!—понуро мовив батько.—Я й сам буду знати, що маю робити. Тільки ти вертай швидко, поки ще проїзд можливий.

На тім і стало. Серед важких думок батько й син попрощалися й пішли спати, та довго ще один і другий неспокійно кидалися на ліжках, обмірковуючи, що їм робити в тих тяжких хвилях, які мала принести недалечка будучина.

IX.

Минули два тижні від того часу, два тижні страшної непевности і тривоги для старого пана Пшестшельського. Нікодим, як поїхав, так немов камінь у воду. Ні вістки, ні чутки про нього не було. А тим часом довкола вставали грізні хмари. Тривожні знаки показувалися скрізь. У селі йшли якісь потайні наради. Урядо-

пники їздили то до Сянока, то до Балигорода, то по інших селах. Якісь незнайомі фігури показувалися в селі, заходили до війта, оминаючи двір. Сам, серед тої душної атмосфери непевности й вижидання, старий пан сидів, мов зачумлений у кварантані[1]). Нуда його мучила, ніяка робота не йшла до рук, ніяка думка не клеїлася в голові. Весь день він ходив по покоях, мов неприкаяний. На подвір'я, на гумно рідко заглядав. На хлопів якось не то стидався, не то боявся й глянути. Панщина йшла по-давньому, люди молотили, віяли, різали січку, чистили стайні, зносили зерно до шпіхлірів, але панові огидливо було навіть заглянути, що і як там робиться. Він знав, що молотильники дармують, що віяльники крадуть зерно мішками, несуть до корчми і пропивають, та його душа була розбита, знесилена, він не мав сили ані відваги зробити порядок. Правда, раз, коли бачив з ганку, як один урльопник таки при ньому, без сорому й без боязні, набирав з купи жита в мішок, він хотів зірватися і кинутися на провинника, та його зупинили слова іншого урльопника, що, немов не бачучи пана, вговорював злодюжку:

— Фе, Максиме! Не бери того! Не рушай! За пару день і так усе те буде наше!

Пан Пшестшельбський аж задеревів, чуючи ті слова. Його неясні досі побоювання тепер стали перед ним зовсім виразно, мов грізний привид. Сон його не

[1]) Карантин.

брався вночі, апетиту не стало. Він переживав страшні дні, посивів за ті два тижні, як голуб.

А Нікодима як не було, так не було. Ані вісточки про нього! Ані вісточки про те, чи буде повстання, чи вже вибухло, чи відложене? Надворі сипав сніг, курило, дороги в горах були непрохідні, замети страшенні. Ані листи, ані газети не приходили до пана,—він жив мов у тюрмі, сам самісінький зі своєю тривогою і мукою, серед тих понурих, злобних, як йому здавалося, хижих і нагострених на його загибіль селян. Що робити? Тікати з села самому, без сина? Чи ждати на нього? Ждати, та доки? Умовлений речінець вибуху повстання вже зближався. А що, як Нікодим не верне й випадки заскочать його тут самого? Пан Пшестшельбський надумався, що таки ліпше буде самому, поки живий та здоров, перебратися на Угорщину. Одного вечора він покликав візника і велів йому на другий день злагодити залубні й дві пари коней.

— Ясний пан хочуть десь їхати?—запитав візник, чухаючися в потилицю.

— Так,—мовив нерадо пан.

— А куди поїдемо, прошу ясного пана?

— На угорську границю.

Візник стояв і чухався, а помовчавши хвилю, додав:

— То буде трудно, прошу ясного пана.

— Чому?

— Замість страшенна.

— Коби до лісу, а в лісі заметі такої нема.

— Ба, коби до лісу!—мовив візник, моргаючи значучо.

— Ну, а що ж, хіба це так трудно? Тягару ніякого, дві пари коней.

— Та я не про тее... З снігом би ми якось порадили.

— Ну, а що ж там іще?

— Та не пустять нас.

— Хто не пустить?

— Люди.

— Які люди?

— Та от, хлопи. Хлопські варти.

— Які варти?

— Адже від учора по всіх селах на воротях варти стоять. День і ніч вартують. Нікого не пускають. Живої душі! Не вільно без пасa, а як панів то й з пасами беруть.

— Беруть?

— А так, арештують, в'яжуть, і до старостива.

Пана Пшеспшельського мов би ножем по горлі шелеснув. От тобі й на! От і дочекався! Тепер клямка запала! Все пропало! Тепер він на ласці хлопства, може кожної хвилі ждати нападу, смерти. Йому пригадалися слова урядника на пошті: «За кілька день усе те буде наше». У нього дух сперло в грудях. Він сидів мов остовпілий, дивився тупо перед себе і нічогісінько не бачив. А візник усе ще стояв коло порога, чухався в потилицю, хотів очевидно сказати щось, та ждав лише, щоби пан заговорив до нього. Але бачучи, що пан мов і не видить його, він вкінці заговорив сам.

— Прошу ясного пана.

— Га! Що? Ти ще тут?—немов зі сну прокинувся пан.—Чого тобі треба?

— Та я би хотів знати, чи лагодиться на завтра у дорогу, чи ні?

— В дорогу! Яка ж то дорога буде? Ні, лишуся вже тут! Маю гинути, то краще гинути дома — подумав пан і перемагаючи себе, ледве чутно промовив:

— Ні, не поїдемо.

— Добре, прошу ясного пана. Я думаю, що це буде найліпше. Нехай ясний пан не їдуть нікуди. Там небезпечно, дуже небезпечно.

І він наблизився кілька кроків до пана і боязко озираючися позад себе, немов лякаючись, щоби хто за дверима не підслухав його, мовив притишеним голосом:

— Хлопи кидаються на панів, б'ють, зневажають... Ай! Боюся, що ще гірше буде. Відгрожуються страшенно.

— І наші також?

— Та наші не так, хоч є й між ними загорілі. Але по інших селах! Страшне щось лагодиться!

— Що ж, Божа воля. Що Бог дасть, те й буде,—мовив пан.

— Певно, певно! Та я боюсь, що буде страшне лихо. Коби тільки наш панич...

Він урвав. У старого пана, що сидів при столі, підперши руками сиву голову, бризнули з очей сльози, густі, грубі, як горох, і закапали на стіл. Візника вхопили вони за серце.

— Прошу пана, нехай пан не плачуть! — мовив він, приступаючи ще ближче.—Може то ще так зле не буде.

Старий пан сидів нерухомо, а сльози лилися з очей, мов дві річки.

— Знають пан,—мовив далі візник,— я би панові щось порадив. Може би воно так найліпше було. Нехай пан завтра, скоро світ, велять покликати війта, присяжних і ще кільких із громади, старших і поважніших. Я думаю, що найліпше пан зроблять, коли віддадуть себе і все своє добро їм під опіку. А бодай нехай пан розмовляться з ними.

— Добре сину,—ледве промовив пан.— А тепер іди!

Візник пішов. Пан Пшестшельський довго ще сидів нерухомо й думав. Сльози давно перестали плисти з очей, тільки спора калюжка їх ясніла перед ним на цераті[1]) до світла двох воскових свічок, мов розлите живе срібло. Пан міркував про своє положення сяк і так, та не міг надумати нічого ліпшого понад те, що прирадив візник. На другий день рано він велів покликати війта й людей.

— Слухайте, війте і ви люди,—мовив пан.—Чую, що в селі відгрожуються на мене. Скажіть мені по щирості, що маєте проти мене, чого хочете?

Люди не надіялися такої промови й не знали, що сказати. Далі війт надумався.

— Прошу пана, ми не маємо проти пана нічого і ніхто проти пана не відгрожується. Ми тільки маємо гострий наказ із крайзамту[2]) пильнувати, щоби по селах ніхто не бунтував людей, щоби ніякі бунтівники не волочилися.

---

[1]) Церата—клейонка.
[2]) Крайзамт—повітовий уряд.

— У мене їх нема.

— Так то воно, так, але де ж панів панич?

— Не знаю, люди добрі. Ще два тижні тому поїхав до своїків і від того часу не знаю, де обертається.

— Ой, не до своїків він поїхав!—промовив один селянин.

— Знаємо ми добре, куди він поїхав!—додав другий.

— Повстання йому забагається! Ойчизни! Цісаря й цісарських урядників із краю виганяти!—вже зовсім голосно крикнув третій.

— Тихо, люди!—крикнув війт.—Дайте, най я говорю. Чуєте, пане, що люди говорять. Ваш панич бунтівник і ми мусимо його арештувати і відвезти до крайзамту, скоро тільки покажеться в селі.

— Га, що ж, коли такий маєте наказ...

— Такий наказ! Гострий наказ!—потвердили селяни.

— Бачите, люди добрі, я сам, старий, немічний, до повстання мене не кортить, до бунтів неохочий.

— Ми пану нічого не мовимо. На пана ми не маємо ніякого наказу.

— А проте чую, що й на мене в селі відгрожуються.

— Га, що ж! Ми людям ротів не позатикаємо!—мовив війт.

— У не одного ще шкіра свербить від панських канчуків і буків!—крикнув іззаду смілий голос.

— Люди добрі,—мовив пан.—Признаю перед вами, що я не раз був занадто

гострий, занадто щедрий на ті буки, га, що ж, робіть тепер зі мною, що знаєте. Бачите самі, я старий, немічний, нікого при мені нема, я у ваших руках. Віддаюся під вашу опіку. Я не був для вас таким уже надто лихим паном. Не одного я рятував у потребі, не одному помагав у слабості, сами признаєте...

— Та то правда, правда,—озвалися деякі голоси.

— Має хто до мене який жаль, зазнав від мене кривди, що ж, я готов надгородити йому по змозі. У кого недостаток, їсти нема що, топлива хибує, беріть із мойого. Беріть, скільки вам треба, тільки не марнуйте, не пропивайте, корч маря не збагачуйте. Даю вам усе з доброї волі, то й ви беріть доброю волею. А почнете грабувати, то що з того буде? Мені зробите шкоду, а собі невигоду, та й ще гріх будете мати перед Богом.

Люди вислухали цеї промови й попросили пана зачекати хвилечку. Вони вийдуть на гумно, нарадяться і дадуть відповідь.

Яка вже там була нарада між ними, то була, досить, що по якомусь часі вийшли всі знов до покою і війт іменем громади дав таку відповідь;

— Громада приймається того, що пан кажуть. Громада не хоче пана руйнувати. Можуть пан бути безпечні. Що буде треба бідним на прогодовок, то з панського візьмемо і то не буде ніде записано. За те громада поставить від себе кільких людей, щоби пильнували двору: ані панові щоби ніхто не зробив

нічого злого, ховай Боже! Ані в дворі щоби щось злого проти громади не коєно, от якби панич вернув або які інші пани наїхали. А якби щось таке робилося в дворі, в такім разі виразно пану говоримо, що громада ні за що не ручить. Є гострий наказ усяких бунтівників ловити, в'язати і відставляти до цирkулу.

Пан Пшестшельбський згодився на це. У нього немов камінь звалився з серця. Прикро було жити під хлопською вартою й бути цілком у руках своїх підданих, але бодай не було тої непевности і вічної тривоги. До двору йому вирядили трьох старших господарів, в тім числі й старого Тимкового, і кільkох парубків, в тім числі й Осипа. При них пан чув себе безпечним і вони заспокоїли його, що при них не станеться йому нічого. От якби панич вернув тепер, то з ним могло би бути зле.

Пан Пшестшельбський не розумів гаразд, яке то «зле» могло ждати його сина. Аж геть пізніше він пригадав собі ті слова. Вони були сказані 20 лютого; селяни мабуть уже чули дещо про різню по інших повітах, та не говорили про це панові нічого.

X.

Було це д. 25 лютого пізнім вечором. Небо ще було вкрите низько навислими, олов'яними хмарами, але сніг уже не сипав, вітер не шумів і не курив снігами. Потемніло. В лісах тріщали смереки під вагою снігу, що грубезними плахтами

лежав на їх гілляках і тут то там з лускотом валився вниз. Було темно; тільки десь-десь на пипилях горбів або на стрімких берегах ярівся сніг синюватим фосфоричним блиском. У селі було глухо, та дивлячися з південного боку на ту низку хат, порозкиданих здовж річки в досить великих відступах одна від одної, видно б було ряд золотистокривавих цвяшків— це світло, що миготіло з тісних віконець. По хатах ще майже ніде не спали, та зате на подвір'ях було глухо, тільки пси гавкали та чути було, як у стайнях сопуть та зіпхають воли. Тільки на обох кінцях села в луб'яних колибах сиділи купки людей, голосно балакаючи, та від часу до часу перекликаючися; це були вартові, що стерегли тут день і ніч. Нудно їм було, бо до їх відлюдного гірського села не доходила та кривава хуртовина, що так люто перейшла майже по всіх округах західньої Галичини.

Того самого вечора Гриць Тимків був чогось дуже неспокійний. Він тепер сам був дома, сам мусив доглядати господарства, бо батько був у дворі коло пана. Розуміється, роботи в зимі для його здорових рук і прудкої вдачі було не так то й багато, і Гриць при помочі матері й служниці як-так давав собі раду. Та цього вечора якось усе не йшло йому в лад. Чи то такий уже день був, чи може він почув звістку про те, як мазурські хлопи ріжуть панів, як великими чорнявами (купами) ходять від села до села, грабують, палять і руйнують двори, мучать і мордують панів. Про все те

вже прилетіла в село звістка, але наказу з Відня ані навіть із Сянока не було. Люди прирадили держати свойого пана під дозором, на грабівництво не хапатися, та держати гострі варти й чекати, що буде далі.

Всі ті вісті кидали Гриця в дрож. Ось воно як! Повстання вибухло, та ті самі хлопи, що їх повстанці хотіли звільнити з тягарів і з панщини, кинулися на своїх добродіїв, б'ють, мучать, ріжуть їх! Що це таке? Як могло це статися? Відки така злість, таке засліплення у людей? Гриць не міг зрозуміти цього і тремтів при самій думці, що й панич Нікодим мусів замішатися в те повстання і певно вже десь лежить забитий, замучений, помолочений ціпами або проколений вилами. Він не міг усидіти в хаті й надівши кожух та кучму пішов обійти ще раз стодолу, стайні і всі хлівці.

Коли проходив коло стодоли, ловлячи вухом кожний хоч і найлегший шелест, він нараз зупинився. Чи йому причулося, чи справді на найближчім оборозі [1]) щось зашелестіло сіном, а потім немов зітхнуло? Одним позирком він окинув цілу місцевість і побачив, що справді до оборога, досить високо накладеного сіном, була приставлена драбина.

— Як то може бути? Адже цей оборіг припущений, сіна з нього не береться, то й драбини до нього я не приставляв.

[1]) Оборіг чотири стовби (оборожини), на них солом'яне покриття (капелюх оборога), яке можна пересувати вверх і вниз. Під оборогом складають сіно, жито, пшеницю і т. ін.

Значить, приставив хтось. Агов! Знову шелестить.

Не було сумніву. На оборозі хтось був, хтось чужий. Зміркувавши це, Гриць в одній хвилі прискочив до оборога, вхопив драбину, відставив її до другого оборога, а тоді, певний, що незнайомий гість без драбини не злізе, значить, сидить на оборозі, мов у лапці, запитав не дуже голосно:

— Гей, хто там на оборозі? Зла чи добра душа? Обзивайся!

На оборозі було тихо. Ніхто не обзивався.

— Я чув, що там хтось є!—говорив трохи голосніше, але все ще здержано, Гриць.—Обізвися, хто ти, бо нароблю крику і покличу варту. Втікти не думай, я драбину відставив.

— Чи це ти, Грицю?—здушеним полушепотом запитав хтось із оборога.

— Е, чи то один Гриць у селі!—відповів Гриць, не можучи пізнати по голосі, хто би це міг бути.

— Гриць Тимків! Це ти?

— Я. А ти хто?

— А ти там сам? Ніхто мене не вчує?

— Сам.

— Я, панич, Грицю!—промовив голос із оборога, цим разом виразно і натурально, так що Гриць зараз пізнав його.

— Господи!—мало що не скрикнув парубок.—А ви де тут узялися, паничу? Що з вами? Ми всі думали, що вас уже нема ні на світі.

— Грицю, голубе мій!—шептав далі панич,—я вмираю з голоду.

— Ах, Боже мій!—скрикнув Гриць.—Чекайте тут, я зараз принесу вам дещо попоїсти.

І Гриць поперед усього приставив знов драбину до оборога, потім метнувся до хати й по хвилі був уже на оборозі коло панича. Чарка горілки, горщик молока і кусень хліба підкріпили панича. Та Гриць не сидів при ньому.

Він, доторкнувшися його, зараз почув, що панич увесь мокрий і зараз же побіг знов до хати і приніс сухе шмаття, чоботи, холошні, кожух, та тут же на оборозі допоміг паничеві передягтися. Тільки тоді, прикривши продроглого сіном і обігрівши його, він почав розпитувати:

— Ну, що з вами? Де ви бували? І що там чувати в світі?

— Страшно, Грицю, страшно! Не доведи, Боже, бачити, а ні згадувати, а ні оповідати нікому, що там діється! Та чекай! Чи бачив хто у тебе в хаті, як ти порався?

— Ні, не бійтеся! Ніхто не бачив. Тато в дворі, а мама і слуга сплять.

— Тато в дворі? Що ж там робиться в дворі?

— Та нічого! Громада приставила людей, щоби пильнували двору. Не бійтеся, вашому татові нічого злого не станеться. Тільки вам не можна показуватися, а ні в дворі, а ні в селі.

— Знаю це і для того сюди запхався. Ти мене не зрадиш, Грицю, не видаси на загибіль?

— Що ви, паничу! Я мав би... Ні, що там було, то було, але від мене не бійтеся нічого!

Панич ухопив Грицеву голову обома руками і почав цілувати його в очі, в лице, в чоло, а Гриць чув, як на його лице з паничевих очей капали гарячі сльози.

— Та що ви, паничу! Заспокійтеся! Розповідайте, що було з вами? Як стоїть справа?

— Ах! — важко зітхнув панич, — пропала наша справа, на довгі літа пропала! Страшно помстилася на нас наша неоглядність. Скористали з неї вороги і поки ми снували рожеві думки про побіду, про відбудовання вітчини, вони гострили на нас ніж і вткнули його в руки темного брата, того самого, що ми хотіли потягти за собою і попхнути на ворога[1])!

— Значить, Осип правду говорив? — понуро мовив Гриць.

— Страшну, криваву правду. Якби ти знав, що там виробляють з панами! Як там катують, мучать, знущаються! Як возами везуть накидані в суміш тіла, повбиваних і ледве живих, а за возами по гостинцях криваві річки лишають. Боже! Я бачив це на власні очі і здається, що від того виду ніколи в житті не засну спокійно.

— Ну, але де ж ви були? Як вирятувалися?

[1]) Розуміється, п. Нікодим говорить тут в дусі тодішніх польських патріотів. Та треба сказати — і навіть оборонці австр. уряду незаперечують того: деякі урядники в ту пору поводилися так, що серед селян могла повстати думка, буцім то уряд бажає собі різні. Розуміється, балакання про наказ із Відня, про фатальні «три дні» і т. ін. легенда, а не історія. *(Ів. Ф.).*

— Ах! Краще й не згадувати! — зітхнув панич. — Поїхав до Сянока, там нелад, ніхто нічого не знає, балакають багато, гуляють, мов на празник готуються. Говорю їм, на що заносяться, сміються з мене, мов із дурня. Та знайшлися два-три розумніші, кажуть: «Це може бути правда, але ми самі не можемо нічого змінювати. Наказ є 18 лютого починати повстання і того мусимо держатися. Час уже короткий. Але може би ще далося щось зробити. Їдь до Ясла». Поїхав я до Ясла, там те саме. «Їдь до Тарнова, там головна команда». Поїхав я до Тарнова. Це забрало тиждень часу, а що муки, невигоди, гризоти! Приїхав, поки допитався до тих комендантів, знову день минув. Говорю їм: так і так. Кажуть: «Бачимо й самі, що не добре, та вже пізно. Не спинимо руху по всім краю». Аж тут бух, із Кракова йде команда, що не 18, а 20 вибух. От тобі й на! Настало цілковите замішання. Кому давати знати? Хто повідомлений про цю зміну? Нічого не знати. А тут з усіх боків вісті, що народ по селах буриться, варти стоять і не пускають нікого. Крамарі дають людям горілку задармо, старости скликають війтів і урядників, балакають з ними щось до пізньої ночі. Бачу я, біда! Згадав про тата, що тут лишився сам, і, не дожидаючи кінця, подався назад. Та вже в панській одежі годі було рушитися. Перебрався за хлопа, бороду зголив, вуси обстриг коротко, роздобув воза без драбинок, ніби по дрова їду, та й рушив. З тяжкою бідою добрався до Ясла, та тут

уже наскочив на запусти. Попав у хлопську чорняву, в саме пекло. Якраз там пару дворів спустошено, кільканадцять людей помордовано. Вхопили мене з фірою й не питаючи багато, навантажили мій віз тими трупами. Я пізнав між ними кількох із тих, що перед тижнем балакали зі мною і сміялися з мене. Як то мені було везти їх на своїм возі! Я не міг витримати довше. На однім нічлізі, коли вся купа хлопів була п'яна, я взяв одного коня, ніби веду його напоїти, та за селом сів на нього та й чкурнув. У мене був значок від ватажка тої чорняви, хлопа Шелі. Де мене спиняє варта, там я покажу той значок і говорю, що везу пильні вісті в сяницьке, щоби й тут починати гулянку. І всюди мене пропускали й бажали доброго успіху. От так я приїхав аж до Сянока. Але тут ув одним селі мене пізнали. Щастя, що я був на коні. Кинулася за мною погоня, та не догонила, але я зміркував, то далі годі мені їхати селами. Я продав коня і рушив у гори стежками. Три дні я йшов, копаючися по снігах, не бачучи душі живої, ночуючи по оборогах. Сотки разів я вже лагодився вмерти чи то в снігових заметах, чи у вовчих зубах. Та дав Бог, що все якось минуло. Я добрався до нашого села вчора коло полудня, просидів до вечора в лісі під смерекою, позираючи вниз і не знаючи, що тут діється; бачив, як варти ходять по селу, а коли смерклося, прокрався на ваше обійстя і вилаз на оборіг, думаючи: або вмру тут, або діждуся тебе, Грицю.

Гриць з правдивим співчуттям слухав паничевого оповідання і при кінці гаряче стиснув паничеву руку.

— Ну, Богу дякувати, що ніхто не бачив вас, — мовив він. — У нас можете бути безпечні. Навіть, як мої старі дізнаються, то я певний, що вони не зрадять вас. Перечекаєте тут, поки все успокоїться.

— Ні. Грицю, — мовив панич. — Це не може бути! Мені не можна чекати.

— Як то не можна? Боїтеся мене?

— Ні, небоже. Я ж тобі казав, що в одним селі коло Сянока мене пізнали. Я певний, що зараз про це дали знати до старости. А в такім разі не нині то завтра можна надіятися в село комісара з ландсдрагонами[1]).

— Ну, і що ж? Чей же тут не знайдуть вас! — мовив Гриць.

— Дуже легко можуть знайти. Всі в селі посвідчать, що я з тобою товаришував, ну, то вони, не знайшовши мене в дворі, перша річ підуть сюди і будуть шукати.

— Так що ж думаєте робити? — запитав стурбований Гриць.

— Мушу тікати далі!.

— Куди далі?

— На Угорщину.

— На Угорщину! Бійтеся бога, як же ж ви тепер дістанетеся на Угорщину?

— Через верхи, бо на Сянок нема що й думати.

---

[1]) Ландсдрагони — кінні стражники.

— А через верхи ще тим менше. Там сніги, стежок не видно.

— Що ж діяти, коли мус?

— Ні, це не може бути! — мовив Гриць. Я знаю ті стежки не так, як ви, а якби мені хто тепер казав іти на Угорщину, то я би розсміявся йому в лице. Це ж очевидна смерть. По горах тепер ще снігом курить, не то що тут. І не швидко там потепліє. Ні, про це нема що й думати.

— А я таки тут не лишуся! — уперто твердив панич. — Подумай: зловлять мене тут, то не тільки моя смерть буде, але й татова.

— Ну, це ще хто його знає.

— Не потішай мене, Грицю! Тут не потіхи треба, а доброї ради. Я вже пізнав, що то значить потішати себе пустими словами. Ти мусиш провести мене на Угорщину.

— Це не може бути, говорю вам. За тиждень, за два тижні, коли сніг по горах ствердне або розтає трохи, то ще сяк-так, але тепер, після такої страшної сніговійниці ані гадки.

— Ну, то сховай мене в яке інше безпечне місце, десь далеко за селом.

Гриць почав думати.

— Добре, — мовив по хвилі. — Це вже не те, що на Угорщину йти. Це вже можна. Знаєте, заведу вас під саму полонину. Там серед лісу є сіножать над потоком. На тій сіножаті є кільька повних оборогів. Там собі угніздитеся і пробудете, доки буде можна, а відтам можна буде вернути назад до дому, або й на Угорщину, коли настане ліпша хвиля.

Відтам уже недалеко, через полонину та на Бескид, та й границя.

Панич згодився. Почали оба міркувати, що й як треба приготовити для цеї дороги. По довшій нараді стало на тім, що завтра Гриць піде до двору ніби то закликати батька додому, а сам лишиться в дворі, постарається оповісти все старому панові і зажадає від нього для панича стрільби, пістолетів, пороху та набоїв — ану ж звір у горах наскочить, або й лихі люди — трохи грошей, кільска хлібів, сиру, масла і, що там ще можна буде дістати. Все те треба спакувати в бисаги[1]) і щоби до вечора було готове, а вечором, щоби ніхто не бачив, Гриць забере все з двору, принесе сюди і смерком оба рушать у гори. А панич весь день пробуде на оборозі, відпочине й покріпиться для нових невигод.

Як прирадили, так і зробили.

XI.

Два дні й одну ніч Гриця не було дома і ніхто не знав, де він подівся. Пан пустив його батька з двору на господарство, тим більше, що громадських опікунів йому не було вже потрібно: в дворі були інші опікуни. Тої самої ночі, майже в ту саму пору по заході сонця, коли Гриць з паничем, прокравшися загумінками та горі потоком рушив в гори, з противного боку в село приїхала компанія вояків під проводом офіцера і коміс-

[1]) Бисаги—мішок, подорожня торба.

сара від старостива з Сянока, пана Курцвайля. До старостива донесено, що в околиці бачили небезпечного революціонера Нікодима Пшестшельбського, що він утік в напрямі до батьківського села! От тим то старостиво забажало мати його в руках і задля цеї мети вислало в село оцю незвичайну команду.

Нема що й мовити, що команда не застала вже панича в селі. Даремно вояки зараз по приході обступили двір, даремно комісар з офіцером, війтом і присяжними перешукував старанно двір і всі дворські будинки, не виключаючи й оборогів, стогів сіна, стирт соломи й оденків[1]), — панича не було. Ще більше здивувало пана комісара те, що хоч і як гостро він розпитував старого пана, людей, що вартували коло нього, війта, присяжних і вартових, що днювали й ночували на вулиці, всі вони божилися й присягались, що панича від кільких тижнів не бачили на очі, що він поїхав геть і досі не вернув, а де тепер обертається, цього ніхто не знає. Комісар почав гніватися.

— Не може бути! Не може бути! Я маю певну відомість, що він перед двома днями пішки, в хлопськім убранню вернув до села.

— Ми його не бачили, — уперто в один голос повторяли селяни.

— Що ж, хіба б його де в лісі звірі з'їли? — кричав комісар.

— Та якось і про звірів тепер не чувати.

[1]) Оденки — решітки зі стирт соломи чи сіна.

— Ну, то він мусить бути в селі! Може хто з селян сховав його. Я мушу дістати його в руки і не вступлюся з села, поки його не достану. Війте, завтра скоро світ ідіть, беріть моїх вояків і розвідуйте по селу чи хто не бачив його, а де би був хоч найменший знак, робіть ревізії, шукайте й мені дайте знати! Я тим часом квартирую в дворі. А вартові нехай мені пильнують уночі, щоб і жива душа не вискочила з села!

Та даремні були всякі пошукування й розпитування в селі: панича ніхто не бачив, ніхто не чув про нього. Аж переходячи попри хату Гната Тимкового, що стояла на високій збочі за потоком, війт нараз мов догадався чогось і, перейшовши кладку, потюпав під гору, поки дійшов на Гнатове обійстя, а ставши коло вікна, застукав костуром у варцаб [1]).

— Гей, ви, Гнате! Дома ви? — крикнув.

— Дома,—обізвався голос із середини.

— А вийдіть но, щось вам маю сказати.

Гнат надів кожух і шапку і вийшов із хати.

— Чи дома ваш парубок?—запитав війт.

Гнат пошкробався в голову.

— А на що вам його?

— Та треба. Пришліть мені його сюди.

— Та тяжко буде, пане війте, — мовив заклопотаний Гнат. — Десь як від учора пішов, так і досі нема.

— Як то нема? А де ж пішов?

— Та не знаю. Вечором жінка прийшла до мене до двору, каже: ходи, старий, бо десь Гриця нема. Я вже вечором сам і

[1]) Варцаб—підвіконник.

худобу напоїв, їсти подавав, він і не ночував дома.

— Овва!—мовив війт. — Де ж він міг подітися?

— Не знаю, пане війте,—мовив Гнат.— Ми вже з жінкою журилися, не знаємо, що й думати.

— А панича тут у вас не було?

— Панича? А хіба ж панич вернув? Я його не видів.

Війт, зацікавлений цею новиною, вступив до хати, розпитав Гнатиху, далі слугу, — жадна з них не виділа панича, жадна не знала, де міг подітися Гриць. Вони обі вчора пряли весь день. Гриць пообідав і пішов кудись — думали, до худоби, та коли над вечір служниця пішла кликати його їсти, побачила, що худоба стоїть голодна, а Гриця нема.

Війт подумав хвилю, далі мовить:

— Га, куме Гнате, ходіть зо мною до двору!

Гнат зібрався й пішов. По дорозі війт оповів йому про приїзд комісара і вояків і про пошукування за паничем. Старий Тимків дуже перелякався і явився перед комісарем з таким заляканим видом, мов не знати який тяжко винуватий. Та комісар був тямущий чоловік. Він швидко побачив, що з цим старим нема що говорити довго, але оповідання про Гриця зацікавило його. Почав розвідувати у селян, що це за Гриць і довідався таке, що в його голові відразу блисла думка: ось тут і є правдивий слід. Гриць був найщиріший приятель панича в селі, в останніх часах його майже невідлучний то-

вариш. Він звичайно їздив з ним до Сянока й по різних околичних панах. Та найбільше зацікавило його те, що вчора з дому він щез зараз по полудні, а в дворі бачили його над вечір, уже по відході його батька додому. Він приходив до батька щоденьо, то й ніхто не звернув на нього уваги і ніхто не тямив, чого він приходив, коли й куди пішов. Усе те зацікавило комісара і, не надумуючися довго, він пішов з вояками і купою селян робити ревізію на Гнатове обійстя. Не довго й шукали. До високого, непочатого оборога ще була приставлена драбина, а вилізши по ній, зараз знайшли гніздо, де ночував панич, знайшли заритий у сіні його мокрий мазурський одяг; Гнат у коморі не дорахувався своєї гуньки [1]), кучми, кожуха, чобіт і шмаття, одним словом, не лишилося ані найменшого сумніву, що панич справді був у селі і то на Гнатовім оборозі і разом із Грицем у саму пору забрався.

Гнат і Гнатиха лиш руками об поли вдарились. Комісар не знав, що діяти далі. Чи бігти в погоню? Та куди? Чи чекати на місці? На кого? Панич певно не верне, а Гриць? Ану ж оба вони втекли на Угорщину? Та й що властиво такого страшного зробив панич, щоб трудити за ним компанію війська по горах і снігах? Комісар пригадав собі точку своєї інструкції — „зібрати відомості про переступну діяльність Нікодима Пшестшельського в його рідним селі", і, помістивши

[1]) Гунька—верхня суконна одіж.

своїх вояків у дворі, почав „тягти протоколи" з усіх, починаючи від старого пана, а кінчаючи на сільських парубках і дівчатах. Ціле село тремтіло; по хатах голосили жінки, плакали дівчата, люди ходили, як потроєні. Протоколи під військовою асистенцією в тих часах то не була така проста і невинна річ, як би могло здаватися. Як усюди в панщинних порядках, так і тут в роботі були буки; вояки не могли їсти хліба задармо. Кожна найменша суперечність у зізнаннях вияснювалася на лавці під буками. Вияснювалася! Ні, плодила десятки нових суперечностей, тягла нових свідків на ту саму лавку; в міру пролитих сліз і поламаних патиків росла купа записаних (понімецькому!) аркушів паперу, а провина панича Нікодима збільшувалася від простого підозріння до розмірів злочину державної зради.

Першого дня до пізньої ночі тяглася та інквізиція, тяглася й другий день. Напаковано повен шпіхлір людей, що з цієї або тої причини видавались комісареві підозреними. Між першими арештованими була Грицева мати, хоч вона клялася й божилася, що панича на своїм обійстю не бачила і нічогісінько не знає. Арештовано й служницю. Старий Гнат сам один ночував у своїй хаті, коли нараз о півночі хтось злегка застукав до вікна. Це був Гриць.

Батько впустив його до хати, засвітив, позаслонювавши вперед вікна й зирнув на нього. Гриць був увесь мокрий і присипаний снігом, але при тім спокійний і веселий.

— Де ти був? — спитав батько.
— З паничем, — відповів Гриць.
— А де ж панич?
— Далеко, може вже на Угорщині.
— Ти відпровадив його?
— Так.
— А він не казав тобі йти з собою на Угорщину?
— Ні! Пощо мене там? Я допровадив його до границі.
— Ну, передягайся ж живо та обігрійся! мовив батько.
— А де ж мама? Де Маринка?
— Не питай! Передягайся! Ось тобі шмаття. Ти певне голоден.
— Авжеж голоден.
— Ну, то знайдемо щось повечеряти. Бачиш, я нині сам і за господаря і за господиню і за слугу.

Старий рад був, що син вернув. Він не турбувався тим, що стара і служниця ночують у панськім шпіхлірі. Він знав, що вони нічого не винні і що їх пустять. А що буде з Грицем, про це він також не дуже турбувався. Добре, що він тут, коло нього, що вернувся.

XII.

Другого дня поснідавши, обійшовши худобу й позамикавши хату, старий Тимків і Гриць пішли до двору. Комісар уже був при роботі, пишучи протоколи. Коли йому донесли, що прийшов старий Тимків з Грицем, він аж підскочив і кинув перо на стіл.

— Ведіть його сюди!

Десятники впровадили Гриця.

— А! — мимоволі вирвалось з уст урядника. Грицева незвичайна врода і сміли́й, інтеліґентний вираз лиця зворушили його. Урядник устав і підійшов до паруба́.

— Як називаєшся?

— Гриць Тимків.

— Скільки тобі літ?

— Дев'ятнадцять.

— Умієш читати, писати?

— Умію.

— Хто тебе навчив?

— Мої татуньо.

Комісар пильно вдивлявся в Грицеве лице. Воно було спокійне. Полонинський вітер ще пашів на ньому здоровим рум'янцем. Комісар сів на своїм місці, прила́годив собі чистий аркуш паперу, і обертаючися до Гриця, мовив:

— Слухай, хлопче, маєш говорити правду про все, що тебе буду питати. Розумієш?

— Розумію.

— Пам'ятай собі: правду, чисту правду! Коли тебе виловлю на однім маковім зеренці неправди, то буде біда! Ти бачив на подвір'ю лавку й купу палиць?

— Бачив.

— Ну, то вважай же!

І комісар похилився над папером і, розмахнувшися, написав титул, нумер і вступну формулу протоколу.

— Ти знаєш панича Нікодима?

— Знаю.

— Товаришував із ним?

— Та... панич любили мене...

— Намовляв він тебе на що зле?

— Ні.

— А проти цісарських урядників?

— Говорив.

— Що говорив?

— Говорив, що вони кривдять нарід, що їх би треба повиганяти з краю.

— Ага! — заскреготав комісар. — Повиганяти! А хто ж то мав їх виганяти?

— Не знаю. Він говорив, що є вже такі люди, що змовилися на те.

— Ага! Змовилися! А тебе не кликав, щоби й ти пристав до тих людей?

— Ні.

Комісар перервав допити й похилившися над папером, записав Грицеві зізнання. Потім заложивши перо за вухо і вперши в Гриця очі, запитав:

— Ну, а де ж він тепер, той твій панич?

— Не знаю.

— Не знаєш? Хлопче, говори правду!

— Не знаю, прошу пана. Я вчора рано лишив його на угорській границі. Думаю, що нині він уже десь на Угорщині.

— Що ж ти робив на угорській границі, що ти там його бачив?

— Я відпровадив його.

— Відпровадив? Відки?

— А відци, від нас.

— Ага, то він був у вас?

— Так, був.

І Гриць коротко розповів про свою стрічу з паничем на оборозі.

— А відки ж він узявся у вас на оборозі?

— Прийшов.

— Та то певно, що не прилетів, але відки?

— Не знаю.

— І чому ж власне до вас? Чому не йшов до дому, до двору?

— Видно боявся, а може думав, що двір спалений так, як по інших селах. А про нас знав, що його не зрадимо.

— Ага, не зрадите! А знаєш ти, що твій обов'язок був зараз, скоро побачив його на оборозі, завідомити про нього війта?

— Мій обов'язок? Цього не знаю! Панич не злодій і не розбійник, нічого злого не зробив, не приблуда ніякий.

— Але бунтівник! Проти цісарського уряду виступав! — люто крикнув комісар, тупаючи ногою.

Гриць замовк. Комісар писав, аж перо скрипіло, ліпаючи по сірому, бібулястому папері. По добрій хвилі почалися дальші допити.

— А ти нікому не говорив, що панич на вашім оборозі?

— Нікому.

— А ні татові, а ні мамі, а ні служниці?

— Нікому.

— А ні старому панові? Говори по правді!

Гриць поблід і якось змішався, та по хвилі твердо промовив:

— Ні.

— Бреше, це видно по нім, — подумав комісар, та не сказав нічого. Він і так уже мав тверду постанову, що зробити зі старим паном.

— Куди ж ти запровадив панича?

— На угорську границю.

— В котрім місці?

— Не можу сказати.

— Якою дорогою ви йшли?

— Не можу сказати.

— Ага! Не можеш сказати! Значить, це неправда! Ти сховав його десь тут недалеко.

— Ні, пане комісаре, я завів його...

— Не бреши! — крикнув комісар. — Ви вийшли відци позавчора вечір, а до угорської границі відци сім миль. Хоч би ви йшли ніч і день і ще ніч, то тепер, по снігах, ви не зайшли би туди.

— А таки зайшли, пане комісаре — спокійно запевняв Гриць.

— Хлопче, не доводи мене до гніву! — кричав комісар. — Скажи по правді, де ти дів панича?

— Кажу по правді.

— Брешеш! Виджу по тобі, що брешеш. І говорю тобі, що це тобі ні на що не придасться. Не хочеш добровільно сказати, то скажеш на лавці.

— Не скажу інакше, пане! Хоч мене бийте, хоч забийте, а інакше не скажу.

— Так? Ну, побачимо! Гей там! Сюди!

На крик комісара війшли десятники.

— Беріть його! На лавку. Два вояки нехай б'ють. Я там зараз вийду.

Гриця повели, а пан комісар сів писати протокол. Він силкувався писати спокійно, та це не вдалося йому. Рука дрижала, перо було непослушне, думки не йшли, слова не в'язалися одне з одним. Ухом він ловив гуки, які доходили знадвору, та довгу хвилю не було чути нічого,

крім невиразного шуму й стукоту людських кроків у сінях. Щось так і тягло його встати й заглянути у вікно, та він переміг себе. Ні, нема чого дивитися! Запираючи в собі дух, він у мішанім шумі дочувся мірного лускоту, мов пари ціпів, що молотили десь далеко-далеко. Це був шелест здавна привичний для нього, але звичайно його заглушували інші тони — несвітський крик і лементи катованого чоловіка. Та цим разом крику не було чути, тільки лускіт палиць доносився чимраз виразніше, немов усе в дворі: і люди, і вітер, і вогкий сніг під ногами, і кури на подвір'ю - все, все припаїло в собі дух, затихло при тій страшній сцені.

Комісарові зробилося недобре. Щось стисло його за серце. Він закусив зуби, нетерпливо ждав першого крику катованого хлопця, щоб вийти на двір і закінчити його муку, а тепер, коли крику не було чути, не знав, що зробити з собою. Якась фальшива амбіція не дозволяла йому виходити; йому здавалося, що зупинити бійку, коли битий не кричить і не плаче, значило би податися перед ним, понизити себе. А з другого боку той ненастанний, мірний стук, що тепер, мішаючися з тривожним стуканням його серця, дуднів у його ухах і жилах, мов удари важких молотів! Він не міг сидіти на місці, не міг стояти, рвався кудись, судорожно стискаючи одну свою руку другою.

В тій хвилі прожогом відчинилися двері й бліді, розхристані влетіли обоє старі Тимкові й бухнули комісарові до ніг.

— Паночку! Лебедику! — голосила стара Тимкова. — Змилуйтеся! Вони заб'ють його на смерть! А може вже й забили! Ой, Божечку, Божечку! Моя дитина! Пане! Моя дитина! Що вона вам зробила?

— Пане, він лежить як дерево! Він зомлів, а може вже неживий! — проспогнав батько. — Відколи живе, не мав прута на своїм тілі.

— А чому правди не говорить? — крикнув комісар і вибіг на подвір'я.

— Halt! Genug![1]) — крикнув він воякам, що, поламавши на Грицевім тілі пару патиків, власне взяли до рук другу пару і били без тями, без милосердя, як дві добре заведені машини. Десятники, як дві колоди, сиділи один на голові, другий на ногах нещасного парубка. На крик комісара вояки перестали бити, а десятники повставали. Батько й мати прискочили до нерухомого, кров'ю облитого Гриця.

— Неживий! Боже мій! Неживий! — скрикнула мати, підводячи його голову. Грицеве лице було синє, зуби впилися в долішню губу так міцно, що з-під них капала кров, руки, сціплені судорогою, були холодні мов у мерця.

Комісар, силкуючися бути спокійним, підійшов ближче, встромив свою руку за пазуху парубка і подержавши її на його серці, промовив холодно:

— Живий. Зомлів. Відітріть його! А потім приведіть до мене.

І не мовлячи нічого більше, обернувся і пішов до двору.

[1]) Стій! Досить!

Минула добра година, поки Гриця відтерли і поки він на стільки прийшов до себе, що міг рушитися з місця. Сам іти він не здужав; батько й мати, обливаючися слізьми, провадили його попід руки, як малу, немічну дитину. Гриць був блідий-блідий, очі без блиску, на посинілих губах видно ще було сліди крови. Комісар зирнув на нього й зараз похилив очі на свої папери.

— Ну, знаєш тепер, що значить брехати? — мовив він. — Скажеш тепер правду?

Гриць мовчав.

— Скажеш, де панич?

Гриць мовчав.

— Хлопче! Не доведи мене до гніву! Я мушу знати, де він є! Я мушу мати його в руках,

— Таточку, — слабим голосом мовив Гриць, — ведіть мене на подвір'я. Ляжу на лавку і нехай мене б'ють на смерть. Я більше не скажу ані слова.

Комісар з виразом німої розпуки глянув на Гриця. Його бюрократична душа не могла зворушитися героїзмом цього простого сільського парубка, він бачив тільки його впертість, непослух і злочинне завзяття.

— Так ти говориш? — мовив він. — Добре! То й я тобі іншої заспіваю! Гей, там! — крикнув він на десятників.

Десятники війшли.

— Маєте його пильнувати. Він поїде зо мною до міста.

Грицева мати заломила руки.

— Ой, горенько моє! Пропала наша дитина! Ой, синочку мій!..

— Мовчи, стара! — скрикнув комісар. — Ідіть до дому і принесіть йому, що треба до дороги. Ми ще нині їдемо.

— Пане, куди ви його везете? Адже ж бачите, він ледве живий.

— То мені все одно. Арештую його, коли не хоче сказати правди. А вмре по дорозі, то я не буду тому винен. Я його остерігав.

В тій хвилі війшов у кімнату старий пан.

— Пане комісаре, — мовив він поважно. — Я був свідком того, що робилося нині і вчора на моїм подвір'ю. Пам'ятайте, я постараюся, щоби про це знали не тільки в Сяноці, але також у Львові.

Губи комісара побліднули і затремтіли.

— Herr Schlachziz [1]! — мовив він, здержуючи свою злість. — Я власне хочу вам дати нагоду до виявлення правди. Поїдете зо мною до Сянока. Кажіть зладити сани для себе й отього парубка.

— Як то? Арештуєте мене?

— А так.

— Добре. Я того й хотів. А ви, люди добрі, — мовив, обертаючися до Гната і його жінки, — ідіть і прилагодьте для свойого сина, що треба для дороги. Не бійтеся! За те, що він зробив для мойого сина, що витерпів за нього, я буду пам'ятати його й вас. Ідіть і не журіться. Бог допоможе нам перебути цю лиху годину.

---

[1]) Пане шляхтичу.

По обіді того дня комісар з вояками рушив із села. Серед компанії вояків їхали прості сани запряжені парою коней, а на них сковані кайданами за ноги і пообтулювані панською бараницею сиділи в парі пан Пшестшельський і Гриць. Обік візника сидів пан комісар. Їхали мовчки, тільки вітер глухо стогнав у смерекових борах, віщуючи близьку відлигу, і коні порскали, потіючи та бродячи в глибокім снігу.

По двох тижнях ті самі сани вертали назад у село, везучи самого пана. Його подержав комісар в арешті, доки міг, та коли врешті передано його судові, цей по першім переслуханню випустив його на волю.

Грицеві не довелося вернути. Його просто завезли до військового шпиталю, а коли подужав від палиць, його на розказ політичної власти поставлено перед поборовою комісією і віддано в рекрути. Обсипалися розкішні Грицеві кучері під капральськими ножицями і не було кому оплакати їх. Родичі аж через пана дізналися про долю, яка зустріла їх одинака. Даремно батько поїхав до Сянока, кидався з канцелярії до канцелярії, від одного пана до другого, даремно писав супліки й до генеральної команди у Львові і до губернії й до самого цісаря. Гриць був відданий до війська «за політичне», а для таких не було в ту пору жадної полегші, жадного милосердя.

А панич пропав безвісти, як камінь у воду. Може його батько й мав коли про нього яку звістку, але не звірювався з

нею нікому. Помалу втихла страшна буря, що розбурхала тихе від віків сільське життя в те пам'ятне пущання. Все пішло по-давньому, тільки Гриців батько не робив уже паншини, хіба десь колись з доброї волі в гарячі роботи виходив на панське до помочі. Про сина згадував як про покійника і не надіявся вже побачити його.

XIII.

Минули два роки.

Був гарячий літній день. Над Львовом на заході висіла чорна хмара, а сонце, зсуваючися з полудня, золотило її береги. Здалека чути було гуркіт грому. На львівських вулицях було душно. Фіякри[1]) гуркотіли, піднімаючи за собою хмари куряви. Прохожі шукали тіні, холоду. Та про те по вулицях снувало багато людей. Від ринку неслися голосні крики, на одваху чути було гуркіт барабанів, по пляцу Конституції (тепер Маріяцькім) з диким вереском бігла юрба вуличників.

— Niech żyje Polska! Niech żyje Polska![2]) — верещали вони, граючи на носі перед поліціянтом, що силкувався втихомирити їх.

— Не вільно кричати! Розходіться! — не то кричав, не то благав поліціянт.

— Як то не вільно! Конституція! Тобі не вільно, а нам вільно! Niech żyje Polska! — сипалися окрики з юрби, до котрої приставало щораз більше перехожих.

---

[1]) Фіякер — фаетон.

[2]) Хай живе Польща.

Від ратуша надсунула нова юрба, зложена зі старших, поважних людей, та й ті були всі мов п'яні, мов самі не свої — капелюхи на бакир, руками розмахували, не то говорили голосно, а не то кричали.

— Niech żyje Dylewski! Hurra Dylewski! Nasz poseł Dylewski![1])

Це був день вибору посла з міста Львова до конституційного сейму, що мав зібратися у Відні. Вибраний послом молодий адвокат Дилевський був звісний як чоловік дуже здібний і гарячий польський патріот.

— Гурра! Гурра! Niech żyje Polska! Niech żyje Dylewski! — заревла ціла юрба. — Далі! Перед дім Дилевського!

Величезна купа народу звернула на вулицю Коперніка а відци на вулицю Оссолінських, де жив новий вибранець народу в невеличкім партеровім домику. В одній хвилі маленьке подвір'я перед домиком заповнила юрба, поламала штахети, потоптала цвітник, і знаку не лишила з грядок, оглушуючи при тім цілу околицю окриками «гурра», гомоном пісні «Jeszcze Polska nie zginęła» і проклятями на Меттерніха, Стадіона, бюрократів, шпіонів і Святоюрців.

Але героя цеї овації не було дома. Довідавшися про це, юрба почала розходитися, не попускаючи свого ентузіястичного настрою, коли нараз на кінці вулиці Оссолінських, саме там, де підіймається

---

[1]) Хай живе Дилевський! Ура Дилевський! Наш посол Дилевський!

вгору вузенька Цитадельна вулиця, зчинився крик:

— Lapaj go! Trzymaj! Bij szelme! Lapaj! Lapaj[1])!

Всіх очі обернулися в той бік, відки йшов крик. Ті, що стояли на краю юрби, могли бачити, як якийсь високий, уже шпаковатий чоловік, в куцім чорнім убранню і білім циліндрі, зігнувшися в дві погибелі, силкувався вирватися з рук цілої купи вуличних лобурів, підростків та термінаторів, що, почіплявшися за його сурдут, за руки та ноги, мотлошилися довкола нього і кричали що сили:

— Trzymac go! Nie puścić go! To szelma! Szpieg[2])!

— Хто це такий? Хто це? — запитав один панок, підбігаючи до цеї незвичайної групи.

— То Курцвайль! Курцвайль! — закричали вуличники.

— А, Курцвайль! Бувший комісар! — крикнув панок і, не думаючи довго, заїхав придержаного по пиці так, що йому злетів циліндер.

Його приклад був як зараза. Вся юрба кинулася бігти на те місце.

— Курцвайль! Курцвайль! Собака! Шпіон! А бийте його! Рвіть! На шматки його!

— Панове! Панове! — пищав, присідаючи до землі заатакований з усіх боків бувший комісар. Та панок, що перший збив йому циліндер з голови, вже хопив його за довгі бакенбарди обома руками і, шарпнувши щосили, підтягнув догори.

---

[1]) Лови його! Держи! Бий поганця! Лови! Лови!

[2]) Держіть його! Не пускайте його! Це поганець! Шпіон!

— Пізнаєш мене, собако?—крикнув він.

— Ах, пан Нікодим! Пан Пшестшельбський: Uniżony sługa pana dobrodzieja! Aber ich bitte Sie, lieber Herr, was wollen Sie von mir?[1])

Дальшу конверзацію[2]) перервав цілий град стусанів та кляпсів, що посипався на голову і плечі Курцвайля.

— Бийте його! Бийте собаку! — ревіла юрба, а дитячі голоси завищали проразливо насмішливу співанку, передражнюючи німецький виговір:

Póki Stadion we Lwow był,
Póti Kurzweil dobrze żył;
Stadion siadał na woza,
Machaj Kurzweil do koza[3]).

Нещасливий комісар, котрого Нікодим усе ще держав за бакенбарди, не даючи йому причякнути до землі, а котрого били й штуркали з усіх боків, з болю і з розпуки заричав не своїм голосом. Розжерта юрба відповіла диким реготом. Та в тій хвилі від Цитадельної вулиці почувся мірний гуркіт і брязкіт. Це з цитаделі йшли дві компанії вояків і рушили просто в середину юрби.

— Halt![4]) Розходіться!—крикнув офіцер, поступаючи наперед з голою шаблею.

Юрба мов і не чула. Крик Курцвайля в середині не втихав.

---

[1]) Низький слуга пана добродія! Але я прошу вас, любий пане, що ви хочете від мене?

[2]) Конверзація — розмова.

[3]) Поки Стадіон був у Львові, доти Курцвайль добре жив, Стадіон сів на воза (цебто був усунений), йди Курцвайль до кози (цебто йди геть).

[4]) Стій!

— Weg da![1]) — ревнув офіцер і обертаючися до вояків закомандирував:

— Gewehr in die Balanz![2])

Блисли до сонця багнети, брязнули карабіни і раптом лава вояків наставила перед себе сталеву щетину. Юрба розскочилася мов опарена. Тільки насеред вулиці лишилися два чоловіки в незвичайній поставі: Никодим Пшестшельбський, посатанілий зі злости, все ще не випускав комісаревих бакенбардів і торгав їх, запопивши в них свої пальці, а Курцвайль стояв перед ним зі зложеними руками, пищачи мов дитина з болю і страху.

— Halt! Loslassen![3]) — крикнув офіцер до Никодима.

Цей витріщив на нього очі, мов і не розуміючи, хто і що до нього говорить.

— Це якийсь божевільний! — буркнув по-німецькому офіцер. — Хлопці, — додав по-руськи[4]), — а скочте но два вас і розірвіть їх обох.

Один із тих вояків, що скочили розривати зчіплених панів, зареготався, а другий сплеснув в долоні.

— Це ж наш панич, Осипе! — скрикнув Гриць.

— А це той самий комісар, що катував тебе! — додав Осип.

— Паничу, пізнаєте мене? — промовив Гриць, злегка віднімаючи Никодимові руки від комісарського лиця. Та хоч як злегка він відняв їх, половина волосся з прикрас

[1]) Розступіться!
[2]) Рушниці приготуй до стрілу!
[3]) Стій! Кинь!
[4]) Цебто по-українському.

комісарської фізіономії таки лишилася в паничевих руках.

Офіцер підійшов до Нікодима.

— Herr, Sie sind verhaftet. Folgen Sie mir auf die Hauptwache[1]).

Курцвайль підбіг до офіцера й почав притишеним голосом говорити йому щось по-німецькому. Офіцер відвернувся.

— Schon gut! Folgen Sie mir auch[2]).

Та Нікодим уже отямився і запротестував.

— Арештуєте мене? — кричав він. — Яким правом?

— Ви робили галабурду на вулиці, — спокійно відповів офіцер.

— Не я, але оцей поганець!

— Schon gut![3]) Там побачимо.

— Ні, не побачимо! Не діждете бачити мене там.

— Herr![4]) — скрикнув офіцер. Та в тій хвилі надійшов відділ гвардії народової. Комендант відділу салютував перед офіцером, а цей був рад позбутися клопоту і віддав йому Нікодима і Курцвайля для дальшого урядування. Військо пішло в один бік, а гвардія з обома арештантами в другий. Їх завели до ратуша. Розуміється, що Нікодима, свойого чоловіка, зараз пустили на волю, а з Курцвайлем списали протокол і по добрій годині, коли дощ лив, як з відра, його випустили. Не обійшлося й без того,

---

[1]) Пане, ви арештовані. Йдіть за мною на гавптвахту.

[2]) Ну, добре! Йдіть також за мною.

[3]) Ну, добре.

[4]) Пане.

щоби в темнім ратушевім коридорі деякі патріотичні гвардіяки не дали йому на прощання пару порядних стусанів по плечах та по карку.

XIV.

Кілька день після цеї незвичайної стрічі Гриць, маючи вільний вихід, ішов вулицею, коли нараз напроти себе побачив панича. Цей поспішав кудись і навіть не зиркнув на нього.

— Паничу! — окликнув його Гриць.

Нікодим обернувся, зирнув і зараз пізнав його.

— Грицю! — скрикнув він радісно і стиснув руку воякову. — От іще з мене сліпак! іду та й не бачу. Ну, як же ся маєш? Давно у Львові?

— Спасибі! Маюся не зле. У Львові оце другий місяць, а досі були в Голомуці.

— Та що ми тут на вулиці стоїмо і балакаємо? — похопився панич. — Ти маєш годинку вільного часу?

— Маю.

— Ну, добре, то ходи до мене до хати, побалакаємо.

Нікодим Пшестшельбський жив у невеличкій кавалерській кватирі на Сикстуській вулиці. Салоник і спальня — оце було все його поміщення. Харчувався в ресторації, та й загалом, бовтаючися повище вух у вирі тодішнього політичного життя, він рідко коли бував дома, часто навіть ночував де і инде, вічно бігав, агітував, демонстрував, організовував, провадив гарячкове життя, ненастанно готовий до

виїзду, не знати куди й по що й день поза день відкладаючи той виїзд, не знати для чого. Здавалося, що він кожної хвилі жде чогось несподіваного і конче бажає бути при тім, де й коли станеться воно. Бурливий 1848 рік багато людей, особливо гарячих уже з природи, кинув у таку ненастанну гарячку, і нею виясняється величезна сила епізодів та подій, що сталися тоді не під впливом розваги і постанови, але так якось негадано, були неначе мимовільними вибухами загального гарячкового настрою. Гриць пильно придивлявся паничеві й дивувався. Панич сильно постарівся за ті два літа, похудів, посивів, щоки запалися, тільки очі горіли мов дві вуглини, а рухи зробилися наглі [1]), прудкі, непевні та уривані, немов усе, що він робив і говорив, діялося прихапцем, в поспіху, в гарячковім ожиданню чогось далеко більшого і важнішого.

— Ну, ось ми й у себе! Сідай, Грицю! Розгостися в мене. Побалакаємо.

Гриць сів, а панич неспокійно ходив по кімнаті, виглядав у вікно, то знов немов шукав чогось у шухляді.

— Ну, розповіж дещо! Як тобі жиється, Грицю?

— Та що мені. От як то наша вояцька служба. День поза день однаково. От ви розповіжте, що з вами було? Як жили ті два літа? Коли вернули з Угорщини?

— А! Як жив? Бідував досить. Ну, а вернув, скоро тут засвітало.

— А що ж тут поробляєте у Львові?

---

[1]) Наглий — раптовий.

— Вітчину будуємо,—з усміхом, але при тім гаряче промовив панич.

— Вітчину? Та яку?

— Ну, звісно яку: нашу, польську. Робимо те, що нам ворожі руки не дали зробити перед двома роками.

— Не зовсім вас розумію, — мовив звільна Гриць.—Чого ж ви тепер добиваєтеся? Панщини вже нема...

— Е, що там панщина!

— Як то що? Це-ж найбільше лихо, проти котрого ви хотіли боротися тоді.

— А уряд зробив собі з нього молота і хоче нас бухнути ним по голові. З давнього великого лиха зробилося ще більше.

— Не розумію вас, паничу.

— Як не розумієш? Ми хотіли знести панщину самі і тим потягнути весь нарід за собою, а уряд сам скасував її і бунтує народ проти нас.

— А так! Ви хотіли зняти з нас ярмо, щоб заложити на нас шлії.

— Дурний ти, Грицю, як я бачу, — нетерпляче буркнув панич і пустився знов ходити по покою. Оба мовчали хвилю. Грицеві було якось прикро й сумно на душі.

— Та вже видно, що дурний, — мовив він,—коли не розумію, що робиться перед моїми очима. Мені здається, що тепер, коли панщини нема, німець не панує над вами, ви повинні би тішитися, а ви тепер чимсь турбуєтеся, бігаєте, побиваєтеся гірше, як перед двома роками.

— Бо тепер ми ближче цілі, — з таємничим притиском промовив Нікодим.

— Якої цілі?

— Слухай, Грицю, — промовив нараз зміненим голосом Нікодим, зупинившися перед Грицем і беручи його обі руки в свої долоні. — Я знаю, ти добрий хлопець... Знаю, що витерпів за мене... Я повинен би тобі сказати все по правді й певно сказав би, якби не оцей твій мундир.

— Мундир?—зачудовано мовив Гриць.

— А так, мундир накладає обов'язки. Значить, ліпше буде не тепер... Зажди ще трохи, сам побачиш, до чого воно дійде, то й не буде треба тобі говорити.

Гриць не допитував далі. Почали говорити про інші речі, про рідне село, про батьків. Панич мав учора лист від старого пана, Гриць також недавно отримав лист від свойого батька. Старий пан нарікав на лихі часи, а Гриців батько радувався й тільки одного жалував, що в таку світлу пору нема при ньому любого сина.

— А довго ви сиділи там на оборозі тоді, як я вас лишив? — запитав Гриць.

— Ат, і не говори! — неохоче мовив панич, зайнятий очевидно іншими думками. — Сидів, поки хліба всього не з'їв, поки не потепліло трохи. Ледве живий перебрався через Бескид. У Бардийові лежав хорий цілий місяць після того, що перебув у ті часи.

Розмова не йшла в лад. Гриць устав і почав прощатися.

— Ідеш уже?—якось сумно мовив панич.

— Та треба йти.

— А заходь до мене частіше! Не гнівайся, що сьогодні так тебе холодно прийняв У мене тисячі клопотів на голові.

Колись розповім тобі. Ну, бувай здоров! Як матимеш вільний час, то приходь. Найліпше отак по обіді, то можеш мене застати дома.

Гриць сказав, що власне по обіді він ніколи не має виходу, хіба в неділю.

— Добре! Заходь в неділю. Буду тебе дожидати! Заходь!

— Прийду, паничу.

— Але напевно! Пам'ятай, я жду!

Паничеве лице прояснилося. Видно, якась нова думка стрілила йому до голови й він сердечно стиснув Грицеву руку на прощання.

XV.

В неділю Гриць застав у панича цілу купу панів. При столі, заставленім полумисками повними накраяної шинки, ковбас та холодної телятини, тарелями, шклянками й чарками сиділи серед голосної розмови, сміхів і жартів різні люди, молодші й старші, в цивільних одягах і гвардійських мундирах. Гриць зразу подався назад і хотів іти геть, та панич вибіг за ним.

— Ні, ні, Грицю, не бійся, ходи сюди! Ми тут чекаємо на тебе. Пани хочуть бачити тебе.

— Що це за пани? — шепнув Гриць.

— То наші. Потім розповім тобі. Ходи!

І взявши Гриця попід руку, як дівчину до танцю, Нікодим попровадив його до кімнати, де сиділо товариство.

— Мої панове, — мовив він голосно, — це той парубок, про котрого я розповідав вам.

— А, браво! Давай його сюди! А ну, хлопче, дай руку!

І багато панів, особливо молодших, повставало з крісел. Вони обступили Гриця, стискали його руки, любуючися його заклопотанням, що густим рум'янцем розлилося по його лиці. Тільки один пан, що сидів на почесному місці кінець столу, не рушився з місця і злегка прижмуривши очі, дивився на Гриця. Нікодим попровадив його до того пана, котрого тут усі вважали найважнішою особою.

— Генерале!—мовив Нікодим, клонячи голову перед тим паном,—оце мій сільський адлятус[1]), товариш у конспіраційній роботі, хлопець, що з незрівняним геройством витерпів важку кару, а не зрадив мене.

— Hm, ładny chłopiec![2])—якось цинічно моргаючи, буркнув генерал.—Придався б і до іншого роду конспірації, га?

Гриць не розумів гаразд промови панича ані генерала, та зі слів і морган обох тих панів дихнуло на нього чимсь неприємним, немов тим гарячим, затроєним духом, що йде від затхлого багна. Він уже на стільки освоївся, що досить певними очима, по військовому придивлявся тому, кого звали генералом. Сказавши правду, нічогісінько генеральського не було в його непочесній фігурі. Поперед усього фігура була не в військовому мундирі, а в звичайному, досить зашастаному[3]) ци-

---

[1]) Адлятус—прихильник.
[2]) Гм, гарний хлопець.
[3]) Зашастаний—зношений.

вільніному убранню. А по друге—лице! Це було лице трупа, огидливе, жовте, аж зеленкувате, з блідими губами, без крапельки крови, без виразу, аж страшне своєю мертвотою і бридкістю. Хоч волосся на голові вже геть було тпаковате, на лиці генерала не було ніякого заросту і це надавало йому ще огидливіший вираз. Тільки очі чорні, невеликі та блискучі бігали живо і, бачилось, пронизували чоловіка, вгризалися в тіло і в душу, та в них грав вираз такої безсердечної холодности, такої погорди до людей і такої безстидности, що вони робили більше враження очей їдовитої гадюки, ніж чоловіка. У Гриця дрож пробігла по всім тілі, коли його очі зустрілися з поглядом цього генерала. Він не міг видержати цього погляду і похилив очі з таким чуттям, немов би його впечено в саму душу.

Тим часом Нікодим, запрезентувавши Гриця ще одному високому, статному панові з великими сивими вусами, в гвардійськом мундирі, котрого він величав полковником, запровадив свойого гостя на другий кінець столу, де сиділа молодіж, посадив його й сам сів коло нього. Він заопікувався заклопотаним хлопцем, наклав йому в тарілку м'ясива, налив у чарку вина і припрошував дуже сердечно. В його голосі чути було давню щирість, що так подобалася Грицеві ще в селі. Загалом Гриць завважив, що сьогодні панич спокійніший, ніж був перед кількома днями, говорить весело, навіть жартує, і чує себе як дома. І інші молоді

паничі, що сиділи близько нього, були для нього дуже чемні, припрошували його, щоби їв, стукалися з ним чарками й пили на його здоров'я. Тільки підвівши очі й зирнувши просто здовж столу, Гриць побачив вперті в нього гадючі очі генерала й знов почув, як мурашки забігали у нього за плечима.

— Що це за генерал такий у вас?— запитав він шептом панича.

— О, це славний чоловік!—шептав Нікодим.—Знаменитий чоловік, великий вояк. Це генерал Йосиф Бем! Запам'ятай собі його ім'я. В ньому наша головна надія.

Гриць не чував нічого про Бема, то й не міг розуміти гаразд паничевої радости. Він пробував здалека уважно придивлятися знаменитому генералові, але не міг, бо генерал майже не зводив із нього своїх очей, а Гриць не міг видержати його погляду.

Поки гості їли й пили, розмова йшла гуртова, голосна й безладна. Та коли поїли все, що було на столі, Нікодим поналивав усім чарки, генерал добув із кишені срібну табакерку і задзвонив об неї ножем. У кімнаті зробилося тихо і генерал дав слово господареві дому Нікодимові. Цей говорив коротко, подякував гостям, що прийшли до нього, подякував особливо генералові й випив за здоров'я гостей. По нім промовив полковник, головний комендант народової гвардії. Подякувавши господареві за гостину, він звів бесіду на Гриця, величав його, як героя з-під сільської стріхи, як надію кращої будучини.

— Доки серед нашого люду є такі золоті серця, така вірність, така любов до своїх панів, доти сміло можемо голосити цілому світові: Jeszcze Polska nie zginęła[1])!

Ці слова повторили всі присутні з великим запалом, а деякі кинулися знов обіймати й цілувати Гриця. Та ось генерал знову задзвонив, а полковник провадив далі свою перервану промову. Він підніс думку — зробити цьому сердечному братові-селянинові невеличку пам'ятку, щоби, між згадувати нинішній день, і зложити для нього, що хто може. Всі прийняли цю думку з неменшим запалом, полковник узяв свою гвардійську шапку й сам пішов збирати датки. Та обивателі очевидно були не при грошах, датки сипалися скупо й коли складка була скінчена, полковник почав щось шептатися з Нікодимом. Зібрано грошей так мало, що стид було давати їх Грицеві, що весь той час сидів мов на терню й не знав, де подітися з заклопотання. Нарада тяглася досить довго. Покликано до неї ще кільких панів із товариства і, порозумівшися з ними, полковник велів учасникам позабирати собі назад, що хто дав, а сам ніби іменем цілого товариства дав Грицеві гарний золотий перстінь з блискучим червоним камінцем, що був у нього на пальці.

— Носи його, сину, на пам'ятку нинішнього дня! — мовив старий вояк, — на пам'ятку тих щирих приятелів, яких ти нині знайшов у всіх нас.

---

[1]) Ще Польща не вмерла.

Гриць не знав, що йому робити. Він був постановив собі не брати грошей,—перстеня якось не випадало не брати. Уриваними словами він подякував за честь і за дарунок, та шептом висловив паничеві своє побоювання: ану ж, побачивши у нього такий дорогий перстінь, скажуть, що він украв його.

— На це є рада,—мовив панич,—дамо на внутрішньому боці перстеня вирити твоє ім'я і прізвище, а тоді носи його безпечно.

Коли настав який-такий спокій після цього епізоду, промовив генерал. Його голос був сухий, уриваний, мов удари палицею по дошці.

— Głupstwo to[1])! Говорімо про головне! Наскільки ви готові до повстання?

Ніхто не вмів гаразд відповісти на це питання. По досить довгій і прикрій мовчанці полковник почав вичислювати генералові відділи гвардії у Львові і по провінціяльних містах, та генерал скривився і перервав йому мову.

— Głupstwo to! Ваша гвардія не варта фунта кличя. Маєте гармати?

Полковник здвигнув раменами.

— Гармати то грунт,—стукав своїм дерев'яним голосом генерал.—Поставлю дві гармати на Високім замку, а дві на платформі коло церкви св. Юра і маємо весь Львів у руках. Гармати мусимо дістати до рук. Гей, ти!—скрикнув він нараз, обертаючися до Гриця,—ти, Грицю! Сюди!

---

[1]) Це дурниця.

Гриць піднявся з місця, військовим кроком підійшов до генерала і став перед ним по-військовому.

— Скільки маєте гармат на цитаделі?

— Не знаю, пане генерале. Я при піхоті.

— Мусиш дізнатися й донести мені за тиждень, розумієш? Сідай на своє місце.

Гриць відійшов і сів.

— Оце не гвардія,— півголосом промовив генерал до полковника.— Таких Грицїв мусимо мати хоч кілька компаній. Зроблено заходи, щоб їх притягнути на наш бік?

Полковник здвигнув раменами.

— Не знаю, генерале. Це не моя річ. Я маю досить праці з гвардією, щоб якотако приготовити її. На військо я не маю впливу.

— А хто має?

— Не знаю, здається пан Нікодим.

— Diable!) — крикнув розсерджений генерал.— Полковнику, коли б я був комендантом і ви дали б мені таку відповідь, я велів би вас розстріляти. Ви комендант, ви повинні все знати, всім керувати.

І обертаючися до пана Нікодима, він крикнув:

— Пане Нікодиме!

Цей підбіг і став перед генералом.

— Як стоїть справа з військом? Скільки маєте запевнених?

Нікодим увесь почервонів і пару хвиль даремно силкувався сказати слово.

— Поки що... поки що... я нав'язав зносини...

---

¹) Чорте!

І він похилився і сказав генералові щось шептом.

— Głupstwo to!—буркнув гнівно генерал.— Наша справа чиста і ясна, не повинна боятися денного світла. Просто до цілі, то моя девіза. Гей ти, Грицю,—крикнув він, обертаючися до Гриця.—Сюди!

Гриць сидів мов оголомшений. Він почав розуміти, про що тут іде річ. Щось холодне стисло його за серце, та швидко він переміг себе і загартував своє серце тою самою рішучістю, що була в нього тоді, коли комісар віддав його воякам на катування. Почувши голос генерала, до котрого тепер виразно чув якесь вороже успособлення, він піднявся з місця і підійшов до нього

— Ти знаєш, про що тут іде річ?

— Знаю.

— Ну, про що?

— Хочете, панове, робити повстання.

— А що ж ти на це?

— Не знаю, проти кого воно має бути і чого хочете добиватися.

— Хочемо мати свою незалежну Польщу і відірватися від австрійського цісаря. Що ти на це?

— Пане генерале, я австрійський вояк і присягав цісареві на вірність.

— Głupstwo to! Як відірвемося, то присягнеш на вірність польському королеві.

— Пане генерале, я Русин і Польщі добиватися не хочу.

— Co? Co? Co? [1])

Генерал мов вухам своїм не вірив.

---

[1]) Що? Що? Що?

— Ти русин? Що це значить?

— Ви поляки, для вас поляк те саме значить, що для мене русин.

— Со? Со? Со?—загуло ціле товариство.

— Алеж хлопче!—скрикнув добродушно полковник.—Polak a Rusin, to wszystko jedno [1]).

— Русин, то тільки часть польської народу,—гукав хтось із товариства.

— То якісь святоюрці набалакали йому дурниць.

— Польща, то наша спільна мати, русинів і поляків.

— Як може русин не хотіти Польщі? То так якби хто не любив свого власного життя.

— Glupstwo to!—грізно крикнув генерал.—Tu niema zadnych Rusinow [2])! Підеш з нами?

— Ні, пане генерале.

— Ні?

Цеї відповіді генерал мабуть не надіявся. Він з виразом дикого гніву зирнув на Гриця, а потім на Нікодима.

— Пане Нікодиме,—мовив він сухо.—Якби я мав у руках команду, а ви запросили б мені на довірочну нараду чоловіка неприхильного нам, я б на місці велів розстріляти вас і його.

— Алеж генерале, Гриць не є наш ворог!—звинявся Нікодим.—Він чесна душа. Він піде з нами, я певний.

— Ні, пане,— мовив твердо Гриць.— Не майте тої надії. Я не піду з вами. Я цісареві присягав.

— Але з мусу, Грицю!

---

[1]) Поляк та Русин (Українець) то все одно!

[2]) Тут нема жадних Русинів (Українців).

— Що ж робити! А присяги треба додержати.

— Ми знайдемо такого, що тебе звільнить від неї.

— Хоч і так, але вам я не присягну ніколи.

Все товариство стояло при цих словах, мов, само не своє. Всім було ніяково, прикро. Тільки генерал не зводив своїх блискучих очей із Гриця.

— Дай руку, хлопче!—промовив він, перериваючи неприємну мовчанку.

— Ні, пане генерале, не можу.

— Не бійся! Дай руку. Люблю тебе за твердість і щирість. Так і слід поступати воякові. Ми тебе силувати не будемо. Іди собі. А про це, що тут чув і бачив, а ні слова! Розумієш? Скоро що писнеш, пам'ятай, ми все будемо знати і тоді смерть твоя. Бувай здоров. Kehrt euch, marsch! [1])

Гриць обернувся й пішов. Тільки при дверях, мов нагадавши щось, він обернувся, підійшов до столу і положивши на ньому свій «гоноровий» перстінь, промовив:

— Віддаю вам це назад! Може... знайдеться... хтось... гідніший.

Він промовив ті слова уривано, зацькуючися, мов насилу видушував їх із горла, а потім, салютуючи[2]), обернувся, вийшов геть.

Усі проводили його очима до самого порога, але ніхто не рушився з місця. А коли Гриць, вийшовши, запер за собою двері, генерал мовив:

---

[1]) Обернись, руш! (Військова команда).

[2]) Салютувати—віддавати честь.

— Славний хлопець! Нікодиме, до тижня маєте приєднати його для нашої справи. Це не легка річ, але можлива. А тепер замкніть двері і укладаймо плян кампанії!

XVI.

Нікодимові не довелося більше бачитися з Грицем. Два дні по тій гостині він одержав від батька лист: старий був тяжко хорий і просив його зараз приїхати до нього. Нікодим поїхав і не вернув аж за місяць. За той час він устиг поховати батька і продати задовжене й без того село. Та в нього тільки одне було перед очима: повстання, що готовилося у Львові. Він їхав до Львова з рожевими надіями; мав кільканадцять тисяч ринських, можна буде розстарати дещо трохи оружжя, поставити в ряди кільска сот хлопців, а це, здавалось йому, вистачить на початок, щоб захопити в руки цісарські каси. А там справа піде вже гладко.

У Львові застав цілковите безголов'я. Гвардія без доброї команди вправлялася більше в піятиках, ніж у воєнній дисципліні, полковник скинувся команди, генерал Бем знеохочений плюнув на все й виїхав до Відня. Та з другого боку серед людности зростав, як йому здавалося, запал до повстання, німецькі урядники купами тікали зі Львова, військо не могло спокійно ходити по вулицях, сварки й бійки гвардіяків та міщанської молоді з вояками були щоденною справою, так що головний комендант львівської залоги генерал Гаммерштайн заборонив вояка м

виходити на місто. По касарнях стояло день і ніч оружне поготів'я, на цитаделі набиті гармати були націлені на ратуш, де урядував революційний «Міський виділ», і на театр, де галасувала неменше революційна «Рада Народова». Обопільне роздражнення змагалося. Всі почували, що мусить прийти до вибуху та ніхто не хотів починати.

Вибух явного повстання на Угорщині долив оливи до вогню і прискорив катастрофу. Угорські вояки, що стояли постоями в Галичині, купами кидали службу і з оружжям утікали за гори, щоби стати в рядах повстання; це ослаблювало сили уряду в Галичині. Та з другого боку бігло на Угорщину чимало поляків, ласих на всяку революцію, і це ослаблювало силу сподіваного повстання в Галичині. Міський виділ вислав своїх делегатів до Пешту, щоби порозумітися з Кошутом [1]) про спільний плян ділання: з другого боку Гамерштайн розпускав по Львові вісті, що в разі вибуху повстання покличе руське селянство з околичних сіл і затопить місто в крові повстанців. При урядовій заохоті й підмозі організувалися по містах руські гвардії, а по селах збирано тисячі підписів на петиції за поділом Галичини. Поляки чули, що земля горить у них під ногами і робили шалені скоки, що прискорювали катастрофу.

[1]) Кошут—провідник угорських автономістів. Змагав до якнайбільшої самостійности Мадярщини від Австрії. За свою роботу відсидів 4 роки тюрми. 1844 р. став він депутатом, а незабаром і міністром угорським.

Нікодим, так сказати, з головою кинувся в ті спінені, розбурхані хвилі революційного руху. Він був душею всього, бігав, говорив, платив, підмовляв, приєднував, плакав і грозив, де було треба. Невеличкий запас оружжя був уже на готові: були деякі надії на зраду в гарнізоні, була майже певність, що русини не такий небезпечний противник, були обіцянки воєнної підмоги з Угорщини, скоро тільки удасться перший удар.

Було це д. 1 листопаду 1848 року. Цей пам'ятний для Львова день хилився вже до вечора. На Високім замку гриміли гармати. Ратуш тільки що розсипався в розвалини від гарматних куль. Академія й театр із сумежними будинками палали величезним огнищем. Ціле середмістя було як пекло. Крик, писк, біготня, тріск меблів, викидуваних на вулицю, гойкання гвардіяків, ремісників і всякого дрібного люду, що зривав тротуари і з навалених меблів, повозів та каміння робив барикади. Лускіт вистрілів, зойки ранених, стогнання конаючих.

Військовий відділ, обсадивши готель Жоржа, з боку зайшов до гирла Галицької вулиці, що була заперта барикадою проти теперішнього склепу Балабана. Дві польові гармати бухнули в той отвір градом картечів, та барикада остоялася. З-за неї повстанці відповіли не густими але влучними карабіновими вистрілами. Кільбка вояків упало, решта розскочилася на боки. Знов заграли картечівниці,—барикада ще стояла, але вистрілів із-за неї не було чути.

— До штурму!—гукнула команда і укриті досі за каменицями вояки збіглися на вилеті Галицької вулиці й пустилися бігти до барикади. Та в тій хвилі грюкнула з-за барикади сальва вистрілів, залунали крики в рядах вояків, кільька ранених упало, решта мусіла знов відступити.

Тільки один лишився. Це був Гриць. Він стояв на місці, мов прикований тим видом, що розстилався перед ним. На барикаді піднялася раптом висока, зачорнена порохом фігура панича Нікодима Пшестшельбського. Його очі горіли диким огнем. У руках мав він білочервону хоруговку з вишитим на ній польбським білим орлом. Піднявши її високо і махаючи нею в напрямі до вояків, він крикнув щосили:

— Niech zyje Polska niepodlegla! Za mną, bracia![1]).

Щось страшне, болюче ворухнулося в Грицевій душі. Перед ним промигнуло батьківське лице, сумне та знесилене, як було того пам'ятного вечора після панських побоїв, і його слова: «Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізащо, пам'ятай, що їх Польща, то хлопське пекло!» І чи не правду мовив батько? Адже ось тут коло нього лежать постріляні хлопські сини, а їм бач чого забагається!

Це міркування не було й міркування, це були якісь наглі блиски в Грицевій голові, якісь конвульсійні рухи в його серці. Рівночасно з ними, майже несвідомо, машинально, його руки вхопили карабін, підняли його, навели... Майже не мірячи,

[1]) Хай живе самостійна Польща! За мною, браття.

він потягнув за курок. Грюкнув вистріл і шрафлений в саме серце Нікодим Пшеспшельський на лице повалився з барикади.

В тій хвилі сильна рука з боку вхопила Гриця за плече і потягла за ріг кам'яниці. Була крайня хвиля, бо в той самий момент із-за барикади гукнула ще одна салъва, а з противного боку ще раз гаркнули карпечівниці. З хрускотом упала барикада, зі скриком розскочилися повстанці. Нова команда — і вояки одною салъвою очистили вулицю аж до самого ринку. Повстання було скінчене.

Гриць ішов у ряді, робив усе на команду, але не тямив нічогісінько. Вистріл, що повалив панича, бачилось, прошиб і його власне серце. Довго ще потім він ходив мов сам не свій, не тямив ані того, що говорив при рапорті — здається, за нього говорив Осип,— ані що було з ним, коли йому перед цілим полком голосили відзнаку і припинали медаль за хоробрість. Тільки тоді отямився, коли йому оголошено, що за його незвичайну заслугу й на просьбу старого батька йому дається необмежений урльоп з військової служби. Сам генерал Гаммерштайн зібрав між офіцерами сто ринських для нього на дорогу.

Усе те в Грицевій тямці промайнуло мов дикий, важкий сон. Він вповні отямився аж тоді, коли дихнув рідним гірським повітрям, уцілував руки батька і матері та привітався з рідною хатою.

1898 р.

РІЗУНИ

ЛИСТ МАНЬКИ З ГОРОДЕЦЬКОГО ДО КАСІ З ЯНІВСЬКОГО [1]) ПЕРЕДМІСТЯ.

Фельштин, д. 25 серпня 1846.

Дорога Касуню!

Не дивуйся, що пишу до тебе з Фельштина і що дістанеш від мене лист о тиждень швидше, ніж я сама буду могла бачитися з тобою. Несподівана пригода, про яку хочу тобі написати, опізнила поворот нашої компанії з Кальварії до Львова. Прошу тебе, піди до моєї мами і скажи їй, що ми всі здорові і добре нам поводиться. А що не вертаємо разом з Личаківською компанією, то тому винен кс. Капуцин Валігура — знаєш, той такий поважний, з сивою бородою, що так довго любить сповідати і так гарно розтрясає сумління. А властиво винна дурна Юлька Пеоедятковичівна, що випаплята [2]) перед кс. Капуцином... А властиво винні ті страшні люди — ой Господи, як я на-

[1]) Городецьке і Янівське передмістя — передмістя Львова.

[2]) Випаплятн — виговорити.

страшилася, ще й досі тремчу, як згадаю ту ніч! — винні ті поганці, ті прокляті, нещасливі мазурські різуни

Та чекай, нехай розповім тобі все за порядком. Але моїй мамі не читай цього листа — розумієш? І нікому не читай... і пану Ігнацові не показуй, бо я б тобі очі вирвала. І не кокетуй його, бо якби він мене зрадив, то волів би тебе, мене й його ясний шляг трафити [1]). А тепер, люба моя, слухай, яких цікавих пригод зазнали ми в тій нашій набожній мандрівці.

Ти знаєш, наша компанія з Городецького вирушила зі Львова якраз д. 15 серпня. Жалуй дуже, що ти не могла бути цього року з нами. Я властиво не розумію, чому твій тато не позволив тобі. Я страшенно не люблю тих старих нудярів, що раз-у-раз люблять морочити мораль: для панни це не випадає і те не випадає і ще оте не випадає. Небійся, для кавалера то все випадає. Він мусить вишумитися. А панні то навіть піти на святу Кальварію в більшій компанії не випадає.

Наша компанія цим разом була не дуже велика, п'ятдесят осіб, найбільша частина із Городецького, дещо з Янівського та з Байок, переважно самі знайомі. Провідник, старий Вінцентий, знаєш, той, що зараз напроти святої Анни має свій домик — дуже побожний чоловік, співає всі пісні, які є в кантичці, на один голос, а Кальварію і всі святі місця й доріжки знає, як своїх п'ять пальців. А як

[1]) Шляг трафив—параліч розбив.

зачне говорити про Христові муки і вияснювати всі стації[1]), то коло каплиць тисячі народу тиснуться і слухають його, а не одні то й плачуть і на тарілку гроші кидають, не згірше, як під час казання кс. Капуцина. Зрештою чоловік предобродушний і преглухий і вночі має дуже добрий сон: аби компанія зібралася на кватиру, зараз повечеряємо, Вінценті й почислить свої овечки, проведе голосно молитви, відспіваємо всі „Serdeczna Matko", та й пан Вінценті й каже:

— Ну, діти, а тепер спати в Божий час!

Та й тут уже скінчилася його денна праця; запхається у свій кут у мущинськім переділі та й за мінутку вже везе кукурудзу так, що аж буда трясеться. Ну, а молодь тоді — знаєш, не треба тобі й казати.

У нас, у жіночому переділі вибрали ми старшою паню Гжехоткову з Янівського. Близька сусідка твоєї мами, мусиш знати її ліпше від мене. От іще балакуча бабище! А обмівниця! На кожного знайде що сказати, кожному приліпить латку. Досить їй раз глянути на чоловіка, вже вона знає його цілого наскрізь, і ніколи не знайде в нім нічого доброго, лише все саму погань. Вже я від неї наслухалася за час цеї подорожі всяких історій про всіх наших знайомих — Господи! Гостри собі, небого, апетит відтепер. Як верну,

---

[1]) Стації — місця, де зупинявся Христос, коли йшов на Голгофу.

то буду мала що розповісти тобі. І про твойого Юзька, і про Кароля, і про Мілька, ту гордячку, знаєш? І про всіх, про всіх! Аж пальчики оближеш.

Ну, розуміється, що над молодшою частиною компанії, особливо над паннами, як звичайно, я маю провід. Та й не лише панни, а й кавалери радо йдуть під мою руку. „Як панна Маня скаже, так буде". Гжехоткова налазиться весь день, наляпає тим язиком, як помелом — і як він не відпаде їй, дивуюся! — та й аби до ліжка або до соломи, засне, як щур у муці. А я мушу на квартирі всього допильнувати, за всім доглянути, всіх намістити. Та й уночі... Ну, та про це далі, а тепер нехай тобі зачну з кінця.

Рано, вислухавши набоженства у св. Анни ми цілою процесією, при співі пісень рушили до Городецької рогачки. Маса народу супроводила нас. За рогачкою вже ждали нас підводи — десять фір. Ми посідали, на кожну фіру по п'ятеро нас, та й рушили в дорогу. На передній фірі пан Вінцентий, а на задній пані Гжехоткова. Пан Вінцентий сидить плечима до фірмана, так щоби міг бачити всю компанію, і рипить зо всієї сили:

Gwiazdo śliczna, wspaniała,
Kalwaryjska Marya![1])

А пані Гжехоткова на задній фірі в товаристві старших жінок пищить рівночасно котячим голосом:

---

[1]) Зірко гарна, величня,
Кальварійська Маріе!

Szczęśliwy, kto sobie patrona
Józefa ma za opiekuna [1]).

А в середніх фірах молодь, панни й кавалери, посідали всуміш, жартуютьb, регочутьбся, а далі пан Броніслав — то ще фігляр, якби ти знала! — затягнув своїм цапиним голосом:

Cztery lata zawszem pasał
W tej tu dolinie;
Jako żywo nie słyszałem
O tej nowinie [2]).

І тут ніби співає набожно й очі завертає до неба, а з боку незначно як не вщипне Юльbку під бік, аж тота заверещала що сили:

— Пане Броніславе! Що робите!

— О перепрашаю! — відповів він перериваючи свій спів. — В тій долині ще я не бував, то й не знав, що тут такий сильний відгомін будитьбся.

Я вже знала перед тим, що пан Броніслав має до Юльbки невеличку інклінацію [3]). Чи як то казав звичайно старий дяк від святих П'ятницьb? Поползновеніе га, га, га! А Юльbка — знаєш, що за хитра бестія! Хто б її не знав, той би її за святу купив У білій сукні, синій шовковий поясок, ціла така скромненьbка, бліденьbка, здаєтьбся, осьb тобі завтра до

[1]) Щасливий, хто собі патрона Йосифа має за опікуна.

[2]) Чотири роки пас я скот у цій долині і ніколи не чув про цю новину.

[3]) Інклінація — потяг.

манастиря вступає. „Złoty ołtarzyk“ [1]) у руці, кантичка в кишені, молитви шепче раз-у-раз, а на хлопця жадного й оком не зирне Ну, думаю я собі, чекай лише, ти святоше, вже я не я буду, коли з тебе оту пиху не вигоню. А тут бачу, що пан Броніслав палиться до неї, що тільки задля неї пристав до нашої компанії. Ну, то вже мені небагато треба, щоб пізнати, куди воно загинається.

Ти знаєш Броніслава. Хлопець гарний, рослий, веселий. Його батько має каменичку на Байках, мати торгує яриною, а він нібито практикував у склепі на суб'єкта [2]). нібито термінував [3]) у столяра, нібито щось учився, а всього потрохи. Не з одної печі хліб їв, а не наївся. Лінюшисько, лиш дівчатам голови завертати вміє. Колись то його батько говорив моїй мамі:

— Боюся за свого Бронка. Ні до чого хлопець. Ще поки я живу, то ніби про око людське щось робить. Але знаю добре, по моїй смерті пустить усе моє добро за один рік, та й піде в світ блукаючи або пуститься на пси. От коби яка добра душа трапилася, щоб його оженити, та щоб яка резолютна дівчина, от така як ваша Маня, щоб узяла його в руки, то може би що з нього й було.

Я в ванькирі [4]) підслухала цю розмову та й міркую собі: „Ади [5]), стара лобода,

[1]) Молитвослов—„Золотий Вівтар“.
[2]) Суб'єкт—продавець.
[3]) Термінувати—вчитися ремесла.
[4]) Ванькир—кімната, відділена перегородкою для спальні.
[5]) Ади—диви.

куди він стріляє! Хлопчисько ні до чого, так давай його за мене висватати, нав'язати мені біду на голову! Чекай — думаю собі, — висватаю я тобі не таку. Будеш мати до сина розплюй хліба невістку м'якушку, то буде дібрана пара". І зараз я подумала на Юльку. Я на неї здавна маю на пеньку, ще за Станіслава — тямиш? — що хилився до мене, а вона наговорила йому, й він мене покинув та оженився з тою сизоокою Ядвигою з-під „Золотого Цапа". О, я їй того не дарую і вже, Богу дякувати, осягнула своє почасти! Буде Юлька згадувати сьогорічну Кальварію і мою руку. Але слухай далі, нехай тобі оповім усе за порядком.

Отже виїхали ми зі Львова десь об одинадцятій. Погода чудова. Гаряче. Довкола поля, вже переважно пожинані. Полукіпків, як зір на небі. Люди при роботі. Чути пісні, де-де димок курить ся, що косарі вогонь клали та люльки пекли. На гостинці [1]) курява хмарою від наших возів, а з боків то з правої, то з лівої руки ліси шумлять, ваблять у холодок. Та годі нам: коли вибралися на прощу, то треба перетерпіти і спеку й куряву, а як трапить ся, то й дощ і слоту. Нехай Бог приймає за відпущення гріхів.

У наших співаків швидко пересихали горла. Співи затихли. Пішли розмови. На тих возах, де були старші, то там розмови йшли тихі, а в середині, де їхала молодь, то там уже не треба тобі й казати: голосно, весело. Жарти, регіт, від

[1]) Гостинець — шлях.

часу до часу голосні викрики паннів: „Йой! Мене щось тисне! Хто там торгає? Пане Станіславе, чи то так годиться?"... А прийде вибоїна, або віз наскочить на камінь та гулькне так, що всім аж свічки в очах постають, то вже віз за возом тільки й чуєш: „Йой! Ах Матко Боско! Єзу! А щоб тебе трясця"! Одним словом не треба тобі багато розповідати, як то на таких подорожах буває, бо ти й сама їздила не раз та й знаєш.

Попасали ми, як звичайно, в Мшаній. Старий Вінцентий „z ducha pobożności" [1]) трохи закропився — бачиш, у нього голова розболілася від сонця; прийшлося робити йому місце на першій фірі, щоб міг лягти. Одного із першої фіри пересадили на другу, одного з другої дали до нас — ми мусили потіснитися Пан Броніслав сидів з краю, Юлька в середині, а кума Шутейова, стара, суха бабуся, обік неї.

— Панно Юльцю, не зіпхайте куму на драбинку! — раз-у-раз приговорював пан Броніслав, та все нібито придержує бабусю, а властиво обіймає Юльцю та тисне до себе. Вона зразу ніби сердилася, паленіла, хотіла пересістися де і нде, але далі на моє вговорювання затихла і лише сиділа, відвернена лицем від Броніслава, віддула губи і мовчала.

На ніч заїхали ми до Городка. Тут ми мали нічліги замовлені в чотирьох домах—панни окремо від усіх інших. Ніч минула спокійно. Фіри попасли і ще таки

[1]) З духу побожности.

вночі, поки ми спали, рушили назад до Львова. Від Городка мали ми вже йти пішки аж на Кальварію і назад.

Знаєш, як то така піша подорож. Зразу так забавно, свіжо, приємно, але потім, коли почне перемагати втома, то воно чимраз тяжче, прикріше, нудніше. Спрага палить, у горлі пересохне, світ тобі не милий, дорога перед очима тягнеться немов у безконечність, від одного стовпа до другого поки протюпаєш, то здається, вічність минула. Поки ми з Городка доволоклися на ніч до Тулиголов, то здавалося, що в нас ноги і всі кістки були попереломлювані, а на душі в кожного було так погано, немов би ми по дорозі всі гуртом когось зарізали: навіть дивитись одним на других було неприємно.

Я вже це знала добре, але знала також, що тепер прийдуть збірні нічліги по селянських стодолах та шопах. Оце радість! Оце забава! Відплата за важкі, неприємні дні! Приходять прочани до села, добуваючи останніх сил тягнуть набожних пісень, поки до кватири. А там заповнять обору, падуть, як снопи на мураву, на приспу, на тік, де хто може, простягаються, простують натомлені кості! Сільські хлоп'ята й дівчата вже гурмою довкола нас. За пару крейцарів натягають із студні води, наливають у миски, шаплики—всі пішоходи миються, змивають пилюку з лиць, із рук, із карків. А там інші вже розбіглися по хатах, замовляють квасне молоко, солодке молоко, сметану, що кому до вподоби. Ось одна за одною тягнуться господині зі

здоровенними глеками та гладущиками, з мисками та горнятами, з разовим хлібом та свіжим маслом. Радість, гамір на подвір'ю. Новий дух вступає у перетомлених прочан. Кавалери, спочивши десять мінут, схапуються з землі, мов нічого й не бувало, панни відразу, по першім глечику квасного підсметання віднаходять гумор, роблятьсся свіжі й моторні, навіть пані Гжехоткова сидить, балакає помалу й починає хвалити пана Броніслава, що веде себе дуже чемно і опікується панною Юльцею, мов старший брат.

Підвечірок серед загального гамору, жартів і веселости. Потім до пізньої ночі побожні співи перед сільською фігурою; голоси пливуть рівно-рівно по полях, понад сусідні села і губляться десь у сірій мряці над Стрвяжем та Болозвою. Потім невеличка вечеря: гарячі свіжі картоплі з маслом, каша з молоком, клюски з сиром, а потім у стебло! В стебло! В буквальному значенню — в стебло. Ночували ми,як звичайно,в стодолі: мужчини в однім перерубі на соломі, панни в другім на сіні, а посередині, на широкім тоці, застеленім соломою, старші жінки. Не буду тобі, дорога Касуню, описувати тих нічлігів, бо ти й сама знаєш їх. Що за приємність! Що сміху, жартів, вигадок! Уже одне те, що світла нема, що приходиться спати до половини одягненим, де хто впаде,—вже те одне таке незвичайне та дивне! Ця пищить, що їй настолочено ноги таміій хтось зачепив ногою за косу, тій роз-

дерто спідницю. А з другого переруба кавалери раз-по-разу окликаються, страшать паннів то мишами, то лиликами[1]), то жабами, а кожному такому окликові відповідає писк, а далі регіт паннів. А ледве втишиться цей перший гамір і внизу на тоці затихне гомін старших жінок, починаються шепти та притишені сміхи паннів між собою; з другого переруба їм вторує глуха гупірка мужчин, поки нарешті старий Вінцентий, або хтось інший із старших не закомендерує:

— Ну, панство! Годі вже! Прошу спати, бо завтра встаємо дуже рано, щоб за холоду уйти добрий шмат дороги!

Робиться тихо, але бодай так, як кому з молоді хочеться зараз заснути! Близькість кавалерів і паннів, хоч і розділених від себе лавою старшого, в сні дуже чуйного жіноцтва та глупою темнотою, має щось таке до себе, що не дає заснути, ходить по крові, мов, мурашки, а декотру попросту кидає в дрож і вона тулиться до своєї сусідки, немовби то дуже перелякана або дуже змерзла. Ну, але я це знаю, мене не здуриш. І коли Юлька отак уся тремтячи притулилася до мене, я відразу зміркувала, яка тому причина. Мені небагато треба, щоб пізнати, що в кім кипить.

— Ой, Манюсю!—промовила вона до мене.—я чогось дуже боюся!

— Чи то ви, панно Юльцю?—обізвався з противного переруба голос пана Бро-

[1]) Лилик — нічна миша.

ніслава.—Ах, Боже мій, боїтеся? Я зараз прийду до вас! Даю вам слово, що при мні можете бути безпечні, нічого вам не станеться.

— Ну, ну, і без вас нам нічого не станеться,—відповіла я.—А вам би ще платити за сторожения.

— Мені? Боже борони! Я зовсім задармо! Хочете?

— Та ви мусили б наперед у кота очеї позичити!—відповіла Юльця.

Знов хтось із старших перервав нашу розмову і ми помалу втихомирилися, позасипляли. Не знаю, чи всі там спали так спокійно та солодко, як я. Пару разів мені здавалося, що чую ще крізь сон якісь глухі шелести, сердиті окрики: „Хто тут? Що за мара лазить? Йой, тут хтось чужий!" А потім тут і там якесь притишене: „Шшш! Пст! Хто тут?" А потім голосний ляск, мов праником по воді. і глухе: „Ой-ой-ой!" Але не можу знати, чи було щось таке на правду, чи лиш мені снилося.

Другого дня я встала здорова, освіжена, весела, але Юлька була якась невиспана.

— А що, як тобі спалося?—питаю її.

— Добре,—каже.

— Не страшило що?—питає жартом Броніслав.

— Може то вам привиджувався той з ріжками,—відповіла вона ущипливо,—бо ви мабуть про нього думаєте весь день. А мене ніщо не страшить.

— Ну, ну,—думаю я собі,—вже ми те знаємо, що кого страшить. А тут бачу, що й пан Броніслав якийсь невиспаний

і невдоволений: ходить мов сам не свій; не знати, чи хорий, чи сердитий, чи засоромлений.

Рушили ми в дальшу дорогу — розуміється, не вдосвіта, а десь аж о сьомій, уже сонце добре гріло. Уйшли з півмилі, і вже попріли всі, як миші, потомилися й сіли спочивати на толоці край дороги. Пан Броніслав коло мене.

— Йой, панно Маню! — зітхає важко, — повішуся.

— Тю, на вас! Тут і верби нема. Чекайте, аж дійдемо до лісу.

— І не жаль вам мене?

— А я відки до того приходжу жалувати вас? Ідіть, може вас котра інша пожалує

— Ви без серця.

— Шукайте такої, що з серцем.

— Ага, добре вам говорити Вже я шукаю, та що з того? Знайшов ще гірше зіллячко.

— Що ж я вам пораджу? Хіба шукайте далі.

— Коли бо годі Причепився, як муха до меду, ніяк не відірвусь.

— Ну, то вішайтеся, з Богом.

— І я так думаю Та хотів би ще хоч до святої Кальварії дійти та висповідатися перед смертю.

— А може вона схоче вас висповідати?

— Ой, мабуть ні.

— А чи не вона дала вам цеї ночі розгрішення, таке, що ви аж йойкнули?

— О, а ви чули?

— Ну, вже чула, чи не чула. Відповідайте на питання.

— Панно Маню, бійтеся Бога, не говоріть нікому!

— Ха, ха, ха! А я думала, що це мені приснилося!—засміялась я.

— Це можливо! Справді, може й мені приснилося?—мовив він і помацав себе долонею по лівій щоці. Та зараз же з глибоким переконанням додав:—Ні, це таки направду. Так ви кажете, що це було розгрішення?

— Або я знаю. Коли перед тим була сповідь...

— Ні, я лише нахилився до конфесіоналу [1]).

— Ну, в такім разі ще завчасно й вішатися. Висповідатися конче мусите.

Така була наша розмова з паном Броніславом. Юлька її не чула. Відпочивши гарненько, ми встали, поставали парами на гостинці... затягли разом за проводом пана Вінцентого.

Usłyszałem cudny głos,
Jak Marya woła nas:
Pojdźcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was! [2])

І з тим побожним співом на устах ми рушили далі в дорогу.

Третього дня по вирушенню зі Львова ми вже наблизилися до святого місця. Чим ближче до Кальварії, тим частіше

---

[1]) Конфесіонал—сповідальниця.

[2]) Почув я чудесний голос,
Як Марія кличе нас:
Йдіть до мене, мої діти,
Кличу вас, ах, кличу вас!

здибали ми більші, або менші компанії побожних прочан, що йшли туди з набожними співами, деякі з хоругвами та дзвінками, всі в святочних одягах. Аж серце радувалося бачити, як то з усіх сторін пливе нарід до того святого відпусту. Але якби ти бачила, дорога Касуню, яка там нужда всюди по селах, який плач та лемент! Мабуть караючи нарід за ті страшні події, що сталися зимою, Бог спустив посуху, недорід. Ще туди коло Львова, то не так дуже; де стави, де ґрунти мокрі, то ще сяк так зародило. Але там далі, де починаються шутри [1]) та піски, то там нещастя. А ще далі, кажуть, на Мазурщині, де кров лилася, то там, кажуть, уже й тепер люди не знають, що робити. Вже тепер голодують. Декуди селяни, спустившися на те, що все панське поле по вирізанню панів прийде в їх руки, не орали й не сіяли в себе нічого; в інших засіяне навіть не посходило, — одним словом, кара Божа. Тим то й пливе нарід ріками на Кальварію, тягнуться збіджені та помарнілі лиця, підносяться тверді, мозолисті руки, ллються гіркі сльози. Якби ти бачила, як перед кожною фігурою, коло кожної каплички при дорозі лежать та клячать сотки, тисячі того народу, одні співають захриплими голосами, а більшість не співає, а ридає голосно та ломить руки! Аж страшно робиться подумати, що буде з тим народом, як настане зима. А зирнеш потім по нашій

[1]) Шутер — дрібний камінь.

хоч і стомленій, а все таки веселій та балакучій компанії, то якось аж соромно робиться. Аджеж ми їх свояки, їх ближні, живемо в тому самому краю, і навіть не знаємо, як бідує та нуждує той нарід ось тут у нас під боком. Я сказала це пану Вінцентому, а він підвів очі до неба та й каже:

— Що кому Бог дав, те й має. Бог знає, на що дає одному достаток та спокійне життя, а другому панщину та нужду. А в тім, у кожного свій хрест на плечах, кожний має своє двигати.

Я запитала пана Вінцентого, чи справді то, сам Пан Біг власноручно, вложив на тих людей ярмо панщини та й ще дав їм у додатку нужду й голод, але пан Вінцентий не відповів на це питання, лише нахмурився і, відвертаючися, буркнув:

— Глупа коза!

Ось ми вже наблизилися до Кальварії. Здалека видно Оливну гору з костьолом на верху. Червоною бляхою вкрита вежа горить здалека, мов кривавий клин вбитий від землі в небо. А вся гора вкрита неначе різнобарвними мурашками—тисячами й тисячами побожних прочан. А далі поза тим чорніється великий карпатський ліс, покриваючи ще вищі гори, і відтам пливе важка, понура хмара, але не може притемнити того блиску, що сяє від святого, відпустового місця.

Ми прибули якраз у пору. Переночувавши в селі недалеко Пацлави, ми рано станули на Кальварії, мали час увесь день обійти всі стації муки Господньої, всі каплички, всі доріжки Найсвятшої

Діви, а наєшті висповідатися всі в о. Капуцина. Другого дня припадало свято— Внебовзяття Пресв. Діви — головна відправа в костьолі. Всі приступають до причастя, — велика процесія, слухання казань, співи та молитви до самої півночі — знаєш сама, як по звичайно буває. Але цим разом сталося щось незвичайне, таке, що не забуду, доки буду жити.

Перший день у Кальварії провели ми, як звичайно. Висповідались усі. Ще вечером говорю до пана Броніслава:

— Ну, тепер можете вішатися.

— Таки не дожидати завтрішнього свята? — мовить він.

— Як знаєте. А розгрішення дістали?

— Е, та що, від кс. Капуцина дістав, але тамтого другого ні.

— А може ліпше було би на тамте друге не лакомитися?

А він б'ється в груди, жартуючи, та говорить:

— Mea culpa! Mea culpa[1])! Борюся з покусою, та покуса сильна.

— Моліться, — кажу я.

— Молюсь, — говорить він, — але мабуть моя молитва неприємна Пану Богу, бо все обертаюся не туди лицем, куди би слід.

От так ми собі балакаємо, йдучи гуртом на свою кватиру. Ночувати мали ми в бараках коло св. Рафаїла; два кєондзи визначували там місця, мали пильнувати порядку та збирати добровільні датки. Вже геть стемнілося. Над Кальварією стояла чорна хмара, від лісів тя-

[1]) Моя провина.

гло холодом, тільки від костела та від капличок за нами било золотистими пасмами світло, розсипаючись широко по темному тлі, немов розмикана золота вовна по сірім сукні.

А в тім нараз у сумерку залунали якісь голоси. Нам назустріч, гостинцем бігли якісь темні постаті й кричали. Зразу не чути було, що вони кричали, але чути було страх, що летів з їх уст і розбігався по долині, чіплявся придорожніх дерев, котився знизу на гори і темною хмарою зависав над Кальварією. А темні постаті бігли, надбігали ближче, все ближче, а з їх уст виразно, чимраз виразніше вирівалися тривожні окрики:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Ми всі задеревіли на гостинці. Це прокляте слово стільки разів лякало нас цього року! В запусти [1]) воно отруїло нам усі забави; в часі великого посту воно наповняло нас жахом; оповідання про криваві вчинки тих людей мучили нас наяві й у сні, мов невідступні оси. А тепер, коли, здавалося, все вже вспокоїлося, коли під вагою Божої кари весь край окрився жалобою і всі людські злочини лежали безсильні, мов присипані попелом, тепер нараз знов оцей окрик! Що це значить? Чи знов повстання? Чи знов криваві запусти? І якраз тут, на святому місці? І з якої причини? Чи зголодніла чорнява [2]) шукає рабунку? Ми сто-

---

1) Запусти—масляна.

2) Чорнява—зневажлива назва селян, як мужичня.

яли мов у пропасниці. Не було кому виясниτи нам, успокоїτи нас. А гостинцем повз нас бігли щораз нові, смертельно перелякані постаті, і довгим ланцюгом тяглися тривожні окрики:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуτь.

— Відки йдуτь? Куди йдуτь? Чого хочуτь?—сипалися безладні, прудкі запитання. Та ніхто не відповідав на них. Тривога, мов огонь по соломі, бігла до перелюдненої Кальварії, де ще в костелі й у каплицях горіло світло, гомоніли набожні співи та гуділи дзвони на дзвіницях. І нараз, мов у відповідь на ті тривожні окрики, ревнули з усіх закуτків, з усіх доріжок Найсвятішої Матері, з усіх станцій Христової муки, з усіх капличок та святих місць скажені верески, писκоти, стогнання та ревіння:

— Різуни! Різуни! Різуни! Рятуйся, хто може!

Ніколи, як жию я, не чула ще такого вересκу, не бачила такої страшенної картини переполоху. Подумай собі: двадцять, а може й тридцять тисяч народу, розсипаного по цілій горі, по долинах, по стежκах та закутинах,—усе те нараз верещиτь, мечеτься, зриваєτься кудись утікати, б'єτься одно об одне, мішаєτься, блудиτь у вечірній сутіні, шукає одне одного і губиτь одне одного. Крик і замішанина й сутінь збільшуютъ переляк. Ніхто не знає, відки грозиτь небезпека, куди тікати й де ховатися. Жінки мліютъ, інші вищатъ, падуτь на землю; найвідважніші тратятъ голову. В загальній сутолоці нічого не видно, нікого не

пізнаєш. Світло гасне, дзвони ревуть і, немов розбурхана вихром величезна пожежа, бухає по Кальварійській горі хвиля за хвилею скажений, масовий вереск:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Що діялося з нами в ту пору, не можу тобі сказати. Перед моїми очима все закрутилося якимось шаленим танцем. Немов ціла Оливна гора з усіма тисячами переляканого народу зірвалася зі своєї посади й кинулась утікати, бігти кудись. Хтось крикнув: „Рятуймося"—і ми всі безтямно заверещали: „Рятуймося"! Залопотіли важкі кроки.—„До лісу!"—гукнув чийсь голос, і вся наша компанія, мов стадо сполошених овець, пустилася бігти вниз по стернях, по невижатих нивках вівса, по загонах картоплі, вниз, потім догори , на супротилежний горб, якого горішня частина була покрита старим смерековим лісом.

Тямлю, як ми падали по дорозі й зараз зривалися, биті безтямним страхом, як старий Вінцентий хрипів і кричав: „Помалу! Помалу!", а пані Гжехоткова пищала раз-у-раз: „О Єзу! О Єзу!" Тямлю, як Юльця, біжучи обік мене, впала і покотилася з досить стрімкого берега в долину і як пан Броніслав скочив за нею, підняв її і взяв на руки,—але я не ждала, побігла далі, і все щезло з-перед моїх очей. Як і коли ми добігли до лісу, цього не тямлю.

Проймаючий холод, це було перше почуття, коли я знов отямилась. Я глипнула довкола—скрізь темно. Мацнула

рукою,—під мною якесь ріщ'я [1]), листя, трава. Мацнула дальше—рапава кора якогось грубого дерева. Аж тепер я пригадала собі, що я в лісі. І разом з тим у моїй голові воскресли спомини цілого того пекельного переполоху, що загнав мене разом з іншими в ліс. Де я? Що зо мною? Що сталось з іншими? Я напружила слух: чути довкола якісь шелести, щось немов тихі шепти, час від часу тихі стогнання та охання. Ах, Боже, Тобі слава! Значить, я не сама в лісі! Я підвелась, сіла, і тут же в темряві мої очі побачили ясну точку. Придивляюся ближче й бачу: в видолинку [2]), яких двадцять кроків від мене, якісь дві чорні постаті, припавши на почіпки [3]) до землі, роздувають невеличкий вогник із сухого листя та дрібних сухих гілляк. Перша моя думка була: різуни! Але ні! Придивляюся ближче, а це наш почтивий пан Вінценті й, що сили дує на вогник, а пані Гжехоткова ламає гіллячки та підкладає в полум'я.

— Пане Вінцентий, це ви?—озвалась я зі свойого місця.

— Я, я! Це ви, панно Маню? А що, не скалічилися?

— Здається, ні.

— Ну. то ходіть ближче. Ви певно змерзли.

— Страшенно.

— Ходіть, накладемо вогонь, огріємось та й будемо шукати решту нашої компанії.

---

[1]) Ріщ'я—поламані сухі гілляки, сушняк.
[2]) Видолинок—долинка.
[3]) На почіпки—сидіти, загнувши ноги.

— А що ж різуни? Не чути їх?

— Нічого не чути. Мабуть хтось зробив собі жарт та пустив такий посмрах по Кальварії.

— Не може бути!

Швидко розгорівся вогонь. При його світлі й теплі ми набрали відваги, почали гукати, і за півгодини вся наша компанія щасливо зібралася коло вогнища. Кажу щасливо, бо не лише нікого не хибувало, але ніхто не скалічився, не ушкодився окрім хіба дрібних задряпнень та потовчень. Старші мамуні охали та проклинали збиточників, що так переполошили хрищений нарід; молодь жартувала та кпила сама з себе і з учорашнього переполоху. Різуни видавалися тепер усім якоюсь пустою, безглуздою байкою; ніхто не міг зрозуміти, як це сталося вчора, що один окрик якихось невідомих збиточників міг кинути переполох на таку величезну масу народу.

Юлька й пан Броніслав приблукалися на самім останку до вогнища. Вони надійшли з різних сторін, обоє якісь мов не свої. Броніслав силкувався сміятись і жартувати, але видко було силувану веселість. А Юлька була бліда, як крейда, і якась мов зовсім непритомна. Я кинулася до неї, почала розпитувати, оглядати, чи не вдарилася де? Ні, рани ніде не видно, а дівчина дивиться на мене шклянними очима, на питання не відповідає нічого, мов слухає, а не розуміє моїх слів. Дала я їй води напитися, посадила коло вогнища, бачучи, що вона трясеться, як риба. Припадають усі коло неї, розпиту-

ють, що їй сталось— ані слова з неї не видобудеш. От тобі й на! Маємо свіжий клопіт. Одні кажуть, що то з перестраху, другі, що може, тікаючи, вдарилася де в голову, інші знов щось інше говорять. Лише пан Броніслав мовчить, держиться якось осторінь. Я зараз завважила це, пригадала собі, що в нашім переполоху, коли Юльця впала була в рок, Броніслав кинувся за нею. Зараз у моїй голові блиснув здогад, що воно щось в'яжеться одне з одним, але що я маю доходити кожній колоді кінця? Мовчу.

Незабаром почали до нашого вогнища громадитися втікачі й з інших компаній, що так само позабігали в ліс, та більшу частину ночі тулилися по корчах, під деревами та в яругах. Одні пообдирали на собі одежу, в инших пообдряпувані руки, лиця, попідбивані очі, а всі померзли, трясуться, кленуть різунів, кленуть тих, що дали вість про них, кленуть свою власну боязливість. Та хоч і як усі кляли або сміялися, а все таки ніхто не важився поночі йти з лісу та шукати дороги додому. Ану ж та вість про різунів таки правдива? Та даремно всі напружували слух; від Кальварії не доходили тепер ніякі крики, не видно було луни пожежі, все було тихо, мов вимерло.

Аж над ранок до нас прийшов один ксьондз із костьолу. Суперіор[1]) розіслав ксьондзів, клериків, усіх кого мав під рукою геть в околицю, по лісах та полях відшукувати переполошених паломників,

[1]) Суперіор—старший ксьондз.

успокоювати їх. Це вчора був легкомисний, сліпий алярм [1]), хоч не зовсім безпідставний. Зайшло непорозуміння. Справді на Кальварію йде велика громада різунів, тих селян- мазурів із Тарнівського округу, що в лютому обагрили свої руки кров'ю, опоганили грабунками. Іде їх мало не п'ять сот. Але вони йдуть не різати, не грабувати, а молитися, сповідатися, доступити розгрішення, якого їм не хоче дати місцеве духовенство. Коли вони показалися в селі найближчому до Кальварії вчора вечером, зараз тутешні селяни, почувши, хто вони такі, дали знати деяким із чужосільних богомільців, а ті не порозумівши, що це за різуни, побігли до Кальварії і переполошили весь нарід. Тим часом різуни таки там заночували, не доходячи до Кальварії, а ксьондзи, бачучи переполох народу, зараз уночі післали гонців до Добромиля і до інших сусідніх містечок, просячи для обезпеки народу прислати відділ кінних ландсдрагонів [2]). Поки не прибудуть ландсдрагони, мазурам заказано рушатися з місця, де ночують. Усіх богомольців просять вертати на свої кватирі. Небезпеки нема ніякої. А задля несподіваної вчорашньої пригоди та заколоту, якого наробили вони, сьогоднішнє набоженство почнеться трохи пізніше, щоби всі могли добре приготовитися і вспокоїтися перед тим.

Так вияснилася справа з різунами, і ми всі, погасивши вогонь у лісі, весело та

[1]) Алярм—тривожний знак.
[2]) Ландсдрагони—кінні стражники.

гамірно пішли на свою кватиру. Тільки наша Юльця все ще не приходила до себе, хоч, огрівшися, перестала трястися й її лице знов відзискало свою краску, хоч і не вповні

Сонце тількищо зачинало сходити, коли ми вийшли з лісу. Долини були заповнені млою, а верхи гір вирізувалися з неї, мов острови. Кальварійський костьол увесь горів у рожевому світлі, а його вікна сипали золотисте проміння, мов довгі золоті нитки, що цілими в'язанками вибігали з шибок і губилися десь у безмежному, блакитному просторі. Віяло раннім холодом, відкись несло димом. У низу, захована в млі, ревла худоба, яку гонили на пашу. Ми йшли, христячися та шепчучи молитви. Юльцю вели дві жінки попід руки.

— Пане Броніславе,— мовила я шептом, наблизившись до нього,— ви не знаєте, що їй сталося?

Він глянув на мене, силкуючись удавати, що не розуміє нічого.

— Ну, ну, не вдавайте новонародженої дитини,— мовила я. — Адже я бачила, як Юльця, тікаючи, впала, а ви скочили за нею в яроκ.

— Привиділось вам, панно Маню!— мовив він, усміхаючись.— У ніякий яроκ я не скакав, панни Юльці зовсім не бачив, аж коли ми опинилися при вогнищу.

— Ов,— подумала я,— щось воно дуже погано, небоже, коли ти аж так здалека починаєш вибріхуватися! Бідна наша Юлька!

Прийшли ми на кватиру, повмивалися, попередягалися, позашивали, де в кого що

пообдиралося вночі по хащах, поснідали, аж чуємо—дзвонять. Це вже скликають богомольців на набоженство. Зараз ми всі рушили. Виходимо на гостинець, а там знов біготня, крик, народ тиснеться, та не в напрямі до костела, а в противному. Позаповнювали придорожні рови, дехто дряпається на дерева, а скрізь лунає гомін:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Учорашнього переполоху, а ні сліду. Всі цікаві побачити тих різунів, але не бояться їх. Ось проїхали гостинцем два ландсдрагони на сивих конях, у блискучих шоломах, з карабінами за плечима. Народ замешушився. Аж ось показалася внизу на шляху хмара куряви. Чути якийсь глухий гомін, мов сполохання якогось велетня... ближче — ближче — і ось передні могли розпізнати першу лаву людей, що йшли гостинцем, співаючи та зітхаючи. Це були мазури-різуни. Коли наблизилися, всі прочани розступилися, позіскакували з гостинця в рови, зробили їм дорогу, і вони пішли відци аж до самого костьолу поміж двома лавами цікавих глядачів. Ішли купою, стиснені, понуривши голови. У своїх брудних полотнянках, насунених на очі магерках вони виглядали, як величезний шмат сірої, малородючої землі, що, зірвавшися з місця, валиться кудись у безодню. Їх лиця були також земляниспюї барви, непривітні; на деяких позаписували вже свої знаки голод і нужда. А ні одного усміху, ані привітання, ані поздоровлення. Коли порівнялися з першими рядами богомольців, то їх гурт зупи-

нився на хвилю, а потім усі вони одним голосом затягли плачливу пісню:

Przed oczy twoje, Panie,
Winy nasze składamy;
A karanie, które za nie odbieramy,
Wyrównywamy [1]).

Нам ударило морозом по душі, коли ми почули ті голоси,—ті самі голоси, що ще перед півроком ревли: «Бij! Rznij! Mlóć [2])! От як швидко прикрутила їх Божа рука! Люди не карали їх за їх учинки, уряд ще й нагороджував їх, а проте ось що з них тепер! Ішли всі як осуджені, як викляті. Коли наблизились до костела, суперіор вийшов напроти них ув орнаті [3]] з хрестом і промовив:

— Люди! Цілуйте хрест, клякайте на землю і моліться тут, перед костелом, а до костела я вас не пущу!

Вони кинулися цілувати хрест, покляка-кали на землю, та все лише благають:

— Припустіть нас до сповіді! Нікого з нас до Великодної сповіді не допустили! Хочемо сповідатися!

— Добре, — мовив ксьондз суперіор,— будуть вам сповідники, але аж завтра. Сьогодні велике свято, всі священники зайняті. Підождіть до завтра.

Так вони й стояли на колінах, або лежали крижом [4]) на землі весь час, поки

[1]) Перед очі твої, пане,
Складаємо наші провини;
А кару, що за них одержуємо,
Вирівнюємо.
[2]) Бий! Ріж! Молоти!
[3]) Орната—ризи.
[4]) Криж—хрест.

правилася сума[1]). Хоч який був величезний стиск богомольців, але до різунів не доторкався ніхто, їх обминав людський стиск, так, як розлита вода обминає високий горб.

Сума правиться. Органи грають. Поміж народом, що тиснеться не лише в костелі, але геть скрізь довкола, протовплюються клерики з пушками[2]), брязкаючи накиданими в них грішми. Грошей кидають люди таку силу, що кільканадцять кроків пушки наповнюються, їх відносять у закристію[3]) й висипають із них накидане до великих кадок. Але до мазурів ніхто з пушкою не наближається: суперіор заказав не приймати від них ніякого датку, ніякої жертви.

Наша компанія звільна протискається до костела; при боковім вівтарі направо мав ксьондз Капуцин правити мшу[4]] на нашу інтенцію і запричащати нас усіх. Тривало то зо дві години, поки ми крізь те море людських тіл дотислися на своє місце і повитискали звідси інших, що вже вислухали свойого набожества і запричащалися. Компанія за компанією йшла по черзі, і ось уже прийшла черга на нас.

Стали ми в боковій наві костела, ждемо. Ксьондз Капуцин іще в сповідальниці, кінчить сповідати. Скінчив, перехристив панітента[5]), стукнув тричі до кратки, встав і йде до закристії. А в тім із се-

---

[1]) Сума—служба церковна.
[2]) Пушка—коновка для збирання грошей.
[3]) Закристія—ризниця.
[4]) Мша—служба церковна.
[5]) Панітент—той що сповідається.

редини нашої компанії чути проразливий крик:

— Хочу до ксьондза! Хочу до ксьондза!

Всі озирнулися. Що таке? Ах, це Юлька! Вона, що досі йшла, порушувалася мов непритомна, й не говорила нічого, тепер нараз відзискала мову. Кричить і тиснеться до закристії

— Що тобі, Юльцю? Чого тобі? Як тобі?—розпитують її зо всіх боків, але вона байдуже, кричить усе своє:

— Хочу до ксьондза! Хочу до ксьондза!

Пустили її. Пішла до закристії. Я зирнула на пана Броніслава, бачу: поблід панич, скулився, очі втупив у землю, рад би, бачиться, залізти в мишачу ліру, та ба, годі!

Ждемо ми, ждемо, аж ось відчиняються двері закристії, ксьондз Капуцин висуває голову, кличе пана Вінцентого, паню Гжехоткову, кличе пана Броніслава й нарешті мене. Входимо, а наша Юльця клячить на колінах перед вівтариком, заплакана, хлипає й обтирає очі хусткою.

— Пане Броніславе, — обертається ксьондз Капуцин до нього, — тут оця панна призналась мені, що вчора вночі, користуючись із загального переполоху, в лісі ви знасилували її. Правда це?

— Ні,—відповів сміло пан Броніслав... Я не бачив її в лісі й ні про яке насильство не знаю. Вона була зомліла... вона хора... сама не знає, що говорить.

— Хлопче, не бреши!—крикнув гостро ксьондз Капуцин.—Хочеш, я зараз покличу лікаря, і коли покажеться, що панна ка-

же правду, то я віддам справу до кримінального суду.

— А Маня посвідчить, що коли я, втікаючи, впала в рів, пан Броніслав скочив за мною, вхопив мене на руки і, замість винести на дорогу, заніс далі в хащі.

Ми аж здивувалися. Це все промовила наша Юльця зовсім ясно та розумно, мов би ніколи й не була непритомною.

Пан Броніслав пробував усміхнутися. Не звертаючи уваги на Юльцині слова, він обернувся до ксьондза Капуцина:

— Я не маю нічого проти того, щоб лікар оглянув цю панну. Але коли в неї що не теє, то це ще не доказ, що я це зробив. Я ні про що не знаю.

Тут ксьондз Капуцин розсердився.

— Блазню!—крикнув і, вхопивши пана Броніслава за вухо, поволік його перед круцифікс [1]).—Ось тут! Приклякни! (А сам усе держить парубка за вухо та гне додолу). І присягни мені на свою душу, що ти нічого не винен! Говори за мною: Присягаю Богу...

Пан Броніслав мовчав.

— Говори: Присягаю...

Пан Броніслав ще мовчав.

— Присягай!—налягав ксьондз Капуцин, —а ні, то зараз пишу донесення до суду і видаю тебе в руки ландсдрагонам. Крім злочину насилування будеш мати ще злочин збезчещення святого місця. А знаєш, чим то пахне? Чував про Шпільберг та Куфштайн [2])?

---

[1]) Круцифікс—розпяття, хрест.

[2]) Міста, де находяться великі тюрми.

Не знаю вже, чи страх перед присягою, чи страх перед арештованням зломив Броніславову відвагу. Досить, що він таки признався, що пожартував з Юльцею, але зовсім не в злому намірі, бо він хотів оженитися з нею.

— Так?—гостро відповів ксьондз.—А пощо ж ти тепер відпирався? То так роблять чесні кавалери? Фе, стидайся! Та ні! В тебе стиду нема. Тебе треба як того вола брати на воловід. Зараз мені тут присягни перед оцим розп'ятим і в присутності оцих свідків, що скоро лише вернеш до Львова, посватаєш цю панну. І зараз маєш дати на заповіді, і просити ксьондза пароха [1]), щоб написав мені посвідчення про це, а як ні, то я передам цю справу криміналові. Це зневага для нашого святого місця.

Бідний Броніслав мусив присягти. Ксьондз в додатку відмовив йому причастя, і він, вирвавшися з костела перед кінцем богослуження, зараз забрався до Львова. Як побачиш його де, то кланяйся йому від мене, але борони Боже сказати, що знаєш усю оцю історію!

А до нас по богослуженню ксьондз Капуцин мав дуже красну науку, і за те що в нашій компанії сталася така немила пригода та зневага святого місця, велів нам з поворотом іти до Самбора і там поклонитися чудотворній Матері Новосамбірській, а потім наймати службу в кожній церкві, яку здибаємо по дорозі, і, наймивши службу, вислухати її

[1]) Ксьондз-парох—парафіяльний ксьондз.

самим, і йти пішки аж до самого Львова. Оце ж ми й вертаємо, та, вертаючи, стали на нічліг у Фельштині. А завтра будемо в Самборі, де думаємо забавити цілу добу.

І подумай собі, що за хитра бестія та Юлька! Доки ми не вийшли з Кальварії, вона весь час плакала, ні до кого ані слова не говорила,—ну попросту, дівчина як зарізана ходила. А як прийшли до Фельштина та розташувалися на ніч і я взялась потішати її, а вона як не зарегочеться, як не кинеться мені на шию та давай мене цілувати!

— А що!— каже.— Мудро я спіймала того вітрогона? Не бійся, я все обміркувала! Я знала дуже добре, що роблю. А він падлюка! Чи бач, відпиратися почав! Але я йому задам! Я його тепер маю в руках Буде він у мене тонко свистати!

Ну, чи подумав би хто, щоб така свята та Божа, та мала такий хитрий розум! Я ще не стямилася гаразд, а вона знов мене стискає та цілує...

— І тобі дякую, Манюсю!—мовить до мене.—Я знаю, ти хотіла мені наробити скандалу, а щонайменше зав'язати мені світ з непотрібом. Але маю в бозі надію, що твої лихі думки вийдуть мені на добро. А тим часом спасибі тобі! Як будемо справляти весілля, запрошу тебе на першу дружку. Не відмовиш, Манюсю, правда?

Ну, прошу дивитися на таку гадину! Хто би то по ній подумав!

Ну, досить! Маєш цілу історію, тільки прошу тебе, не говори цього нікому. Головно задля поваги Святого Місця. Якби так наші старі довідалися, як воно все діялось, то готові би не позволити панам ходити на ті відпусти. Правда й це небагато помогло би, бо як казав старий дяк від Святих П'ятниць, коли між панною й кавалером появиться «поползновеніє,» то не відкропиш його ніякою свяченою водою.

Бувай здорова! Цілую тебе

твоя

Маня.

1905 р.

ДОДАТКИ.

ПЕРЕДМОВА

(до збірки „З бурливих літ").

Займаючися від довгих літ студіями над розвоєм національного і партійного життя в Галичині, а спеціяльно над історією «бурливих літ» 1846 — 1848, я мимохідь звертав увагу на деякі постаті та епізоди, що хоч і не стояли на першім пляні історичної сцени і для фахового історика тих часів мусять губитися в масі, або дають лише якусь одну рисочку для характеристики ширшого історичного тла, та проте приковують до себе увагу белетриста своїм чисто людським змістом, своїм драматизмом. Такі епізоди самі напрошуються під перо повістяря та новеліста, і я не міг опертися тій спокусі. Правда, з намічених мною епізодів я опублікував досі лише два: «Герой по-неволі», первісно написано по-польськи як один розділ повісти «Lelum-Polelum» і надруковано також по-польськи в скороченню в виданім д. Катнером календарі «Lwowianka», та ширшу повістку «Гриць і панич», друковану в Літературно-Науковім Віснику 1898 р. Надто були в мене від давніх літ порозпочинані ще деякі оповідання з цього циклу, головно оповідання «Різуни», яке я одначе викінчив аж цього року.

В оцьому виданню я міркував відразу подати всі оповідання «З бурливих літ» в однім томі, але побачивши, що задля об'єму матеріялу це неможливе, ділю їх на два томики; призначене первісно для цього томика оповідання «Герой по-неволі» буде поміщене в другім томику. А тепер іще кільска слів про джерела тих двох повістюк, що поміщені в оцьому томику.

Певна річ, історична повість — не історія, а повістяр, навіть коли він користується історичними документами і малює факти згідно з ними, не повинен таїти перед собою і перед публікою, що він ані на хвилю не перестає бути белетристом, «трувером», тобто винахідником по щасливому вислову середньовікових французів. Історичні документи, навіть хоч як пильно й щедро б він використував їх, дають йому поодинокі риси до характеристики часу, бліді контури людей і подій. Те, що творить суть артистичного твору — індивідуальне життя, рух і тепло мусить автор надати їм сам. Певна річ, і історик має трохи аналогічне завдання, але лиш аналогічне: він мусить із документів відгадати і відтворити перед читачем дух і характер часу, мусить віднайти поза тисячами дрібниць основну течію, поза відірваними явищами великий закон розвою, поза індивідуальними рисами — типове. Белетрист навпаки, ловить на лету самі явища, в вихрі історичних подій він хапається за індивідуальність, виторочуючи її, мов червону нитку з різнобарвної

тканини, і тільки на тій індивідуальності, мимохідь, немов рикошетом показує великі історичні події, дає нам глядіти на них ніби через невеличке віконце. Його ціль тут, як і всюди інде — малювання людської душі в її поривах, пристрастях змаганнях, тріюмфах і упадках; чим живіше він на даним історичнім тлі змалює своїх героїв власне як людей, а не як манекени в історичних костюмах, тим кращий і тривкіший буде його твір.

Усе те я говорю, розуміється, не pro domo mea. Наскільки мені вдалося в оцих повістках змалювати живих людей і разом із тим віддати також колорит і настрій даних історичних хвиль, не мені про це судити. Мої міркування нехай будуть свідоцтвом того, як я розумів своє завдання, а не осудом, як я виконав його. Для такого осуду я подаю тут деякі матеріяли.

Оповідання «Різуни» основане в першій лінії на оповіданню мойого покійного батька, який не раз, хоч і загально, згадував про переполох, зроблений на Кальварії приходом великої громади мазурських різунів восени 1846 р. Оттим то перший нарис цього оповідання в віршованім обробленню входив у склад поеми «Панські жарти», основаної також на батькових оповіданнях. Та пізніше, переробляючи цю поему для друку, я викинув цей і деякі інші зайві епізоди і пробував обробити звістку про прихід різунів на Кальварію в окремій поемці. Та й цей плян я закинув, надибавши 1884 р. в архиві д. Вол. Федоровича в Вікні лист одного

сучасника, де подано ось яку звістку про цей, історикам того часу, скільки відаю, незвісний факт Лист писаний з Бірчі 18 жовтня, три дні по факті, і ось що говорить про нього: 15 tego miesiąca był odpust na Kalwaryi, gdzie się znajdowało z 80 000 ludzi, a trzecia część z tego przez Bircze się wlekła. Możesz sobie przedstawić, jaki to był przyjemny widok przypatrywać się tym zbójcom, którzy szli na Kalwaryę pozbyć się grzechów zabójstwa, których się dopuścili, aby mogli na nowo zabijać. Na Kalwaryi było by niezawodnie przyszło do jakiego zaburzenia, ale były cztery kompanie wojska w bliskości i cztery armaty. Jednakże jednej nocy, jak się zdaje, złodzieje musieli narobić trwogi i wszyscy gdzie kto mógł uciekał, bo jak gruchnęło, że rano już mnóstwo wyrżnęli, to możesz sobie wystawić, co się tam działo: komisarze i księża uniccy z klasztoru aż patynki pogubili, a panny lwowskie w koszulach po lasach się błąkały. Wojsko potem chwaliło się, że jak by nie my, to by tu wszystkich wyrżnęli Polacy,—a to żeby jeszcze większą nienawiść między ludem rozniecić».

[15 цього місяця був відпуст на Кальварії, де було до 80.000 людей, з них третя частина тяглася через Бірчу. Можеш собі уявити, що це був за приємний вид приглядатися тим розбійникам, що йшли на Кальварію, щоби залишити гріхи зроблених ними убивств, щоби могти наново вбивати та мордувати. На Кальварії безперечно було би дійшло до якогось заворушення, але було чотири роти війська поблизу і чотири гармати. Одначе одної ночі, як кажуть, злодії мусили наробити тривоги і всі втікали, де хто

тільки міг, бо як рознеслася чутка, що рано вже дуже багато вирізали, то можеш собі подумати, що там робилося: комісари і уніятські попи з манастиря аж патинки погубили, а львівські панни в сорочках блукали по лісах. Військо потім хвалилося, що коли б не ми, то тут би всіх вирізали поляки, — а це для того, щоби ще більшу ненависть зробити між народом].

Автор цього листа підписаний «Adam» — прізвища я не міг довідатися, очевидно це той сам Адам, який у нарисі Йосифа Якубовича «Swiatło i cienie» оповідає про свою «Obronę dworu i miasteczka Birczy w ziemi sanockiej r. 1846» (див. Album Lwowskie, wydane przez Henryka Nowakowkiego, Lwów 1862, стор. 201—203) [1]). Значить, цей п. Адам потроху історична фігура, хоча теперішні польські історики того часу, як Осташевський-Баранський та Шнір-Пепловський цей епізод поминають мовчанкою.

Далеко виднішою фігурою був один із героїв другого оповідання, поміщеного в оцій книжці, Нікодим Пшестшельський. Історики польської конспірації 1846 р. подають, що він разом із своїм братом Вікентієм був організатором революційного руху в турецькім повіті. Вони оба, як твердить Шніо-Пепловський (Z przeszłości Galicyi 1772—1862, tom II., Lwów 1894, стор. 172—173), «разом з Альбертом Стшелєцьким удержували тісні зносини

[1]) Світло й тіні. Оборона панського маєтку й місточка Бірчи в сяноцькій землі р. 1846. (див. Альбом Львівський, виданий Генрихом Новаковським. Львів 1862 р.).

з повстанцями в Сяніцькім, але ревізія, доконана д. 22 лютого через комісію, присланy з Самбора разом із сильною військовою асистенцією, перешкодила виконанню їх намірів». Трохи більше деталів подає Осташевський-Барановський (Krwawy rok, opowiadanie historyczne, Złoczów, стор. 166—167), хоча наплів дурниць, роблячи організаторами турецького повіту Льва Мазуркевича, емігранта, та Юліяна Гославя, що в сам день різні тільки прибув із Угорщини до Гачова і там був арештований мазурами (пор. Schnür-Pepłowski, Z dziejów Galicyi, t. II, стор. 164). Осташевський-Барановський подає, невідомо на якій підставі (бо похвальним польським звичаєм оба ті пани не цитують своїх джерел), що Нікодим і Вінкентій Пшестшельські були державцями Турки, що обік них агітував ще третій Пшестшельський Альберт, властитель дібр Комарники (Шнір-Пепловський, як ми бачили, знає про Альберта Стшелецького, а не Пшестшельського), і пише, що відділ у Турції був «wcale liczny»[1]), але в передодень вибуху хтось зрадив конспіраторів. Довідавшися, що староста Гіцгерн уже перед тим вислав сильний відділ війська до Турки (значить, плян мусів бути вже перед тим зраджений!), мусіли занехати свій намір. І справді прибув сильний відділ війська під проводом протоколіста Костгайма, який протягом чотирьох днів переводив ревізії. Рівночасно коштом заряду дібр камеральних[2]) утворено

[1]) Досить численний.

[2]) Камеральні добра — державні, удільні.

численні й сильні відділи урлюпників [1]) під проводом головно стражників фінансових.

Цікаво, що обидві польські історики промовчали те, що діялося далі, і при тім промовчали одне дуже інтересне свідоцтво, бо власну заяву Никодима Пшестшельбського. Вона була надрукована в 1848р. в ч. 8 польської газети «Rada Narodowa» [2]), виданім д. 29 квітня. Подаю цей документ, що був головною основою мойого оповідання, в дослівному тексті.

«Ia Nikodem Przestrzelski, więzień stanu, w r. 1846 w miesiącu lutym przed tajną policyą i strażą finansową uchodząc, d. 25 lutego w wieczór przybyłen do wsi Stuposiany cyrkułu sanockiego, mej niegdyś dziedzicznej, z prośbą, by mię jej gromada przed scigającą mie siłą ukryła. W tym celu powierzyłem się najprzód kmieciowi Hryc Dziuryk, który z radością mie powitawszy, wszelką pomoc obiecał i słowa swego uroczyście dotrzymał; albowiem najprzód zawiadomił o mym pobycie swych sąsiadów: Fedia Turków, Andreja Mycak wójta, Jurka Maynus, a w końcu całą gromadę, przechował mię częścią w swej chałupie, częścią w lesie cztery przeszło tygodnie. Gromady tej kmiecie koleją karmili mię, dzieląc się ostatnim kawałkiem chleba ze mną, i koleją dodawali mi codzień innego towarzysza mego ukrycia dla obrony i pociechy mo ej, nadto przesyłali mi przez tychże wysłanników wiadomości o usiłowaniach i krokach przez władze do mego wysledzenia poczynionych, a w szczególności donieśli mi, że Czaczkowski, rządca dóbr kameralnych Zomna w miasteczku

[1]) Урлюпник — солдат на відпустці.
[2]) Народня Рада.

Lutowiskach podczas targów i jarmarków głosił i obiecywał 200 zł. m. k. nagrody za wyśledzenie moje, i zarazem przysłali mi zepewnienie, że żadne obietnice nie zdołają nakłonić ich do wydania mie; ze mie przeciw każdemu z narażeniem siebie bronić będą. Dotrzymali wiernie tego przyrzeczenia; bo gdy powzięto poszlakę, że się ukrywam w lasach gór sanockich i wysłano komisarza cyrkułowego i finansowego z oddziałem wojska, aby za pomocą gromad kilkunastu wsie okoliczne i lasy wspomniane przejść, przeszlakować, przerewidować, gby kolej rewizyi przyszła na wieś wspomnianą Stuposiany, dwór i mieszkanie p. Leszczyńskiej przetrząsać zaczęto, natenczas wójcik Hnat Majnus pilnujący oraczów w polu, tę rewizyę ujrzawszy, oderwał od pługa kmiecia Fedia Turków, wysłał go do mnie do lasu z poleceniem, aby o zbliżeniu się rewizyi mię szukającej zawiadomił i w głąb lasów w parowy ukrył; zaś oraczom w polu będącym i swiadkom tego polecenia najściślejsze milczenie polecił. Komisya przetrząsnąwszy dwór i wieś całą, a nie znalazłszy mię, uwięziła Hryca Dziuryka, snać przez nieznanego denuncyanta jej wskazanego, i w celu zmuszenia go do wydania mię 52 kijów publicznie przed karczmą wobec gromady przez kaprala wyliczyć mu kazała; lecz komisya skutku nie osiągła, bo Hryc Dziuryk z nadludzkiem męztwem kijie wytrzymał a mię nie zdradził — potem go uwięziono i użyto podstępu, strasząc żonę jego, że nazajutrz męża jej powieszą, jeżeli miejsca mego ukrycia nie wyda — i udało się komisyi tym postrachem wymodz od słabej kobiety wyznanie, że mię w lesie ukryto. Po tem wyznaniu las z wojskiem i gromadami rewidując na nowo, dnia 27 marca 1846 (в тексті через помилку 1847) złapano mię, a Hrycia Dziuryka z aresztu wypuszczono — który o tem wszystkiem co zaszło uwiadomiony

żonę swą za zdradzenie miejsca mego ukrycia surowo ukarał. Fedio Turków, niegdyś przed laty odemnie za występek ukarany, po mem złapaniu powierzone mu we cztery oczy 200 zł. m. k. do schowania odniósł mi i oddał, przyłączając podziękowanie i uznanie, że kara przed laty na nim wykonana zrobiła go ze zbrodniarza uczciwym człowiekiem i z biedaka najzamożniejszym gospodarzem tej wioski. Przeto mam sobie za obowiązek dać świadectwo prawdzie i dopełnionego przez powyższych obowiązku braterstwa, zarazem podziękować tej gromadzie, a w szczególności Hrycowi Dziuryk za ten prawdziwie braterski czyn pomocy i poświęcenia się za brata, zanim Opatrzność postawi mię w możności dopełnienia całkowitego obowiązku wdzięczności».

(«Я, Нікодим Пшестшельський, державний злочинець, в р. 1846 в місяці лютому втікаючи перед тайною поліцією і пограничною охороною, д. 25 лютого вечером прийшов до села Ступосяни, Саноцького повіту, колишнього мойого маєтку, з проханням, щоби громада цього села сховала мене перед силою, яка мене переслідує.

В тій меті я довірився насамперед селянинові Грицеві Дзюрикові який, радісно мене привітавши, обіцяв всяку допомогу і слово своє свято додержав; отже насамперед повідомив про мій приїзд своїх сусідів: Федя Турківа, Андрія Мицака війта, Юрка Майнуса, а вкінці цілу громаду і переховав мене трохи в своїй хаті, а решту в лісі більше як чотири тижні. Селяни цього села по черзі годували мене, ділилися зі мною останнім куском хліба, і по черзі давали мені щодня іншого товариша мого сховку для оборони і потіхи

мені, крім того пересилали мені через тих посланців відомості про змагання і кроки, які зробила власть, щоби мене вислідити, а передовсім донесли мені, що Чачковський, завідуючий державними маєтками Ломна, в містечку Лютовиськах під час базарів і ярмарків оголошував і обіцював двісті золотих нагороди за моє вислідження, і рівночасно прислали мені запевнення, що ніякі обіцянки не зможуть примусити їх видати мене; що мене будуть боронити перед кожним з нараженням себе.

Додержали вірно цю обіцянку; бо коли власті напали на шлях, що ховаюся в лісах Саноцьких гір і вислали комісарів повітового і пограничної охорони з відділом війська, щоби при помочі кільканадцяти громад пройти дооколишні села і згадані ліси, переглянути всі шляхи, перетрусити, то коли черга трусу прийшла на назване село Ступосяни й почався трус на дворі і помешканні пані Лещинської, тоді війт Гнат Майнус, що доглядав орачів в полі, побачивши цей трус, забрав від плуга селянина Федя Турківа, послав його до мене в ліс з дорученням, щоби повідомив мене про трус, що мене шукає, і сховав в глибині лісів, в проваллях; а орачам, що були в полі, свідкам цього доручення, наказав строго мовчати. Комісія перетрусила дім і ціле село, і не знайшовши мене, арештувала Гриця Дзюрика, якого мабуть видав якийсь невідомий викажчик; і щоби примусити його видати мене, публічно перед корчмою в присутності громади казала капралові дати йому 52 киї; але

комісія наслідків не добула, бо Гриць Дзюрик з надлюдським геройством видержав киї, а мене не зрадив — потім його арештовано і вжито підступу, настрашивши його жінку, що завтра її чоловіка повісять, коли не видасть місця мойого сховку: комісії вдалося цією погрозою примусити слабу жінку признатися, що мене сховано в лісі. По тім признанню ліс при помочі війська і громади перешукали наново дня 27 березня 1847 року, мене зловили, а Гриця Дзюрика звільнили з-під арешту, — який коли довідався про все, що сталося, жінку свою за зраду мойого сховку строго покарав Федьо Турків, якого я колись покарав за проступок, коли мене зловлено, довірені йому на схованку в чотири очі двісті золотих приніс мені і віддав, додаючи до того подяку й признання, що кара, яка була на ньому виконана перед кількома роками, зробила його зі злочинця чесну людину, а з бідного найбагатшого хазяїна цього села. Через те вважаю за свій обов'язок посвідчити про правду і обов'язок братерства, який виповнили вище згадані, а заразом подякувати тій громаді, а головно Грицеві Дзюрикові, за це дійсно геройське діло помочі і посвяти за брата, поки Провидіння дасть мені можливість виконати цілком обов'язок вдячности»].

В це положення Нікодим Пшестшельський не прийшов. Остання згадка про нього, це урядовий виказ застрілених у часі бомбардовання Львова і боротьби на барикадах д. 1 падолиста 1848 р. (див. рукопис бібліотеки Оссолінських ч. 1780,

передруковано в Пепловського Z dziejów Galicyi II, стор. 319); назва Никодима Шестшельського стоїть там на 25-тім місці.

Мені лишається згадати ще про інші історичні особи, згадані в тім оповіданню. Генерал Йосиф Бем, один із видних учасників польського повстання 1831 р., прибув до Львова д. 21 серпня 1848, з тою метою, щоб обняти провід у задуманому вже тоді повстанню. Шнір-Пепловські оповідає, що зараз по своїм приїзді до Львова Бем «удався до Вибрановського (коменданта гвардії народової) і заявив йому одверто, що коли рада адміністраційна гвардії зреорганізується так, що в її склад війдуть особи, вказані спільно Бемом і Вибрановським, і коли та рада намісь «Ради Народової» обійме моральний провід краю в свої руки, тоді гвардія одержить сто тисяч штук французьких карабінів і 200 тисяч франків готівкою. Вибрановський звернув увагу генерала на те, що такий значний набуток оружжя і грошей був би, що правда, для гвардії дуже пожаданий, але сповнення условин, від яких він залежав, являлося поважною небезпекою супроти «wichrzeń świętojurskiej partyi» [1]) та ворожої постави сільського люду» (Z przeszłości Galicyi II, 297). Очевидно реорганізація гвардії, проєктована Бемом, мала на меті поставлення її на воєнній стопі і захоплення для

[1]) Зрадливих заходів святоюрської партії—представниками галицької української інтелігенції вважалися попи, яких осередком була церков св. Юра у Львові.

самого Бема «моральної» диктатури над цілим краєм. Хоча ж Вибрановський не пішов за його пляном, то все таки Бем не переставав агітувати за ним; від пок. Івана Борисікевича чув я, що він день-у-день пересиджував на святоюрській горі, рисуючи плани Львова для стратегічних цілей. У вересні, як каже Шнір-Пепловський, він знову подав Вибрановському плян реорганізації гвардії народової, при помочі якої надіявся з добрим успіхом «rozwinąć sztandar powstania» [1]). Рівночасно він оголосив друком якусь політичну відозву, що звернула на нього увагу власти і зробила йому неможливим дальший побут у Львові. Цеї відозви мені не доводилося бачити; польські історики, яким хочеться представити львівський рух 1848 р. зовсім невинним і легальнопатріотичним, також не цитують її.

Найбільше свободи я позволив собі з Курцвайлом, зідентифікувавши його з комісарем, що 1846 р. робив трус у Ступосяні. Дійсний історичний Курцвайль був львівський швець і цехмістер, Чех родом, якого підозрівали за шпіонство. Д. 2 липня його арештувала гвардія народова разом із урядником магістрату Штроплем буцім то за підбурювання вояків проти гвардії. Його держали пару день в арешті, потім передали судові, який одначе випустив його на волю. Цитована в оповіданню співанка про Штропля і Курцвайля (див. Kurjer Lwowski 1848, ч, 6. стр. 24). В тій самій газетці ч. 7, стр. 37, по-

[1]) Розвинути прапор повстання.

міщено також гумористичний протокол із Курцвайлем, де вичислено всі його злочини, а на стр. 963, карикатурний рисунок з подобизною його й Штропля.

Ці нотатки для історика, та вони можуть придатися й критикові, якому б захотілося розібрати історичний зміст мойого оповідання.

Іван Франко.

УВАГИ.

В цьому томі, що містить цикл оповідань „З бурливих літ", зібрано три оповідання Франка. В передмові до збірки „З бурливих літ" (Львів, 1903. Передмова; Різуни; Гриць і панич) Франко пише, що це перша частина оповідань із цього циклу, навіть цій збірці дає підзаголовок „Часть 1". Але ані частини II, ані більше оповідань, крім „Герой по-неволі", Франко не видрукував.

1) Герой по-неволі. — написав Франко по-польськи 1889 року і надрукував без підпису в „Lwowianka", Kalendarz na 1890 rok. Змінений і доповнений переклад цього оповідання помістив Франко в „Літер.-Науковому Вістнику" за 1904 рік, звідки воно й передруковується.

2) Гриць і панич. — оповідання з бурливих років 1846 — 1848, друкував Франко в „Літер.-Наук. Вістнику" за 1898 рік. Увійшло це оповідання до збірки „З бурливих літ" (Львів, 1903 р.), звідки й передруковується.

3) Різуни. — написане в 1903 році для збірки „З бурливих літ", звідки й передруковується.

4) Передмова, — була поміщена в збірці „З бурливих літ". З цеї збірки вона й передруковується.

Ів. Лизанівський.

ТВКС